

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І.І. МЕЧНИКОВА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ВОЛКАНОВ СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ

УДК 94(38-25):327:355.333”04”(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

СТРАТЕГИ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ АФІН V СТ. ДО Н.Е.

07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ С.І. ВОЛКАНОВ

Науковий керівник: Ізбаш-Гоцкан Тетяна Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент

Одеса – 2020

АНОТАЦІЯ

Волканов С.І. Стратеги у політичному житті Афін V ст. до н.е. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія. – Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, Одеса, 2020.

У дисертаційному дослідженні розглядається ступінь впливу колегії стратегів на політичне життя Афін V ст. до н.е. Порушуються такі важливі питання, як: військова реформа в Афінах у 501/0 рр. до н.е., владні повноваження полемарха і стратегів, вплив реформ обрання архонтів (487/486 рр. до н.е.) та Ефіальта (462/461 рр. до н.е.) на посилення колегії стратегів, місце стратегів у політичній боротьбі в Афінах, тлумачення формул *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* (дослівно «стратег з усіх»), *δέκατος αὐτός* (десятий), та механізм обрання двох стратегів з однієї філи, на чому базувалося видатне місце стратегів в Афінах, особливо на прикладі Перікла.

Офіційна дата заснування колегії стратегів 501/0 рр. до н.е. Проводилася ця військова реформа під впливом демократичних перетворень Клісфена. Ця реформа закріпляла демократію в Афінах, розподіливши військове командування усіма військовими силами між десятьма стратегами під номінальним головуванням полемарха, повноваження котрого мали скоріш символічний, ніж реальний характер. Тобто він виконував всі церемоніали царя на війні і мав додатковий голос, коли між стратегами при голосуванні була нічия. Офіційно всі стратеги були рівними між собою та утворювали свою раду. Обиралися на рік з необмеженою можливістю переобрання.

Першим зі стратегів, хто яскраво проявив себе, був Мільтіад у 490 р. до н.е. Йому вдалося зібрати навколо себе всі патріотичні політичні сили і дати відбій перській загрозі. Для цієї мети йому якнайкраще підходила посада стратега, у якій були реальні військові функції з певним доступом на політичну арену рідного міста. Вважається, що за ініціативою Мільтіада було прийнято однойменний

декрет, згідно з яким афіняни виступали у похід на зустріч ворогу. Непросте голосування стратегів напередодні Марафонської битви показало Мільтіаду необхідність мати якнайбільше прибічників серед стратегів для просування своїх рішень. Потім Мільтіаду вдалося переконати афінян відправити експедицію на Парос. Після невдачі, що спіткала його там, Мільтіад став першою жертвою судового процесу проти стратегів. Засудження Мільтіада було викликано розпадом після Марафонської битви коаліції антиперських сил в Афінах, побоюванням демосу його тиранічного минулого та невдачею на Паросі. Цим скористалися противники Мільтіада і засудили його.

Вірогідно, що у 480-ті рр. до н.е. Фемістокл неодноразово обирався на посаду стратега. Вважається, що він був натхненником проведення реформи обрання архонтів у 487/6 рр. до н.е. Відтепер архонтів обирали за допомогою жеребкування зі списку людей, яких відбирали філи, в результаті чого ця посада швидко втратила важливість і привабливість для амбітних політиків. Піти на такий крок Фемістокла міг підштовхнути той факт, що він вже обирався на посаду архонта, повторно цю посаду не можна було обіймати, і у цьому плані архонти значно програвали стратегам. Цю реформу також слід розглядати у контексті боротьби Фемістокла з Ареопагом, оскільки архонти після закінчення своїх повноважень становилися членами Ареопагу, з яким у Фемістокла були натягнуті відносини. Завдяки реформі архонтів стратеги позбавилися умовного верховенства полемарха.

Саме на 480-ті рр. до н.е. припадає пік кар'єри Фемістокла. Він вигнав з Афін багатьох зі своїх політичних опонентів, що походили зі старовинних аристократичних сімейств і сприяв подальшій демократизації рідного полісу. У цей відрізок часу афіняни багато в чому прислухалися до Фемістокла і реалізували його морську програму, що перетворила Афіни на найсильнішу морську державу в Елладі.

Починаючи з 479 р. до н.е. Фемістокла відтісняють на другий план лідери політичних угруповань, що повернулися з вигнання – Арістід (Керіки), Ксантіпп

(Алкмеоніди) і Кімон (Філаїди). Вони заключили між собою політичний альянс, спрямований проти Фемістокла.

У 470-460 рр. до н.е. головними політичними лідерами Афін були Арістід і Кімон. Вони також обиралися стратегами і їх діяльність на цій посаді носила багато в чому позитивний характер для Афін. Імена цих стратегів пов'язують з виникненням Делоської симмахії. Після відходу від політики Арістіда, Кімон був першим політиком в Афінах у 460 рр. до н.е. Кімон активно переобирався на посаду стратега, підтримуючи цілісність Афінської Архе. Він мав чималий вплив на формування зовнішньої політики Афін, знаходячи підтримку в раді Ареопагу, яка, після закінчення бойових дій проти персів у Балканській Греції, істотно зміцнила свої позиції. У зовнішній політиці Кімон підтримував продовження війни з Персією і збереження афіно-спартанського дуалізму. У внутрішній політиці Кімона можна багато в чому порівнювати з Періклом. Він розгорнув в Афінах широку будівельну діяльність, виводив клерухії, був оточений інтелектуалами, пишно справляв літургії і відрізнявся щедрістю. І активно використовував у військових операціях флот, де служило багато фетів.

У 460 рр. до н.е. починає політичну кар'єру Перікл, котрий одразу став в опозицію до Кімона. До кінця 460-х рр. до н.е. Кімон втрачає свою популярність в Афінах, головним чином через свою підтримку Лакедемона. У його відсутність в Афінах була проведена реформа Ареопагу близько 461 р. до н.е. За цією реформою стояв Перікл, хоча вона традиційно пов'язується з ім'ям його соратника Ефіальта. Обидва ці політики вже встигли побувати стратегами у 465/4 рр. до н.е. Для Перікла і Ефіальта ареопагіти представляли певну загрозу, крім того, що вони проявляли прихильність до Кімона, так в їх відомстві перебувала *δοκμασία* (перевірка претендентів на державні посади) і заслуховування звітів посадових осіб після закінчення терміну їх повноважень (*εὔθυνος*). Це демонструє, наскільки могутню зброю мав Ареопаг проти негодних йому державних діячів. У результаті реформи Ефіальта всі ці повноваження були передані – народним зборам, гелієї і Раді п'ятисот.

До 462/1 рр. до н.е. колегія стратегів встигла себе добре зарекомендувати. Старі аристократичні організації поступово втрачали свій вплив і політичну вагу. На тлі цього посада стратега набувала особливого значення. Демос не відчував до цієї колегії особливих антипатій. Стратеги у свою чергу почали загравати з демосом, як це робив Кімон. Це так само надалі набуло більшої значущості, чим активно користувалися демагоги, які також обиралися стратегами.

Після реформи Ареопагу Кімон був вигнаний з Афін. Хоча у 450-х рр. до н.е. він повернувся на батьківщину, однак він вже не мав колишнього впливу. У 443 р. до н.е. Перікл виходить переможцем з протистояння з вождем аристократії Фукідідом, сином Мелесія. Таким чином, Перікл став першим політиком в Афінах, щорічно переобираючись на посаду стратега з 443/2 до 429/8 рр. до н.е.

З ім'ям Перікла особливо пов'язані такі терміни, як: *στρατηγός ἐξ ἀπάντων*, *δέκατος αὐτός*. Формула *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* часто фігурує в ситуації, коли двох стратегів обирали з однієї філи, тоді як інша філа не мала свого представника в поточному складі колегії стратегів за якийсь певний рік. Як правило, одним зі стратегів, обраним таким чином, був провідний політик, як, наприклад, Перікл. Така манера обрання додавала йому авторитету и дозволяла мати серед стратегів надійну людину.

Обрання двох стратегів з однієї філи у варіанті, до якого схиляється автор цих рядків, мало наступний вигляд. Обрання *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* не було чітко регламентовано в афінському законодавстві, і часто їх призначення залежало від складності зовнішньополітичного становища Афін або різних політичних міркувань. Випадки подвійного представництва філ слід пояснити тим, що одна філа могла виставити декількох сильних кандидатів на посаду стратега, у той час як інша не могла виставити жодного. Подібні стратеги могли обиратися через свої спеціальні знання, зв'язки, підтримку гетерій, які робили їх зручними кандидатами для проведення якоїсь певної операції.

Під час політичного домінування Перікла демократія функціонувала як і раніше, Перікл, займаючи пост стратега, постійно надавав звіти про свою діяльність, проходив докімасію. Звинувачення Перікла у тиранії і монархії не

мають під собою підстав. За час його політичного панування демократія в Афінах дозріла і почала переходити навіть у радикальну форму, саме при ньому з'явилися демагоги, які засвоїли методи загравання з демосом від провідних афінських політиків/стратегів, звичайно, у цьому вони їх значно перевершили.

Займаючи посаду стратега, Перікл отримував право очолювати афінян під час війни, можливість брати активну участь у політичному житті міста, що проявлялося в участі і обговореннях в буле, де він міг впливати на рішення, пропонувати декрети, які затверджувалися афінською еклесією. Та навіть впливати на скликання еклесії. Перікл пропагував свої успіхи, що навіть відображено в пам'ятках архітектури. Як полководець Перікл поступався Кімону, тому він нерідко вдавався до послуг своїх більш талановитих колег стратегів: Форміона, Меніппа й ін. Негласно Перікл був першим серед стратегів, серед яких постійно обиралися його вірні товариші, які виступали у ролі його офіцерів.

Слід зробити акцент на тому, що Перікл не мав екстраординарних повноважень. Формула, що зустрічається в текстах Фукідіда і Андротіона – *δέκατος αὐτός*, – підкреслює, що Перікл був одним з десяти стратегів, повноваження яких були рівними.

Афіни після Перікла відрізняються радикалізацією політичної боротьби. Умовним політичним наступником Перікла можна назвати Нікія. Зауважимо, що радикальна демократія не мала нічого проти колегії стратегів як державної посади. Навпаки, вожді цього руху або самі обиралися стратегами, як Клеон, або співпрацювали з ким-небудь зі стратегів, якщо збігалися їхні погляди на певні питання, при нагоді підтримуючи їх на виборах.

У цей період намічається тенденція спеціалізації стратегів суто на військовій сфері діяльності. Основи цього підходу були закладені ще за Перікла, який користувався послугами своїх більш обдарованих у військовій справі колег стратегів. Самим відомим з таких військових-стратегів у 420-х рр. до н.е. був Демосфен. Більшість з таких стратегів примикали до будь-яких крупних політичних угруповань, виступаючи у ролі професійних військових радників і

генералів, або, як Демосфен, були здатні співпрацювати з афінськими державними діячами незалежно від політичних уподобань.

У 410-х рр. до н.е. в Афінах намітилося чітке протистояння між Нікієм і Алквіадам. Обидва політики часто переобиралися на посаду стратега. Алквіад домогся великих зовнішньополітичних успіхів, організувавши в Пелопоннесі антиспартанську коаліцію, хоча та і не принесла відчутних результатів для Афін. Разом з тим, він підтримував експансію Афін на західному Середземномор'ї, підсумком чого стала сицилійська експедиція. Стратеги, що очолили її, були призначені автократорами. А у 407 р. до н.е. Алквіад сам був обраний стратегом-автократором. Звання автократора не звільняло стратегів від звітності перед еклесією, службових розслідувань та дисциплінарних процедур. Головним чином повноваження стратега-автократора полягали у тому, що вони приймали рішення на місці, не питаючи на це схвалення еклесії. Призначення Алквіада автократором у 407 р. до н.е. диктувалося політичними причинами, зважаючи на його військові заслуги і відсутність повноцінної альтернативи йому в Афінах. Проте, становище Алквіада було хитким, і його противники в Афінах скористалися першим же випадком, щоб його позбавитися.

В Афінах останньої третини V ст. до н.е. політичні угруповання активно вдавалися до судових процесів, щоб нанести удар по своїм супротивникам. З таких процесів варто згадати аргинуський процес (406 р. до н.е.). Цей процес був спрямований проти стратегів, які у своїй більшості примикали до поміркованого крила демократів.

Після аргинуського судилища Афіни залишилися практично без здібних полководців та політиків. В Афінах популярність знову набирали радикали, які фактично витіснили з політичного життя Афін до кінця Пелопоннеської війни стратегів. Так, одним з найздібніших стратегів за 405/4 рр. до н.е. був Конон, який насамперед був військовою людиною.

Наприкінці V ст. до н.е. колегія стратегів позбавлена колишнього політичного впливу. Тепер стратеги зосереджуються на військовій сфері діяльності і поставляють Афінам перш за все полководців, а не політиків.

Ключові слова: Афіни, стратег, Ареопаг, Фемістокл, політичний вплив, філи, демос, архонти, στρατηγός ἐξ ἀπάντων, δέκατος αὐτός, поліс.

SUMMARY

Volkanov S.I. Strategoi in the political life of Athens V century. BC. – Qualifying scientific work with manuscript copyright.

Dissertation for the Candidate of Historical Sciences degree on speciality 07.00.02 – world history. – Odesa I.I. Mechnikov National University, Odesa, 2020.

In this thesis we pay our attention to the influence of the board of strategoi on the political life of Athens throughout V-th BC. Therefore, we consider here such important questions as: military reform in Athens in 501/0 BC, the power of the polemarch and strategoi, the impact of reforms of election of archons (487/6 BC) and of Ephialtes (462/1 BC) on strengthening of the board of strategoi, the place of strategoi in the political struggle in Athens, the interpretation of στρατηγός ἐξ ἀπάντων, δέκατος αὐτός, the mechanism of the appointment of two strategoi from one phyle, and foundation of the prominent place of strategoi in Athens, especially on the example of Pericles.

The official date of appearance of the board of strategoi is 501/0 BC. This military reform was carried out under the influence of the democratic innovations of Cleisthenes and his supporters. This reform consolidated democracy in Athens, dividing the military command of all military forces among ten strategoi under the nominal chairmanship of the polemarch whose authority was more symbolic rather than really important. He was responsible for the fulfilment of all divine duties of king at war and had an additional voice when there was no consensus among the strategoi. Officially all strategoi were equal and formed their own council. Their authorities lasted one year with the possibility to be reelected countless times.

The first strategoi who proved himself was Miltiades in 490 BC. He managed to gather all patriotic political forces around himself and repel the Persian threat. For this purpose, the post of strategos was suitable for him, having real military authorities with admission to the political arena of his hometown. They say, that a decree was adopted at

the initiative of Miltiades according to which the Athenians marched to meet the enemy outside the city walls. The difficult vote of generals on the eve of the Marathon battle showed Miltiades the necessity to have as many supporters among strategoi as possible to put forward his own decisions. Then Miltiades succeeded in persuading Athenians to send an expedition to Paros. After the failure that befell him there, Miltiades became the first victim of a lawsuit against strategoi. The condemnation of Miltiades resulted from the division of anti-Persian coalition in Athens after Marathon, his tyrannical past, and fiasco in Paros. Opponents of Miltiades took advantage of the situation and convicted him.

It is probable that in the 480s BC. Themistocles was consistently elected as a general. It is said that he was behind the reform of election of archons in 487/6 BC. Henceforth, the archons were chosen by lot from a list of people selected by phyles. As a result, this post quickly lost its importance and appeal to ambitious politicians. Themistocles could have taken such step due to the fact that he had already been elected as archon, and it was impossible to be re-elected to this office. Archons were limited in that regard. This reform should be considered in the context of Themistocles' struggle against Areopagus, as the ex-archons automatically became members of Areopagus, with whom Themistocles had strained relationships. Because of the archons' reform the strategoi were no longer under conditional supremacy of the polemarch. Now the board of strategoi became attractive to people who wanted to make a successful political career.

That is why it should be assumed that Themistocles was often re-elected as a general in the 480s BC. During this period he reached the pinnacle of his tumultuous career. He expelled many political opponents belonging to old aristocratic families from Athens, and contributed greatly to further democratization of his native polis. During that period the Athenians largely listened to Themistocles and implemented his maritime program, which made Athens the strongest maritime power in Greece.

Beginning from 479 BC Themistocles was pushed to the background by the leaders of political groups that had returned from exile - Aristides (Ceryces),

Xanthippus (Alcmeonids) and Cimon (Philaides). They formed a political alliance against Themistocles.

In 470-460 BC Aristide and Cimon were the main political leaders of Athens. They were also elected as strategoi, and their activities in this office were largely positive for Athens. The names of these strategoi were associated with the emergence of the Delian League. After removal of Aristides from the political scene of Athens, Cimon was the first politician in Athens in 460 BC. Cimon was actively re-elected as general, maintaining the integrity of the Athenian Arche. He had a considerable influence on the formation of Athenian foreign policy, finding a support in the Areopagus, which significantly strengthened its position after the end of military activity against Persians in Balkan Greece. In foreign policy Cimon supported continuation of war with Persia and preservation of Athenian-Spartan dualism. In the domestic politics Cimon could be largely compared with Pericles. He launched a wide range of construction activities in Athens, splendidly performed clergy, was surrounded by intellectuals, and was generous with poor people. And he actively used fleet in military operations where many thetes performed service.

In 460 BC Pericles begins his political career, immediately opposing Cimon. By the end of the 460s BC. Cimon lost his popularity in Athens mainly due to his support of Lacedaemon. The reform of Areopagus was implemented in Athens in his absence around 461 BC. Pericles was behind this reform, although it was traditionally associated with the name of Ephialtes. Both of these politicians had already been strategoi in 465/4 BC. The Areopagites posed a threat to Pericles and Ephialtes, as in addition to their commitment to Cimon, they were empowered with δοκιμασία (background check on candidates for public office) and εὔθυνοϛ (hearing reports of officials after the expiration of their term). It demonstrates what powerful weapons Areopagus had against opposing statesmen. As a result of the reform of Ephialtes, all these powers were transferred to ecclesia, Heliaia and Boule.

To 462/1 BC the board of generals has already proved itself well. The old aristocratic organizations gradually lost their influence and political weight. Though, the position of strategoi became especially important. Demos had no particular antipathy to

this board. The generals began to flirt with demos, as Cimon did. This, in turn, became later more important and was actively used by demagogues, who were also elected as generals.

After the reform of the Areopagus Cimon was expelled from Athens. Although in 450s BC. he returned to his hometown, but he no longer had the former influence. In 443 BC. Pericles won confrontation with the leader of the aristocracy Thucydides, son of Melesias. Thus, Pericles became the first politician in Athens, annually re-elected as a strategos from 443/2 to 429/8 BC.

The name of Pericles was closely associated with: στρατηγός ἐξ ἀπάντων, δέκατος αὐτός. It should be noted that these two terms did not give its owner more powers than other strategoi` had. The formula στρατηγός ἐξ ἀπάντων often appears in context where two strategoi were elected from one phyle, while the other phyle had no its representative in the current board of strategoi. As a rule, one of the strategoi chosen in this way was a leading politician, such as Pericles. This manner of election gave him authority and allowed him to have a reliable man among the strategoi.

The election of two strategoi from one phyle (double representation), in the version to which the author of these lines is inclined, had the following form. The election of στρατηγός ἐξ ἀπάντων was not clearly regulated in Athenian law and often depended on the complexity of Athens' foreign policy situation or various political considerations. The cases of double representation should be explained by the fact that one phyle could nominate several strong candidates for the position of strategos, while the other could not nominate any. Such strategoi could be chosen because of their special knowledge, connections, support of the hetaireiai, which made them convenient candidates for a particular operation.

Pericles was within the constitutional framework of Athens. Democracy functioned as before, As a general, Pericles constantly reported on his activities and went through δοκιμασία. Accusations at Pericles for tyranny and monarchy are unsubstantiated. During his political rule, democracy in Athens matured and began to take even a radical form. Some demagogues appeared, who learned the methods of

flirting with demos from leading Athenian politicians/strategoi. And they surpassed them far, of course.

As strategos, Pericles received the right to lead the Athenians during the war, the opportunity to take an active part in the political life of city. He participated in discussions in the Boule where he could influence on decisions and propose decrees for the Athenian ecclesia approval. And he even could effect the convocation of ecclesia. Pericles popularized his achievements which were reflected in the architectural monuments. As a general Pericles was inferior to Cimon, so he often used services of his more talented fellow strategoi: Phormio, Menippos, and others. Tacitly, Pericles was the first among generals and surrounded by his faithful comrades who acted as his officers.

It should be emphasized that Pericles did not have extraordinary powers. The formula found in the texts of Thucydides and Androthion - δέκατος αὐτός - emphasized that Pericles was one of the ten generals whose powers were equal.

Athens after Pericles was characterized by the radicalization of political struggle. Nicias could be called a political successor of Pericles. As a matter of fact, radical democracy had nothing against the board of strategoi. On the contrary, the leaders of this movement were elected as strategoi, like Cleon, or cooperated with strategoi if they had common views on certain issues supporting their election.

During this period there was a tendency of specialization of strategoi purely in the military scope of activities. The first followers of this approach could be found among generals of Pericles who used the services of his more military gifted fellow strategoi. Demosthenes was the most famous of these military strategoi in the 420s BC. Most strategoi joined any major political fractions acting as professional military advisers and generals or, like Demosthenes, were able to cooperate with Athenian statesmen regardless of their political preferences.

In the 410s BC there was a confrontation in Athens between Nicias and Alcibiades. Both politicians were often re-elected as generals. Alcibiades achieved success in foreign policy by organizing an anti-Spartan coalition in the Peloponnese, although it was fruitless for Athens. He supported the expansion of Athens in western

Mediterranean, which resulted in a Sicilian expedition. The generals who headed it were appointed as the autokrators. And in 407 BC Alcibiades himself was elected as a strategos autokrator. The title of strategos autokrator did not exempt strategos from reporting to ecclesia, official investigations and disciplinary procedures. The main feature of this title was that they made decisions on the spot without asking for approval of the ecclesia. Appointment of Alcibiades as an autokrator in 407 BC was dictated by some political reasons, his military merits and lack of a full-fledged alternative to him in Athens. However, the position of Alcibiades was precarious and his opponents in Athens took the first opportunity to get rid of him.

In Athens of the last third of the V century BC political groups actively resorted to lawsuits to attack their opponents. The trial of the generals, who defeated Spartans in the battle of Arginusae (406 BC) was worth mentioning here. This process was directed against strategoi, most of whom were moderate democrats.

After this trial there were no virtually talented military leaders and politicians in Athens. And demagogues were gaining popularity again, effectively ousting generals from the political life of Athens. Thus Conon was one of the most capable strategos in 405/4 BC who was primarily a military man.

At the end of the V century BC a board of strategoi was deprived of former political influence. Since then generals focused on military operations and supply Athens primarily with commanders, but not politicians.

Key words: Athens, strategoi, Areopagus, Themistocles, political influence, phyles, demos, archons, στρατηγός ἐξ πάντων, δέκατος αὐτός, polis.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових виданнях

1. Волканов С.І. Представники політичних угруповань у складі афінської колегії стратегів в 490/89 рр. до н.е. *Наукові записки Тернопільського*

національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. 2015. Вип. 2, ч. 2. С. 69-72.

2. Волканов С.І. К проблеме историчности декрета Мильтиада. *Гілея* : науковий вісник. 2015. Вип. 99, № 8. С. 113-116.

3. Волканов С.І. Стратеги и созыв экклесии. *Гілея* : науковий вісник. 2016. Вип. 105. № 2. С. 7-9.

4. Волканов С.І. Было ли одиннадцать стратегов в 441/0 гг. до н.э. Перикл δέκατος αὐτός στρατηγῶν. *Гілея* : науковий вісник. №106. 2016. С. 7-9.

5. Волканов С.І. Несколько замечаний о στρατηγός ἐξ ἀπάντων. *Емінак*. 2016. № 3(4). С. 25-29.

6. Волканов С.І. Состав коллегии афинских стратегов в 430/29 гг. до н.э. *Norwegian Journal of development of the International Science*. 2017. № 8, part 2. С. 22-23.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Волканов С.І. Клеон Афинский: полководец и политик. *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2013. Вип. X. С. 143-149.

8. Волканов С.І. Некоторые проблемные вопросы поражения афинской экспедиции в Египте в 460-454 гг. до н.э. *Дні науки історичного факультету. VI міжнародна наукова конференція молодих вчених*. Київ, 2013. Вип. VI. С. 6-7.

9. Волканов С.І. Реформа избрания архонтов в 487 г. до н.э. и стратегія Фемистокла с 489 до 481/0 гг. до н.э. *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2016. Вип. XI. С. 122-128.

10. Волканов С.І. Дві колегії афінських стратегів у 411 р. до н.э. *Abstracts of VIII International Scientific and Practical Conference*. Kharkiv, 2020. P. 232-8.

Публікації, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

11. Волканов С.І. Положение коллегии афинских стратегов до 501 г. до н.э. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2015. № 6. С. 209-220.

12. Волканов С.І. Военная реформа 501/0 г. до н.э. в Афинах. Стратеги и Полемарх в 501-487 гг. до н.э. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2015. № 9. С. 225-234.

13. Волканов С.І. Стратеги в политической жизни Афин 501-489 гг. до н.э. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2016. № 1. С. 204-219.

14. Волканов С.І. Образ Нікія у висвітленні Фукидіда. *Libra* : збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків. Одеса, 2017. С. 8-18.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	17
ВСТУП	18
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	23
1.1. Джерела	23
1.2. Історіографія	34
РОЗДІЛ 2. КОЛЕГІЯ СТРАТЕГІВ У 501/0-462/1 РР. ДО Н.Е.....	59
2.1. Реформа 501 р. до н.е. Процедура обрання і повноваження стратегів у 501-489 рр. до н.е. Стратеги і полемарх	60
2.2. Стратеги у політичному житті Афін 501-489 рр. до н.е.....	63
2.3. Висування Фемістокла на посаду стратега у 480 рр. до н.е., реформа архонтів.....	73
2.4. Στρατηγός ἐξ ἀπάντων в Афінах 470-60 рр. до н.е.....	79
2.5. Стратеги у 70-60-ті рр. V ст. до н.е.....	83
РОЗДІЛ 3. СТРАТЕГІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ВЛАДИ ПЕРІКЛА.....	95
3.1. Стратеги і політична боротьба у 450-440-х рр. до н.е. Затвердження при владі Перікла.....	95
3.2. Апогей впливу стратега на внутрішню і зовнішню політику Афін у 442/1-429/8 рр. до н.е. Δέκατος αὐτός.....	105
3.3. Перікл та скликання еклесії. Процедура призначення двох стратегів з однієї філи до складу колегії стратегів.....	119
РОЗДІЛ 4. СТРАТЕГІЯ ПІСЛЯ ПЕРІКЛА: БОРОТЬБА ЗА ВПЛИВ МІЖ СТРАТЕГАМИ І ДЕМАГОГАМИ.....	127
4.1. Стратеги і політичні наступники Перікла.....	127
4.2. Стратеги після 421 р. до н.е.: поступова втрата політичної значущості посади стратега.....	149
ВИСНОВКИ	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	180
ДОДАТОК А. Список опублікованих праць за темою дисертації.....	197
ДОДАТОК Б. Відомості про апробацію результатів дисертації.....	199
ДОДАТОК В. Основні давньогрецькі терміни.....	200

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВДИ – Вестник древней истории
- ABSA – The Annual of the British School at Athens
- AC – Acta Classica
- AJP – American Journal of Philology
- AntCl – L'antiquité classique
- BICS – Bulletin of the Institute of Classical Studies
- CJ – Classical Journal
- ClAnt – Classical Antiquity
- CP – Classical Philology
- CQ – Classical Quarterly
- CR – The Classical Review
- CSCA – University of California Studies in Classical Antiquity
- CTC – Catalogus Translationum et Commentariorum
- GaR – Greece and Rome
- GRBS – Greek, Roman and Byzantine Studies
- Hesperia – Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens
- Historia – Historia: Zeitschrift für alte Geschichte
- HSCP – Harvard Studies in Classical Philology
- Int. Hist. Rev. – The International History Review
- JHS – Journal of Hellenic Studies
- QUCC – Quaderni Urbinati di Cultura Classica
- RÉA – Revue des études anciennes
- RÉG – Revue des études grecques
- RHist – Revue Historique
- RhM – Rheinisches Museum für Philologie
- TAPA – Transactions of the American Philological Association

ВСТУП

Актуальність теми. Історії Афін присвячено досить багато монографій і статей російською та українською мовами, що розглядають різні сторони життя цього поліса. Однак, в них приділено зовсім небагато уваги колегії стратегів. У західній історіографії тематика афінських стратегів отримала значно більший відгук, постійно виходять нові роботи, що висвітлюють дискусійні питання з цієї проблематики, серед істориків ведуться плідні диспути, переосмислюються або доопрацьовуються старі тези. Пріоритетом для більшості українських дослідників античності є історія й археологія Північного Причорномор'я. У зв'язку з цим, нечасто зустрічаються у вітчизняній історіографії роботи, присвячені, наприклад, політичній історії Еллади або ті, що розглядають будь-які державні інститути Афін.

У цьому відношенні дослідження діяльності колегії стратегів в V ст. до н.е. має певну новизну для вітчизняної історіографії. Оскільки тут зачіпається один з інституційних аспектів афінської історіографії.

Колегія стратегів займає особливе місце в Афінській демократії, в зв'язку з чим виникає низка невирішених проблем. Почнемо з того, що серед дослідників немає повної однастайності щодо існування стратегів до 501/0 рр. до н.е. Далі, перед нами постає досить заплутаний процес трансформації суто військової посади стратегів в інструмент впливу на внутрішню і зовнішню політику Афін, що прямо не порушувало демократичні підвалини поліса Паллади. Чим приваблювала посада стратегів державних діячів, які прагнули якомога частіше туди переобиратися? Чи можна розглядати частоту переобрання на пост стратега як доказ певної популярності і наявності зв'язків у політиків?

Ряд стратегів V ст. до н.е. зайняли виняткове місце в історії класичних Афін, це, перш за все, Фемістокл, Кімон, Перікл, Нікій і Алквіад. Більшість з них обиралися стратегами більше десяти разів, що свідчить про їхню зацікавленість в посаді стратега.

Безумовно, що серед стратегів V ст. до н.е. Перікл займає особливе положення. Він найбільш ефективно використовував повноваження стратега для втручання у політичне життя Афін.

Після Перікла в Афінах було два випадки, коли призначалися стратеги-автократори. Подібні тенденції явно відображають зміну настрою афінського демосу, перші ознаки кризи поліса і трансформацію його традиційних підвалин. Зі свого боку, у демосу склалися непрості відносини з колегією стратегів в останній чверті V ст. до н.е.

Обидві половини V ст. до н.е. в Афінах різко відрізняються одна від одної, як у масштабі впливу стратегів на політичне життя, так і в характері політичної боротьби, в яку вони були втягнуті.

Усе це має значення для реконструкції повноцінної картини політичного життя Афін і розуміння тих змін, які відбулися з колегією стратегів протягом V ст. до н.е.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане в межах науково-дослідних тем №113 «Дослідження інтелектуальної історії Європи (від античності до раннього модерного часу)» 2013-2017 рр. (номер державної реєстрації: 0113U002694) та №180 «Європейська політична традиція: теорія та практики (V ст. до н.е. – XVII ст.)» (номер державної реєстрації: 0118U006477).

Метою даної роботи є визначення ступеня впливу колегії стратегів і її окремих представників на політичне життя Афін у V ст. до н.е. на підставі зіставлення та аналізу грецької та римської наративної традиції і залученням епіграфічних даних.

Для цього поставлені наступні **завдання**:

- з'ясувати стан дослідженості теми, систематизувати джерельну базу та історіографію з даної проблеми;
- встановити проблему військової реформи в Афінах у 501/0 рр. до н.е. і підняти питання субординації між стратегами і полемархом;

- визначити вплив на політичне життя Афін V ст. до н.е. таких відомих стратегів як: Мільтіад, Фемістокл, Арістід, Кімон та ін.;
- виявити вплив реформ обрання архонтів і Ефіальта на діяльність колегії стратегів;
- прояснити роль і місце Перікла в колегії стратегів, характер його повноважень;
- визначити значення формули *δέκατος αὐτός*, чи припускала вона наявність екстрених повноважень у Перікла, або це фігуральний вислів;
- дати пояснення наявності двох стратегів з однієї філи у складі колегії стратегів. Встановити процедуру обрання *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* і чи мав такий стратег якісь певні політичні бенефіції.

Об'єктом дослідження виступає політична історія Афін V ст. до н.е.

Предметом дослідження є колегія стратегів.

Методи дослідження. Порівняльний метод був використаний при описі політичної боротьби в Афінах і участі в ній стратегів, і в ряді випадків при зіставленні даних античної наративної традиції; метод класифікації – в розділі про історіографію і джерела; аналітичний і синхронний аналіз – при розгляді питань про *δέκατος αὐτός*, *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* і подвійне представництво філ в колегії стратегів; порівняльно-історичний метод задіяний при розгляді проблематики щодо виникнення, розквіту і діяльності колегії стратегів у кінці V ст. до н.е., коли позиції стратегів сильно похитнулися. Підґрунтям для застосування порівняльно-історичного методу стало використання спеціальної історичної дисципліни – просопографії. Дисертант намагався виважено підійти до даних, які можна отримати завдяки просопографії, щоб мінімізувати помилкові висновки. Відзначимо, що для вивчення діяльності колегії стратегів просопографія має велике значення і дозволяє встановити з досить великою часткою ймовірності наявність родинних і політичних зв'язків серед стратегів.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 501/0 р. до н.е. до 404 р. до н.е. Саме у 501/0 рр. до н.е. відбулася важлива військова реформа в Афінах, що надала колегії стратегів офіційний статус. У 404 р. до н.е. Афіни

зазнали поразки у Пелопоннеській війні. На той час колегія стратегів втратила колишній вплив на політичне життя Афін і стала суто військовою посадою.

Територіальні рамки дослідження охоплюють Елладу, у тому числі острівна зона Егейського моря, Східне Середземномор'я і Сицилію.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що вперше в українській історіографії цілісно відображено політичний аспект діяльності колегії афінських стратегів V ст. до н.е. Підсумовані основні здобутки, що потребують подальшого дослідження, та окреслено ряд питань.

Уперше:

- виявлено еволюцію і політичну значущість посади стратега протягом V ст. до н.е. з урахуванням просопографічних даних;
- використано пласт епіграфічних даних, що раніше не використовувалися українськими вченими;
- обґрунтовано історичність декрету Мільтіада і встановлені основні пункти його змісту;
- виконано просопографічний аналіз постатей усіх відомих стратегів за V ст. до н.е.;

набуло подальшого розвитку:

- узагальнення здобутків європейських та американських істориків щодо процедури обрання двох стратегів з однієї філи (στρατηγός ἐξ ἀπάντων);
- з'ясування процесів, що призводили до зміцнення владних повноважень афінських стратегів протягом V ст. до н.е.;
- аргументація положення, що повноваження Перікла як стратега не мали екстраординарний характер (δέκατος αὐτός);
- з'ясування впливу, що надавала посада стратега для втручання у політичне життя Афін.

Практичне значення отриманих результатів. Отримані результати можуть бути використані при читанні лекцій або спецкурсів з історії стародавньої Греції.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційної роботи доповідались на VI міжнародній науковій конференції молодих вчених (Київ, 2013 р.), X та XI читаннях пам'яті професора П.Й. Каришковського (Одеса, 2013, 2016 рр.), 70 та 71 звітній науковій конференції професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ імені І.І. Мечникова (Одеса, 2015, 2016 рр.), та VIII міжнародній науково-практичній конференції «Science, society, education: topical issues and development prospects» (Харків, 2020).

Публікації. За результатами роботи над дисертацією опубліковано 14 наукових статей, з яких 5 опубліковані у фахових виданнях, затверджених ДАК України, з них 4 статті – у наукометричних виданнях; 1 стаття у зарубіжному журналі, індексованому базою даних Scopus; 4 статті, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації, та 4 публікації, які додатково відображають результати дисертаційного дослідження.

Структура дисертації. Структура запропонованої роботи складається з анотації, вступу, чотирьох розділів (12 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та трьох додатків. Загальний обсяг дисертації 202 сторінки комп'ютерного тексту, обсяг основного тексту 162 сторінки. Список використаних джерел налічує 244 найменування.

Розділ 1

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

1.1. Джерела

В античній традиції не існує жодних джерел, предметом викладу яких була б афінська колегія стратегів. У збережених античними істориками відомостях, як правило, розглядалися ті чи інші військові операції, які доручалися стратегам, і не ставився особливий акцент на питанні функціонування цієї колегії, взаємовідносин між демосом і стратегами. Для більшої частини V ст. до н.е. характерно те, що невідомі більшість імен стратегів і навіть точна кількість стратегій видатних афінських державних діячів. Завдяки скрупульозним старанням істориків кінця XIX і XX ст. цю прогалину було частково заповнено.

У даному дослідженні ми переважно спиралась на давньогрецьких авторів епохи класики. Насамперед це Геродот (для часів Марафону) і Фуکیدід до 411 р. до н.е. Для кінця V ст. до н.е. першочергову важливість мають промови Лісія та «Історія» Ксенофонта. З авторів IV ст. до н.е. дуже інформативна «Афінська політія» Арістотеля. Додатковими джерелами служать твори аттидографів і істориків елліністичного періоду, які збереглися фрагментарно, схолії, а також твори письменників епохи римського панування, серед яких особливу значимість мають Діодор Сицилійський і Плутарх. Також наші відомості доповнюють епіграфічні дані.

«Історії» Геродота. Роки життя Геродота приблизно 484-430 рр. до н.е. Існує велика кількість середньовічних списків рукописів Геродота X-XV ст. і фрагменти «Історій» на папірусі. Перший латинський переклад Геродота був зроблений Маттео Пальмієрі 1450 р., до 1455 р. був вже готовий переклад Лоренцо Валли (Венеція) [201, р. 215], а перше друковане видання вийшло у 1474 р.

Робота Геродота висвітлює першу чверть V ст. до н.е. Згадки у Геродота про стратегів розкидані нерівномірно по всій книзі, та іноді мають хронологічну

плутанину, все це часом утруднює їх правильну інтерпретацію. Для нашого дослідження особливий інтерес має VI книга, де йдеться також про події, що передували Марафонській битві і долі Мільтіада, а також книги VII-IX, де міститься інформація, пов'язана з походом Ксеркса на Елладу, закінчуючи подіями 478 р. до н.е.

Із загальних зауважень щодо твору Геродота слід сказати, що він носить проафінську орієнтацію і висловлює думку, що внесок Афін в греко-перські війни був вирішальним [19, VII. 139]. Геродот входив до кола Перікла. Точно невідомо, коли він приступив до написання «Історій», імовірно, що основну частину він написав в Афінах, а завершив працю вже у Фуріях [92, с. 106]. Геродот черпав джерела для більшої частини VI книги в Афінах, і в Спарті (втім, це характерно для усієї другої половини його твору). Геродот спирався на свідчення очевидців, усну традицію, сімейні перекази знатних родин (Алкмеонідів, Філаїдів); зрідка він передає написи на присвятах, пам'ятниках.

Коли у Геродота є декілька суперечливих джерел, то він вибирає найбільш правдоподібну розповідь, або утримується від будь-яких оцінок. За часів Геродота було порівняно небагато письмових джерел, на які він міг спиратися. Дослідники намагалися визначити у яких стародавніх авторів Геродот запозичив свої відомості. Л. Латайнер серед можливих джерел Геродота називає Гекатея, Харона, Евагона, Скілакса, Ксанфа [176, р. 106]. Якщо використання праці Гекатея Геродотом досить імовірно [210, р. 15-16], то для інших вище названих авторів цього не можна так просто стверджувати.

Події Марафонської битви викладені Геродотом нерівномірно. На час прибуття Геродота в Афіни (бл. 446 р. до н.е.) наймолодші учасники Марафонської битви вже були старими, багато хто вже помер, включаючи всіх стратегів, що командували в цій битві. Інформаторами Геродота могли бути родичі воїнів, які відстояли незалежність своєї батьківщини у 490 р. до н.е. На той час події Марафонської битви вже встигли обрости мало не напівфантастичними історіями, деякі з котрих записані Геродотом. Акцент Геродота на усну традицію повинен частково пояснювати, чому зроблено стільки упущень в описі

Марафонської кампанії, адже те, що зараз здається важливим, для сучасних дослідників, могло не представляти такого інтересу для афінян V ст. до н.е., тому деякі деталі з часом забулися, і інформатори Геродота не могли накреслити повну картину подій 490 р. до н.е. Ймовірно, те ж саме стосується 480 рр. до н.е., проміжку між Марафонською битвою і битвою при Саламіні, який дуже слабо освітлений у Геродота. Додамо, що одним з мінусів усної традиції є плутанина і хронологічні неузгодження. До числа таких промахів Геродота належить твердження, що полемарх обирався жеребом у 490 р. до н.е. [19, VI. 109].

«Історія» Фукідіда. Афінський історик народився бл. 455 р. до н.е., помер бл. 400 р. до н.е. Найдавнішим списком *«Історії»* Фукідіда вважається флорентійський, що належить до X ст. [1, с. 541]. Ще сім інших важливих списків рукописів Фукідіда належать до XI-XIII ст. На додаток до них є незначні папірусні уривки, що датуються з III ст. до н.е. до VI ст. н.е. Також, деякі уривки Фукідіда збереглися у вигляді виписок та витягів, зроблених стародавніми авторами і коментаторами, які відрізняються від збережених манускриптів. У 1452 р. був готовий переклад Фукідіда на латину Лоренцо Валли. А до 1502 р. належить перше друковане видання Фукідіда Альдом у Венеції. Середньовічні манускрипти Фукідіда розбиваються на 8 книг, проте немає ніяких відомостей, які дозволяють зробити висновок, що цей поділ було зроблено самим Фукідідом, в давнину були й інші ділення *«Історії»*, де книг було більше 8 [47, р. 633]. Навіть точно невідомо, як назвав своє творіння Фукідід, але предмет свого оповідання він чітко позначив як опис боротьби пелопоннесців з афінянами [43, I. 1].

Відомо, що Фукідід приступив до написання своєї праці незабаром після початку Пелопоннеської війни [43, I. 1]. Серед вчених давно обговорюється *«Фукідідовське питання»*. Якщо коротко, то ця проблема зводиться до питань, коли були написані окремі частини *«Історії»*, як за час вигнання Фукідіда змінився його погляд на причини війни, на політику Перікла, і який за задумом афінського історика був остаточний план редакції його праці та інше. До цього часу історики не прийшли з цих питань до одноголосної думки. Не можна в односторонньому порядку стверджувати, що Фукідід записував перипетії

військових подій відразу після їх завершення чи робив нотатки минулих подій, очікуючи завершення війни, щоб зробити цілісну композицію «Історії». Твір Фукідіда обривається на 411 р. до н.е., хоча автор помер приблизно у 400 р. до н.е. Понад двадцять років тривав дослідницький шлях Фукідіда. Можливо, що коли Фукідід повернувся в Афіни у 400 р. до н.е., він привіз з собою всі напрацювання, які встиг зробити за час своєї тривалої відсутності, однак смерть завадила завершити йому своє дослідження. Антична традиція (Діоген Лаертський) приписує видання «Історії» Фукідіда Ксенофону [15, 2. 57]. Наскільки це твердження узгоджується з істиною, важко встановити. Хоча, якщо взяти VIII-у книгу Фукідіда і додати безпосередньо до неї початок «Ἑλληνικά» Ксенофонта, то складається враження, що Діоген Лаертський повідомляє правдиву інформацію. Однак, це твердження не виключає можливості навмисної комбінації фактів пізнішою традицією, оскільки Ксенофонт був земляком Фукідіда і хронологічно одним з його перших продовжувачів.

Твори пізніших наслідувачів Фукідіда – Феопомпа, Кратіппа і Філіста збереглися фрагментарно. У IV ст. до н.е. Фукідід не був настільки популярний, як Геродот і Ксенофонт, але його «Історію» читали, на неї посилялися або полемізували з нею. У II-I ст. до н.е. Фукідід знаходить визнання в греко-римському світі. Філософ Лукрецій закінчує свою книгу «Про природу речей» описом епідемії в Афінах. Стиль Фукідіда розбирається Діонісієм Галікарнаським, Квінтіліаном. У числі його послідовників знаходяться Саллюстій, Тацит, Йосип Флавій, Діон Кассій; цей список можна закінчити автором VI ст. Прокопієм Кесарійським. Першими оцінили наукову значущість Фукідіда німецькі історики: Б.Г. Нібур, Л. Ранке [47, р. li-lii]. До кінця XIX ст. почали з'являтися коментовані видання Фукідіда: Й. Классена і Й. Штойпа, Й.М. Шталя, К.В. Крюгера [1, с. 541]. А в XX ст. вийшов «Історичний коментар на Фукідіда» А.У. Гомме в п'яти томах, який для нас так і залишився недоступним. На сьогоднішній день останнім новітнім коментарем залишається тритомник С. Хорнблоуера [154; 155].

Композиція праці Фукідіда не цілісна. Розділи 25-83 V-ї книги і вся VIII-а книга виділяються на загальному тлі стислістю викладу, відсутністю остаточної редакції, що проявилось у відсутності у VIII-ій книзі промов. Можливо, що Фукідід не встиг привести в порядок VIII-у книгу, в результаті чого залишився сухий нарис. Хронологічно «Історію» ділять на п'ять блоків: 1) А – вступ (кн. I); 2) В – книги II – V. 24 – Архідамова війна; 3) С – V.25 і до кінця книги – мир Нікія; 4) D – книги VI-VII – Сицилійська експедиція; 5) Е – Декелійська/Іонійська війна [157, р. 1473]. Дещо інший розподіл можна знайти у Г.А. Стратановського і О. Лушанта, які тут слідуєть за Т. Уейд-Джері, втім, тут мова йде про декілька розділів [182, S. 1116-1118]. Блок А включає в себе Пентеконтаетію. Незважаючи на те, що цей блок відрізняється стислістю і неповнотою, відомостям Фукідіда слід віддати перевагу перед пізнішими авторами, оскільки він був сучасником описуваних подій і обережно ставився до збирання інформації. Блок В і D повністю охоплюють два військових конфлікти. Однак, якщо їх порівнювати, то блок D є найбільш завершеною частиною роботи Фукідіда, в той час як переказ подій Архідамової війни нерівномірний, а після вигнання Фукідіда у 424 р. до н.е. розповідь нагадує короткий конспект, де автором упускаються важливі дані про переговори афінян з персами. Можливо, що Фукідід навмисно не згадував про афіно-перські переговори у 420-х рр. до н.е., щоб зайвий раз не компрометувати Афіни, і не давати ворогам його батьківщини підстав для чергових звинувачень в тому, що афіняни поневолили острівних греків і т. ін. Судячи з усього, до переговорного процесу з Персією були підключені люди, які колись були близькими до Перікла, такі як Епілік. Тому, якщо Фукідід навмисно обійшов мовчанням це питання, то його цілком можна зрозуміти. Зауважимо, що Фукідід згадує про спроби спартано-перських переговорів, які у 420-х рр. до н.е. не увінчалися успіхом [43, II. 67; 44, III, 50. 1-3].

Фукідід дотримувався протягом більшої частини «Історії» хронологічної послідовності в описі подій. Однак цей принцип у нього був необов'язковим, що відбилося на плутаній хронології часів Пентеконтаетії. Фукідід викладає основи свого історичного методу, який зводиться до опису подій і промов, при яких він

або особисто був присутній, чи написаних на основі інформації, отриманої з джерел, що заслуговують на довіру [43, I. 22]. Крім того, Фулідід користується документальними джерелами. Напрошується порівняння з Геродотом, оскільки Фулідід стверджує, що його дослідження носить серйозний характер, і не створено для розваги. У своєму творі Фулідід намагається дотримуватися об'єктивності, але це не завжди у нього виходить. Наприклад, в оцінці Клеона у нього відчувається особиста неприязнь [44, III. 36; 45, V. 7, 16.], і він абсолютно випускає з поля уваги дипломатичні відносини між Афінами і Персією в третій чверті V ст. до н.е. Фулідід мав антипатію до радикальної демократії, але найкращим державним ладом для нього були не Афіни часів Перікла, а Афіни 411 р. до н.е., коли після повалення Чотирьохсот влада була передана 5000 громадянам-гоплітам [46, VIII. 97]. Для теми нашої дисертації Фулідід важливий як джерело про діяльність видатних афінських державних діячів, які часто переобиралися стратегами. Якщо дані про Фемістокла, Арістіда і Кімона не такі вже й красномовні, то цього не можна сказати про Перікла, Нікія і Алквіада. Цікаві оцінки, які дає їм Фулідід, і зауваження про те становище, яке вони займали в Афінах. Особливо показова в цьому відношенні особистість Перікла. Фулідід помічає, що на словах в Афінах було правління демосу, а на ділі правління першого громадянина [43, II. 65. 8-9]. Деякі вчені бачать в цьому і ще декількох зауваженнях Фулідіда про Перікла [43, I. 127. 2-3, 139] тенденцію до автократії, що до певної міри вірно для афінської демократії кінця V ст. до н.е., або навіть обґрунтування твердженню, що видатне становище Перікла буде б точніше описувати як монархію або принципат [194, р. 18-20; 195, р. 76-77]. Багато інших пасажів Фулідіда сприяли виникненню активної дискусії дослідників про повноваження стратегів, як *δέκατος αὐτός/ τρίτος αὐτός*, стратег-автократор. Багато в чому завдяки даним Фулідіда було піднято питання про те, чи могли стратеги самостійно скликати еклесію. Також у Фулідіда можна знайти деякі відомості про взаємини між демосом і стратегами. За часів Пелопоннеської війни спостерігається те, що стратеги побоювалися гніву демосу, якщо їх

військові операції були невдалими або вони наважувалися діяти без попереднього схвалення еклесії.

«Грецька історія» Ксенофонта. Роки життя приблизно 430-354 рр. до н.е. Серед численних списків «Історії» Ксенофонта особливо виділяються шість: 1) B. Parisinus 1738 (початок XIV ст.); 2) M. Ambrosianus A 4 (1344 р.); 3) D. Parisinus 1642 (XV ст.); 4) V. Marcianus 368 (XIV або XV ст.); 5) C. Parisinus 2080 (XV ст.); F. Perizonianus 6 (1456). Також збереглися папірусні фрагменти «Ἑλληνικά» [1, р. xiii]. Перше друковане видання «Грецької історії» Альдом Мануцієм було здійснено в 1503 г. (Венеція) [185, р. 83]. Хронологічні рамки «Ἑλληνικά» 411-362 рр. до н.е., тобто Ксенофонт описував події, сучасником яких він був. «Ἑλληνικά» можна розділити на три частини: 1) завершення розповіді Фукидіда про Пелопоннеську війну (кн. I-II 3. 10); 2) період після Пелопоннеської війни, який закінчується Анталкідовим миром 387 р. до н.е. (кн. II 3. 11 – V 1. 36); 3) від миру Анталкіда до битви у Мантінеї 362 р. до н.е. (кн. V 2. 1 – VII). Час створення першого блоку визначається прибіл. 393 р. до н.е. або трохи пізніше, другий блок – між 385-380 рр. до н.е. і третій блок – між 362 і 354 рр. до н.е. [48, р. viii-ix]. Для тематики нашого дослідження важлива перша частина «Ἑλληνικά». Цей блок інформації виділяється стислістю, сухістю (тут за стилістикою відрізняється лише опис Аргинуського процесу). Саме перші дві книги Ксенофонта відрізняються відносною об'єктивністю і неупередженістю автора. Дві інші частини праці Ксенофонта спрямовані на реабілітацію та піднесення слави Спарти, тому всі незручні для Лакедемона епізоди ним зовсім опускалися. Ксенофонт не був прихильником афінської демократії, при якій його вигнали з рідного міста, зате він дружив зі спартанським царем Агесілаем II і вороже ставився до Фів, які знищили лакедемонську гегемонію. Незважаючи на численні умовчання, Ксенофонт рідко спотворює факти, і для більшості описаних в «Ἑλληνικά» подій його інформація вірна. У більшості випадків він заслуговує на довіру, якщо порівнювати його з пізнішими джерелами про останній період Пелопоннеської війни (хоча Діодор багато в чому його доповнює). «Грецька історія» Ксенофонта має важливі відомості про діяльність колеги стратегів кінця

V ст. до н.е. (призначення Алквіада стратегом-автократором, аргинуський процес та ін.).

«Промови» Лісія. Роки життя 445-380 рр. до н.е. Тридцять одна промова, що приписується Лісію, міститься в Codex Palatinus X (XII ст.). Всі інші манускрипти Лісія є копіями Codex Palatinus X. Ще фрагментарно збереглися промови XXXII-XXXIV у Діонісія Галікарнаського, які він приписує Лісію. Сюди можна також додати промову Лісія про кохання в діалозі Платона «Федр». З цих промов тільки 23 збереглися в повній цілості. Крім того, завдяки папірусовим знахідкам, є незначні фрагменти інших промов Лісія. Альд Мануцій першим видав Лісія в «*Rhetores Graeci*» (Венеція, 1513 р.). Лісій не історик, а логограф, тобто він складав за плату судові промови для афінян. Проте, його «Промови» важливе джерело для історії Афін кінця V – початку IV ст. до н.е. Літературна спадщина Лісія поділяється на урочисті (епідейктичні), політичні (дорадчі) і судові промови. Детально про ці жанри красномовства пише перекладач Лісія С.І. Соболевський [1, с. 41-42]. «Промови» Лісія доповнюють наші відомості про останній етап Пелопоннеської війни, і в основному їх можна використовувати для встановлення і підтвердження різних стратегій. Не оминув Лісій увагою також видатних державних діячів свого часу: Алквіада, Ферамена, Фрасилла, Фрініха, Фрасибула і Конона. Всі ці особи обиралися стратегами і свого часу відігравали важливу роль в Афінах.

«Афінська політія» Арістотеля (384-322 рр. до н.е.). «Афінська політія» була знайдена в 1890 р. в Єгипті, а перше видання надруковано в 1891 р., під редакцією Ф. Кеніона. Трактат був, імовірно, написаний між 328 і 325 рр. до н.е. [1, с. 118]. Структурно «Афінська політія» ділиться на дві частини: 1) розділи 1-41 охоплюють історію афінського державного ладу до 403 р. до н.е.; 2) розділи 42-69 – огляд сучасної Арістотелем конституції Афін. У «Афінській політії» простежується антидемократична тенденція в зображенні подій і розподілі матеріалу [1, с. 118]. Однак це не перешкоджає Стагіриту визнавати світлі сторінки афінської демократії. Арістотель, працюючи над «політією», використовував широке коло джерел, сюди входили різні документальні

матеріали, написи на пам'ятниках, схолії, політичні памфлети, роботи істориків-попередників і сучасників (Геродота, Фукідіда, можливо Ефора), імовірно, «Аттиди», твори ораторів та ін. Арістотель повідомляє важливу інформацію про колегію стратегів, де вони вже з'являються в законодавстві Драконта [8, 4. 2]. Встановлення офіційного порядку обрання стратегів у 501/0 рр. до н.е. [8, 22. 2; 68]. Потім чергова реформа обрання стратегів у 352 р. до н.е., згідно з якою їх обирали з усього складу громадян [8, 61. 1].

У цілому твір Арістотеля відрізняється своєю власною специфікою і особливим (суб'єктивним) баченням політичних перипетій Афін V ст. до н.е. Відмітимо, що Арістотель повідомляє, як Ефіальт разом з Фемістоклом провів реформу Ареопагу. Хронологічно це невірно. Але завдяки цій згадці, можна припустити, що Фемістокл і Ефіальт могли співпрацювати проти Ареопагу у 470-х рр. до н.е. [8, 25. 3-4], що здається цілком можливим, з огляду на те, що у Фемістокла були вороги в цій старовинній державній установі.

Залишається жалкувати, що до нашого часу лише фрагментарно дійшли «Аттиди», які представляли собою літописи з історії Аттики. В «Аттидах» мова йшла про хронологію, політичні події, історію державних установ. Збережені уривки творів аттидографів були надруковані в підготовленому К. Мюллером виданні «*Fragmenta historicorum Graecorum*» і в «*Die Fragmente der griechischen Historiker*» Ф. Якобі. Також варто згадати книгу Ф. Хардіга «Історія Афін: фрагменти місцевих хронік Аттики», де в систематичному вигляді автор вибудовує історію Афін, відштовхуючись від повідомлень аттидографів [17]. З аттидографів особливо слід виділити Андротіона (бл. 410-340 рр. до н.е.) і Філохора (бл. 340- кінець 260-х рр. до н.е.). Серед уривків «Аттид» Андротіона особливу увагу дослідників привернув F 38, де перераховуються імена одинадцяти стратегів під Самосом у 441/0 рр. до н.е. і згадується формула δέκατος αὐτός [60]. У «Аттидах» Філохора містився, судячи з уривків, багатий матеріал, наприклад, завдяки F 127 можна зробити висновок про ворожнечу Лахета з Клеоном, або навіть припустити, що Клеон порушив проти Лахета невдалий процес. Спочатку «Аттиди» Філохора налічували 17 книг, V ст. до н.е.

охоплювали книги III (683/2-462/1 pp. до н.е.), IV (462/1-404/3 pp. до н.е.). V-та книга присвячена Афінам після Пелопоннеської війни і закінчується вступом на престол Філіпа V або Союзницькою війною (403/2-360/59 або 357/6 pp. до н.е.).

«Історична бібліотека» Діодора Сицилійського. Роки життя прибіл. 90 – 30 pp. до н. е. Перші друковані видання Діодора носили неповний характер, поки в 1559 р. А. Етьєн не видав всі ті книги, що повністю збереглися. А в 1746 р. П. Везелінг здійснив чергове видання Діодора, куди були включені фрагменти з втрачених книг [85, с. 176]. З 40 книг «Історичної бібліотеки» вціліли повністю книги I-V, XI-XX, від інших до нас дійшли тільки уривки і виписки, зроблені пізнішими авторами. Опус Діодора дозволяє доповнити інформацію з Фукидіда і Ксенофонта, знайти відомості, що відсутні у цих афінських істориків, або опис альтернативних версій тих чи інших подій. Основні події V ст. до н.е. викладені Діодором в XI-XIII книгах. Діодор, описуючи події V ст. до н.е., орієнтувався на ряд історичних творів авторів, які не дійшли до нашого часу, серед них Ефор. Інформація, яку можна почерпнути у Діодора з історії Афін, стає особливо цінною для кінця V ст. до н.е., оскільки інший автор по цьому періоду – Ксенофонт – досить небагатослівний і іноді опускає деякі факти. Різниця в інформації, що повідомляють Діодор і Ксенофонт, особливо простежується в описі аргинського процесу, про що у нас піде мова в четвертому розділі.

Плутарх (близько 46-120 pp.). Важливу інформацію про колегію стратегів і афінських державних діячів V ст. до н.е. можна почерпнути в грецьких біографіях і «Мораліях» Плутарха. Порівняльні життєписи Плутарха налічують двадцять дві пари біографій греків і римлян, до них додаються ще чотири біографії римських імператорів. Під словом «Моралії» маються на увазі філософські, морально-етичні, релігійні та публіцистичні твори Плутарха. Їх корпус налічує 78 творів, в це число входять і ті твори, які не належать Плутарху. Найповнішим манускриптом Плутарха вважається Planudean E, який містить біографії і моралії. Його склали між 1350 і 1380 pp. [102, р. 243]. У Візантії Плутарх користувався великою популярністю в IX ст., що призвело до того, що звід його біографій був зібраний в editio bipartita і tripartita. Останній зберігся в рукописі з Зайтенштеттена

(XI-XII ст.), і в Мадридському рукописі XIV ст. і численних копіях з нього [102, р. 536]. Перше повне друковане видання «Порівняльних життєписів» було здійснено в 1517 р. у Флоренції Ф. Джунтою. Трохи раніше, в 1509 р., Альд Мануцій під керівництвом Деметрія Дукаса видав «Моралії» [102, р. 544]. Плутарх був одним з найбільш ерудованих людей своєї епохи, прекрасно орієнтувався в еллінській і римській літературі. Його історичні біографії містять унікальні факти, які більше ніде не знайти. У своїх творах він використовував численні історичні трактати, які в своїй більшості не дійшли до нас, або, частково завдяки Плутарху, збереглися фрагментарно. До інформації Плутарха треба підходити критично, оскільки його не стільки цікавила сувора історичність, скільки моралізаторська тенденція, що зі свого боку впливало на композицію і підбір матеріалів для біографій. Часом Плутарх проявляє недбалість через недостатній критицизм до джерел, намагаючись узгодити між собою суперечливі традиції, що призводить до певних неув'язок і суперечностей в його тексті. Крім того, у Плутарха немає точної хронології, що часом робить його виклад уривчастим і хронологічно невірним. Ці мінуси можна проілюструвати на прикладі того, як Плутарх повідомляє з посиланням на Стесімброта, що Фемістокл провів свою морську програму лише подолавши опір Мільтіада, що не відповідає хронології [33, Them. 4]. До корпусу основних творів знаменитого біографа примикають роботи псевдо-Плутарха, в яких проявляється недбалість, що йде врозріз з інформацією, що міститься в біографіях. Взяти хоч би, наприклад, твір псевдо-Плутарха «Зібрання паралельних грецьких і римських історій», де полемарх Каллімах значиться стратегом [29, 305b].

Перейдемо до другорядних джерел. Почнемо з афінського комедіографа Арістофана (прибл. 444 р. – між 387 і 380 рр. до н.е.). Твори Арістофана рясніють соціально-політичною сатирою на життя Афін останньої третини V ст. до н.е., критикою політичних лідерів, стратегів [6]. Сюди ж слід додати схолії на Арістофана, в яких містяться виписки з втрачених творів античних авторів, зокрема Андротіона [39]. Також деякі відомості про діяльність колегії стратегів, і особливо про Алквіада, знаходяться у Андокіда (прибл. 440 – 390 рр. до н.е.).

Андокід походив із знатної афінської сім'ї, його дід Андокід кілька разів обирався стратегом, служачи разом з Періклом [24].

Корнелій Непот (прибл. 109-20-ті рр. до н.е.). З коротких біографій цього римського автора для нас найцікавіші життєписи Мільтіада і Фемістокла [11]. У біографії Мільтіада містяться дані про події, що передували Марафонській битві, що свідчать на користь історичності декрету Мільтіада, а в біографії Фемістокла згадується афіно-егінське протистояння у 480-х рр. до н.е. Відзначимо ще схолії до промов Есхіна, завдяки яким у нас є інформація про ряд поразок афінян біля Амфіполя [40].

У дослідженні залучені епіграфічні джерела. Відзначимо таку характерну особливість, що кількість епіграфічних даних починає зростати з моменту заснування першого Афінського морського союзу. Це пов'язано з тим, що Афіни стали центром великого об'єднання полісів, де вирішувалися головні соціально-економічні, політичні та судові питання. Епіграфічні дані, головним чином, цінні тим, що можуть підтвердити або спростувати ту чи іншу сумнівну стратегію. Серед цих пам'яток слід виділити: списки загиблих в різних кампаніях афінян (як IG I³ 1147, IG I³ 873 і IG I³ 1162), декрети еклесії (декрет Фемістокла [160], декрет про заснування колонії Бреї IG I³ 46), фінансові документи, тексти договорів з іншими грецькими полісами (IG I³ 48 – договір про здачу Самоса), податкові списки оподаткування форосом союзників, фінансові декрети (IG I³ 145, IG I³ 34). Більшість надписів, якими ми користувалися, опубліковані в «Inscriptiones Graecae», «Supplementum Epigraphicum Graecum» і журналі «Hesperia». Крім епіграфічних даних, варто виділити черепки, які застосовувалися під час остракофорій, на них надписували імена претендентів (серед них було чимало колишніх стратегів) на десятирічне вигнання, подібний вид джерел розширює наше уявлення про політичну боротьбу в Афінах V ст. до н.е.

1.2. Історіографія

Можна умовно поділити всю дослідницьку літературу, яка використовувалася для написання цієї дисертації, на дві частини. Перша частина: спеціальні статті та монографії, присвячені політичній ролі стратегів в Афінах V ст. до н.е. І друга частина: загальні роботи з історії Греції та Афін, біографічні нариси афінських державних діячів/полководців і видання довідкового характеру.

К.Ю. Белох випустив у 1884 р. монографію «Аттична політика з часу Перікла». Ця монографія складається зі вступу, де розглядаються афінські політичні партії та державні органи, основної частини, що включає в себе 15 розділів, де події розглядаються, починаючи з причин падіння Перікла і закінчуючи Афінами під владою Македонії. Белох досить різкий і поспішний в своїх оцінках і критикує Перікла, звинувачуючи його в розв'язуванні Пелопоннеської війни, через побоювання перед співгромадянами [103, S. 22], засуджує його план ведення війни і чи не звинувачує його в епідемії в Афінах [103, S. 24]. До книги «Аттична політика...» К.Ю. Белоха додаються два розділи доповнень. Найбільш інформативна перша частина доповнень, де особлива увага приділяється колегії стратегів. Перший пункт присвячений часу проведення виборів стратегів і їх вступу на посаду. Німецький історик критикує тих дослідників, які доказували, що вибори стратегів проводилися взимку, і аргументовано доводить, що вибори стратегів припадали на ранню весну [103, S. 265-274]. К.Ю. Белох був одним з перших дослідників, які звернули увагу на механізм функціонування подвійного представництва філ в колегії стратегів, цій проблемі присвячено другий розділ першої частини доповнень. Згідно з реконструкцією німецького історика, дев'ять стратегів обиралися по філах, в той час як десятий – шляхом обрання з усіх афінян, тобто ἐξ ἀπάντων, і тут не мало ніякого значення, з якої філи він походив; крім того, демос наділяв його великими повноваженнями в порівнянні з його колегами [103, S. 275-88].

Логічна реконструкція К.Ю. Белоха стимулювала дискусії про виборчу процедуру стратегів: як часто і чому афіняни вдавалися до обрання двох стратегів з однієї філи; чи були пов'язані вищі повноваження стратега ἐξ ἀπάντων з демосом, або це були неформальні наслідки манери його обрання. Наступні

дослідники багато в чому спиралися на ці положення. Більшість істориків прийняли припущення К.Ю. Белоха про те, що подвійне представництво в стратегії було наслідком виборчої системи, яка комбінує представництво по філах з обранням ἐξ ἀπάντων. Проте твердження К.Ю. Белоха про екстраординарні повноваження στρατηγός ἐξ ἀπάντων зустріло категоричне заперечення. У зв'язку з цим Ч. Форнара пише, що немає ніяких прямих свідчень, які б говорили про те, що у стратегів були нерівні повноваження [132, р. 19-27]. Більш того, на посаду στρατηγός ἐξ ἀπάντων, як правило, обиралися провідні афінські політики, які внаслідок свого впливу і політичної ваги негласно займали особливе положення в колегії стратегів, що чудово ілюструє випадок Перікла. У третьому пункті доповнень розглядається список стратегів за 441/0-356/5 рр. до н.е. На сьогоднішній день цей перелік є неповним, тому що встановлені імена нових стратегів завдяки епіграфічним і папірусним знахідкам. У четвертому пункті доповнень подається хронологічний огляд подій за період стратегій 441/0-356/5 рр. до н.е.; а в п'ятому розділі автор помістив короткі біографічні дані стратегів із зазначенням років, коли вони займали посаду. Друга частина доповнень складається з 10 коротких історичних екскурсів, де розбирається ряд проблематичних питань афінської історії.

У 1904 р. вийшла «Грецька історія до битви у Херонеї» Георга Бузольта. Цю роботу можна назвати монументальною для початку ХХ ст. Автор ретельно підійшов до написання свого твору, використавши широке коло джерел, надписів і новітньої літератури. Книга рясніє численними примітками, які займають чи не половину всього тексту, приймаючи іноді характер просопографічних довідок. В опусі Г. Бузольта приділяється велика увага політичній ролі колегії стратегів у державному житті Афін. Дослідник дає розгорнутий опис політичних сил в колегії стратегів, встановлюючи прибічників Перікла, Нікія, Клеона і ін. Ці спостереження набувають особливої цінності, починаючи з Пелопоннеської війни. Багато в чому думка Г. Бузольта тут збігається з точкою зору К.Ю. Белоха. У деяких випадках ці реконструкції недостатньо обґрунтовані і натягнуті, а припущення не знаходять підтвердження в джерелах. Так, історик, описуючи

події 407/6 рр. до н.е., стверджує, що разом з Алквіадам з колегії стратегів були виключені Адімант і Фрасибул, хоча джерела мовчать з цього приводу [114, S. 1578]. Але більшість спостережень Г. Бузольта не втратили досі своєї актуальності. У своїх оцінках тих чи інших подій, джерел і дослідницької літератури Г. Бузольт проявив більшу стриманість, ніж К.Ю. Белох. Німецький дослідник розглядає історію в контексті політичного, релігійного і літературного розвитку суспільства. Сучасний американський історик Д. Кеген справедливо вважає «Грецьку історію» Бузольта «зразком вченості, ретельності, турботи і безстороннього судження» [168, р. xi]. Ця книга досі представляє науковий інтерес і може використовуватися як довідковий посібник.

Тепер слід зупинитися на книзі французького історика Амеде Овет-Безналя «Афінські стратеги» [150], яка була опублікована через один рік після виходу в світ монографії К.Ю. Белоха «Аттична політика...». Відзначимо, що це одна з перших книг, яка цілком присвячена колегії стратегів. Автор стверджує, що з моменту створення посади архонтів і до часу Клісфена полемарх залишався головним військовим лідером Афін [150, р. 1-10]. Клісфен знайшов йому заміну в особі десяти стратегів, які в перший раз з'являються при Марафоні [150, р. 11-17]. У другому розділі йдеться про стратегію в V і IV ст. до н.е. Автор розглядає особливе положення Перікла як стратега. Дослідник визнає, що в афінській конституції не існувало закону, який робив би одного зі стратегів главою колегії, наділяючи його при цьому вищим авторитетом. У той же час випадок Перікла, Нікія і Алквіада демонструє вплив лідера політичної партії на проведення виборів на посаду стратега і на ведення політики поліса. Незважаючи на те, що в роки Пелопоннеської війни в колегію стратегів потрапляли представники різних політичних угруповань, такі могутні люди завдяки своєму характеру, стану, красномовству і відносинам з демосом могли нав'язувати свої погляди. Так, Перікла оточували люди, які поділяли його політичні погляди, допомагали в проведенні військових операцій, займалися адміністративними питаннями. Багато зі стратегів, що брали участь з Періклом у війні з Самосом, разом з ним також присутні на початку Пелопоннеської війни. Але ці стратеги після загибелі свого

ватажка вже не грали значної політичної ролі в державі, їх не ставлять на чолі армії. В Афінах набувають значимість інші угруповання й інші люди.

Тепер під час виборів на важливі державні посади розгортається боротьба між прихильниками війни і миру. Політичні угруповання завчасно готуються до виборів і докладають максимум зусиль для обрання свого кандидата. З подібних організацій особливо відомі аристократичні гетерії, які зіграли ключову роль в державних переворотах в Афінах кінця V ст. до н.е. Лідери угруповань впливали на політику, а посада стратега надавала їм прихильність афінян. Повертаючись до питання про щорічного голову колегії стратегів, автор висуває припущення про те, що це звання могло послідовно переходити від одного стратега до іншого, оскільки всі члени цієї колегії мали рівні права. Так, під час Марафону стратеги щодня змінювали один одного на посту лідера армії. Однак пізніше, зважаючи на військовий час цей порядок був скасований. Проте, сліди цієї системи помітні і в мирний час. Загальні наради стратегів могли проводитися під головуванням одного з них. У будь-якому випадку, це головування розглядається автором як ознака повної рівності між десятьма стратегами. І за весь період класичних Афін стратеги брали участь в державних справах не як окремі магістрати, а як представники колегії з однаковими правами і обов'язками [150, р. 54-56]. Відзначимо, що практика позмінного командування під час проведення військових кампаній зустрічалася в Афінах не тільки під час Марафонської битви, з книги Діодора можна зробити висновок, що стратеги під час проведення бою біля Аргинус і Егоспотам практикували подібне чергування [14, 13. 97. 6, 106. 1]. Висновки дослідника по цій проблематиці не втратили своєї актуальності і зараз.

Овет-Безналь Амеде піднімає, в числі інших, такі питання як наділення стратега надзвичайними повноваженнями, роль стратега-автократора, відповідальність стратегів перед демосом. Якщо два уривки Плутарха, де Фемістокл названий *στρατηγούωντος αὐτοκράτορος* [33, Them. 12, Arist. 8.1], ставляться вченим під сумнів (дійсно в біографіях Плутарха зустрічається багато історичних невідповідностей), то у французького дослідника не викликає сумнівів, що Фемістокл мав вищий авторитет, коли він один представляв Афіни

на зборах союзників в Коринфі, керував пересуванням афінського флоту біля Евріпа до битви біля Артемісія і далі [150, р. 74]. А наступного року подібним же авторитетом користувалися Арістід і Ксантипп [150, р. 74]. Та ж ситуація спостерігається і з Кімоном в поході на Фракію і битві при Еврімедонті [150, р. 74]. Тут мова, швидше за все, повинна йти про *στρατηγός ἐξ ἀλάντων*, який, за Н. Хаммондом [143], очолював афінський військовий контингент в греко-перських війнах, потім цим титулом наділявся найбільш впливовий з колегії стратегів, однак це не значило, що у нього були більші повноваження, ніж у його колег. У цілому, підводить підсумок автор, існування екстраординарних повноважень у стратегів мало доведено [150, р. 87]. Відзначимо, що для більшості подібних випадків це твердження вірне, але воно не узгоджується з традицією призначення стратегів-автократів в сицилійській експедиції (з приводу чого Овет-Безналь висловлює сумніви [150, р. 87]) і екстраординарною магістратурою Алквіада у 407/6 рр. до н.е.

З 20-х рр. ХХ ст. англо-американські дослідники почали приділяти більше уваги колегії стратегів. За цей час опубліковано чимало досліджень, в яких розглядаються різні аспекти діяльності стратегів.

У декількох статтях А. Уеста йде мова про політичних наступників Перікла і приділяється увага колегії стратегів [233; 234; 235]. У коротких нарисах А. Уеста розглядається афінське політичне життя після смерті Перікла, закінчуючи Нікієвим миром. Автор приділяє значну увагу політичному складу колегії стратегії у 420-ті рр. до н.е.

В. Еренберг у своїй статті «Перікл і його колеги між 441 і 429 рр. до н.е.» [128] багато в чому заклав основи для плідного наукового диспуту про те, чи мав Перікл надзвичайні повноваження порівняно зі своїми колегами стратегами. Еренберг висловив тут цінні спостереження і зауваження. Наприклад, згаданий дослідник відстоює точку зору, згідно з якою під час самоської операції у 441/0 рр. до н.е. чисельність стратегів зводилася до десяти [128, р. 116], а не до одинадцяти, як стверджував Ф. Ленц [178, р. 231-232]. В. Еренберг припускає, що формула *δέκατος αὐτός* і їй подібні лише виокремлюють стратега, який був

головнокомандуючим на певному театрі бойових дій, як Перікл у війні з Самосом [128, р. 116-117]. Більш аргументована трактовка викладена Р. Довером [126], про що піде мова нижче. Разом з тим, дослідник сумнівається, що до часу панування Перікла в Афінах практикувалося обрання *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* [128, р. 132].

Певний внесок у вивчення колегії стратегів внесла стаття М. Джеймсона «Старшинство в стратегії». Автор розглядає найважливіші в його час теорії обрання *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* (К.Ю. Белоха, Т. Уейд-Джері), подвійного представництва філ в складі колегії стратегів і відомі випадки призначення стратегів-автократорів. Дослідник резонно зауважує, що не відомо, чи застосовували афіняни по відношенню до стратегів фразу *ἐξ ἀπάντων* [161, р. 65]. У цілому, Джеймсон підтримує К.Ю. Белоха в питанні призначення *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* [161, р. 87], що зводиться до наступного: один з членів колегії стратегів щорічно обирався без прив'язки до філи і виступав головою/президентом стратегів протягом року. Хоча конституційно такий стратег залишався першим серед рівних, проте такий спосіб обрання та особистий вплив забезпечували вирішальне становище в колегії [161, р. 63]. (М. Джеймсон відкидає гіпотезу, яку серед інших підтримував Т. Уейд-Джері [227, р. 89], яка полягає в тому, що *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* призначався у виняткових випадках, без розширених повноважень або верховенства в колегії. Призначення *ἐξ ἀπάντων* практикувалося за часів Перікла. Коли Перікл або інший стратег обирався *ἐξ ἀπάντων*, то з десяти регулярних стратегів відсіювався той, який набирив найменше голосів). М. Джеймсон стверджує, що після Перікла стратегами *ἐξ ἀπάντων* обиралися також Нікій, Алквіад, і, можливо, в IV ст. до н.е. Іфікрат. Наявність досвіду перебування на посаді стратега слугувала головною умовою для головування в колегії. Верховенство такого голови не суперечило принципам колегіальності стратегії. І такій досвідченій людині надавалося головне військове командування, проте таке командування не присвоювалося в результаті обрання і обов'язково тривало цілий рік. У руках посередньої людини така посада не мала особливої важливості, а у випадку з Періклом виявилася найвпливовішою. Така формула як *δέκατος αὐτός* і їй подібні вказують на головування в колегії стратегів.

Відомий англійський історик Т. Уейд-Джері також торкнувся у своїх статтях деяких питань щодо афінських політиків/стратегів [226; 227; 228; 229; 230; 231].

Л.Д. Льюїс в спеціальній статті розглянув деякі випадки подвійного представництва в колегії стратегів [179].

У статті «Зауваження щодо афінської стратегії» Б. Джордон намагається довести [164], що ряд стратегів V ст. до н.е. насправді не були стратегами, а навархами або ἄρχοντες του ναυτικοῦ, тобто морськими архонтами. Подібний підхід викликав у свій бік критичні відгуки. М. Хансен [147, р. 55] розкритикував одне з головних джерел Б. Джордана – напис на поховальному монументі IG I³ 1191, де вказується ἄρχων το ναυτικο Пасіфон, який в цьому ж самому році представляв IV філу Леонтіди як стратег. Вихід з ситуації, що склалася, М. Хансен бачить в тому, що ἄρχοντες του ναυτικοῦ було спеціальним визначенням для посади, яку іноді займали стратеги, можливо, таксіархи і триєрархи [147, р. 55].

Ряд досліджень про афінських політиків написав Г. Уестлейк [236; 237; 238; 239; 240]. У книзі «Особистості у Фукидіда» розглядаються біографії афінських і спартанських державних діячів, полководців, серед них порівняно маловідомі Форміон і Демосфен [237]. Критерієм для відбору персонажів вченому слугували: активність на війні і місце в «Історії» Фукидіда. За задумом автора книга ділиться на дві частини, відповідно до поділу «Історії Фукидіда» на два блоки (1-й кн. 1-5. 24, 2-й кн. 5-8. 109). Метою такого поділу книги, на думку Г. Уестлейка, було показати відмінність підходу Фукидіда до провідних особистостей в двох частинах «Історії». Дослідження Г. Уестлейка є цікавим внеском в історію вивчення композиції твору Фукидіда. Згідно зі спостереженнями автора, однією з особливостей першої частини «Історії» є перевага громадських обговорень перед приватними, а в другій частині намічається переважання обговорень в рамках вузького кола людей, що проливає світло на характер видатних особистостей [237, р. 313]. Саме у другій частині, як пише Г. Уестлейк, особисті властивості провідних афінських політичних діячів були значно більшим фактором. І Фукидід був не готовий прийняти цей факт. Їх характери і особисті властивості багато в

чому визначили хід історії. Зміна поглядів Фукідіда, можливо, пов'язується з його враженням від непростой кар'єри Алквіада [237, р. 319]. Відмітимо, що концепція Г. Уестлейка, незважаючи на ряд плюсів, не наводить переконливих мотивів, чому Фукідід опустив ряд важливих моментів у своїй «Історії»: діяльність Алквіада до часу битви при Мантінеї, таємну угоду Алквіада і Нікія напередодні ostracismу Гіпербола.

У 1969 році вийшов перший том чотиритомної історії Д. Кегена, присвячений Пелопоннеській війні [165, 166, 167, 168]. На сьогоднішній день це є найдетальніше і ретельне дослідження афіно-спартанського протистояння. Автор слідує у викладі матеріалу анналістичній манері Фукідіда. Дослідник детально зупиняється на внутрішньополітичній ситуації в Афінах. Д. Кеген приділяє особливе місце стратегам у своїй роботі. З «Архідамової війни» автор, приступаючи до викладу подій за якийсь певний рік, постійно наводить у викладі основних подій політичний аналіз поточного складу колегії стратегів. Також приділяється особлива увага таким великим політичним діячам як Перікл, Нікій і Алквіад. Деякі характеристики політиків/стратегів у Д. Кегена носять незначний психологічний відтінок, що надає його інтерпретаціям історичних подій вільний характер [207, р. 82-83].

Стаття К. Довера «ΔΕΚΑΤΟΣ ΑΥΤΟΣ» [126] викликала дискусію серед дослідників. Під δέκατος αὐτός мається на увазі Перікл, який так був названий Андротіоном і Фукідідом. Як вже зазначалося, деякі дослідники інтерпретували цю формулу як доказ того, що Перікл мав надзвичайні повноваження, які виходили за рамки можливостей звичайного стратега. К. Довер обґрунтовано доводить, що формула δέκατος αὐτός – це просто стандартне формулювання, і повноваження Перікла як стратега були такими ж, як і у його колег. Також στρατηγός ἐξ ἀπάντων мав більший престиж, а не повноваження, ніж у інших стратегів. Багато в чому ці погляди підтримали пізніші дослідники, хоча і з деякими поправками Ч. Форнара [132, р. 28-39] і Д. Хамель [141, р. 87-91].

Однією з основних робіт, присвячених стратегам, можна вважати «Афінську колегію стратегів з 501 до 404 рр. до н.е.» Ч. Форнари. У цій книзі автор піднімає

багато важливих питань. Так в першому розділі він стверджує, що афіняни не обирали стратегів до 501 р. до н.е. [132, р. 5], і що військова сфера діяльності в Афінах перебувала в руках обмеженого кола родин [132, р. 7]. Тут же зауважимо, що припущення Ч. Форнари мало ймовірно, тому що сумнівно, щоб Клісфен і його прихильники терпіли подібний стан речей до 501/0 рр. до н.е., коли в Афінах відбулася військова реформа. Ще одне питання, яке не можна обійти, це подвійне представництво стратегів в поточному складі колегії стратегів і обрання *στρατηγός ἐξ ἀπάντων*. Ч. Форнара вважає, що починаючи з 460/59 рр. до н.е. афінські стратеги обиралися без прив'язки до філ, тим самим пояснюючи наявність двох стратегів з однієї філи в списку стратегів за певний рік [132, р. 19-27]. Як доказ автор посилається на Арістотеля [8, 61. 1]. Однак з цього уривка не можна зробити висновок, коли була проведена ця виборча реформа – в V або IV ст. до н.е. Підхід Ч. Форнари спрощує пояснення даного питання, однак до вирішення цієї проблеми ближче підійшла Л. Мітчелл [193].

Ряд проблемних питань про колегію стратегів підняв і у статті «Стратегія і гегемонія в Афінах V ст. до н.е.» Н. Хаммонд [143]. Автор відстоює думку, згідно з якою колегія стратегів існувала до реформи 501/0 р до н.е., хоча вона і не носила постійного характеру [143, р. 112-113]. Підкреслюється, що реформа військового командування відбувалася завдяки адміністративно-територіальним нововведенням Клісфена. Особлива увага приділяється посаді полемарха. Дослідник обґрунтовано схиляється до висновку, що полемарх у 490-х рр. до н.е. мав релігійно-церемоніальне значення, всі його військові повноваження були передані стратегам, однак формально стратеги залишалися йому підзвітними [143, р. 114-120]. Дослідник детально зупиняється на такому складному питанні як *στρατηγός ἐξ ἀπάντων*, про що у нас піде мова в другому розділі [143, р. 128-139].

Певною відповіддю на статтю К. Довера можна вважати «Повноваження Перікла в контр-стратегії 431 р. до н.е.» Е. Бледоу. Автор намагається довести, що формула *δέκατος αὐτός* виступає певним свідченням на користь того, що Перікл мав більші повноваження, ніж інші стратеги. У цьому відношенні Е. Бледоу виступає продовжувачем В. Еренберга [105].

Ряд важливих проблем, пов'язаних з колегією стратегів, порушуються в книзі Р. Девеліна «Афінські посадові особи 684-321 рр. до н.е.» [123]. Ця робота носить довідковий характер. Тут у хронологічному порядку розбираються списки афінських державних колегій, в тому числі стратеги. Подібний підхід, особливо для раннього періоду афінської історії, стикається з низкою труднощів, оскільки даних з історії Афін VII-VI ст. до н.е. і першої третини V ст. до н.е. зберіглося мало. Р. Девелін коротко зупиняється на діяльності стратегів, відсилаючи читача численними посиланнями до античних авторів і новітньої дослідницької літератури. Автор приділяє увагу таким питанням, як існування колегії стратегів до 501 р. до н.е., стратегію Фемістокла у 480 рр. до н.е., різні сумнівні стратегії (в тому числі Кімона, Перікла, Нікія і Алквіада).

Мабуть, немає жодного дослідника, який би по кожному пункту погодився б з Р. Девеліном, що не дивно, враховуючи характер розглянутої монографії. Але автор завжди підкріплює свої твердження посиланнями на джерела і літературу, що сприяє подальшим дослідженням. Кожен історик, що досліджує історію Афін мусить ознайомитися з роботою Р. Девеліна.

Слід згадати статтю Р. Девеліна, присвячену Мільтіадові і пароській експедиції [125]. Автор відстоює ту точку зору, згідно з якою Мільтіад обманом підштовхнув демос до походу на Парос, за що в підсумку і був засуджений. У Мільтіада були політичні противники, запідозрені в проперських симпатіях, тому йому було вигідніше організувати похід на Парос, розраховуючи, в разі успіху, привчити демос до того, що він приносить Афінам перемогу за перемогою, ніж боротися в еклесії з опонентами. Володіючи потужною підтримкою демосу, він міг би проводити свої стратегічні плани, які знайшли б собі виправдання під час чергового вторгнення персів [125, р. 576-577]. Можна лише припускати, які задуми виношував Мільтіад, плануючи пароську експедицію, але цілком можливо, що він шукав клаптик землі, на якому він міг би закріпитися, залишивши бурхливе політичне життя в Афінах позаду [91, с. 170]. Правда, як би на це відреагували в Афінах?

Л. Мітчелл написала ряд робіт, в яких йде мова про стратегію. У книзі «Греки, що несуть дари. Публічне використання приватних відносин в грецькому світі, 435-323 рр. до н.е.» [192] авторка відстоює ту точку зору, що міжнародні персональні зв'язки зовсім не обов'язково йшли всупереч інтересам полісів. Навпаки, ці зв'язки часто використовувалися для їх блага. Зокрема, це простежується на прикладі Афін, так там досить часто послами виступали стратеги, які мали дружні зв'язки за кордоном, як наприклад: Форміон, Гагнон, Нікій Демосфен, Алквіад і ін. Для врегулювання міждержавних відносин афіняни досить активно користувалися їх послугами. Як додаток наприкінці книги є список стратегів починаючи з 426/5 рр. до н.е., де автор часто полемізує, головним чином з Ч. Форнарою і Р. Девеліном, щодо достовірності ряду стратегій.

У 2000-му році вийшла стаття Л. Мітчелл, присвячена обранню стратегів в Афінах. Дослідниця зупиняється на питанні подвійного представництва філ в колегії стратегів (*στρατηγός ἐξ ἀπάντων*). Автор висловила досить аргументоване припущення про наявність в Афінах попередніх виборів, які проводилися в філах, де намічалися попередні кандидати в стратеги. У подібних умовах значний вплив набували гетерії, і якщо в однієї філи було двоє сильних кандидатів, а в іншій не було навіть жодної придатної людини, то зайвий кандидат з першої філи міг, за певних умов, виступити кандидатом від другої філи [193, р. 353-356]. Л. Мітчелл підходить до вирішення цих питань більш виважено, ніж Ч. Форнара, тим самим не скасовуючи загальної концепції обрання стратегів по філах.

Для повноти картини коротко згадаємо статтю Л. Мітчелл: «Фукідід і монарх при демократії» та написану в співавторстві з П. Дж. Родс статтю «Друзі і політики в афінській політиці». У першій статті розбирається ставлення Фукідида до політичних гігантів свого часу: Перікла і Алквіада. Вони обидва зайняли виняткове місце в історії Афін, часто обираючись на пост стратега. Автор доходить висновку, що в баченні Фукідида Перікл і Алквіад не були однозначно хорошими чи поганими політиками. Однак для Фукідида фігура Перікла не вирішує всіх проблем демократії, його приклад лише сприяє тиранії [194, р. 30]. У другій же статті підкреслюється важливість для вождів Афін володіння надійним

тилом в особі гетерій, політичних династій, багатством тощо. Дійсно, багато хто з видатних афінських стратегів походив з заможних аристократичних родин, що мали розгалужені зв'язки не тільки в Афінах, а й далеко за їх межами. Це, зі свого боку, дозволяло їм часто обиратися стратегами або просувати туди своїх ставлеників, виступаючи, в деяких ситуаціях, виразниками бажань своїх політичних союзників [191].

Одна з найважливіших монографій про стратегів належить Дебрі Хамель «Афінські генерали: військові повноваження в класичний період». Автора передусім цікавить військова сторона діяльності стратегів, хоча, так чи інакше, зачіпаються проблеми політичного характеру. Д. Хамель не упускає з поля свого зору питання, наскільки великі були повноваження стратегів у прийнятті рішень у військовій сфері діяльності. Обговорення цієї проблеми розпадається на чотири блоки інформації: «Стратеги і кампанія», «Стратеги і їх підлеглі», «Стратеги і їх колеги» і «Стратеги і демос». В останньому блоці інформації розглядаються взаємини між стратегами і еклесією. Вердикт Д. Хамель такий: стратеги не мали значного рівня повноважень в проведенні військових операцій. Демос контролював їх, втручаючись в хід проведення військових кампаній і створенням в Афінах клімату страху, так що стратеги, якщо вони не хотіли проблем, діяли за вказівкою своїх співгромадян [141, р. 1]. Ця книга має багато переваг, цінні доповнення та примітки. Однак висновок Д. Хамель, як здається, не можна в повній мірі застосувати для всього V ст. до н.е. У цю картину не зовсім вписуються Фемістокл, Кімон і Перікл, які з усіх стратегів V ст. до н.е. володіли найбільшим спектром повноважень у військово-політичному відношенні [186, р. 719]. Її висновок скоріше підходить для епохи післяперіклових Афін, коли стратеги дійсно побоювалися гніву демосу, наприклад як Демосфен, Нікій та ін. І, крім того, цей період відзначився аргинуським процесом.

У 2006 р. вийшла стаття Л. Асмонті «Аргинуський суд, зміна ролі «стратегів» і відносини між «демосом» і військовим керівництвом в Афінах кінця V ст. до н.е.». Автор ставить перед собою мету: з'ясувати, чи є аргинуський процес маніпульованою реакцією на загибель моряків після Аргинуської битви,

або за цим лежали глибші причини невдоволення поведінкою стратегів під час підготовки і проведення цієї кампанії. І визначити, чи є цей процес відображенням іншого контексту: еволюції військової і політичної ролі стратегів, їх відносин з демосом з часів Пелопоннеської війни [96, р. 2]. Однак Л. Асмонті робить свій огляд еволюції ролі стратегів ширше, починаючи епохою греко-перських війн. Услід за Родсом, дослідник називає середину V ст. до н.е., коли на чолі Афін знаходився Кімон, поворотним пунктом, коли стратеги стали не тільки військовими ватажками, але і політичними лідерами Афін [96, р. 9].

Л. Асмонті розглядає становище Перікла на посаді стратега. Автор пише, що апогей верховенства Перікла припав на початок Пелопоннеської війни. Цей прецедент послужив підставою для подальшої військової і політичної трансформації інституту стратегії, при цьому розхитувалися усталені соціально-політичні підвалини Афін [96, р. 9]. Афіни фактично перебували в руках стратега, який зумів взяти під контроль еkkлeсію. Демос був готовий слідувати за ним, іноді проявляючи своє невдоволення і влаштовуючи запеклі суперечки [96, р. 9]. Сам план ведення війни, запропонований Періклом, є революційним для грецького військового мистецтва, афіняни перейшли до захисту, покладаючись на доходи Афінського морського союзу, роблячи рейди на ворожу територію [96, р. 10]. У той же час Л. Асмонті відзначає зростаюче невдоволення афінян таким становищем Перікла. На думку дослідника, опоненти Перікла мали чітке уявлення про обов'язки стратега: «вести армію на поле бою; всі інші політичні, стратегічні, дипломатичні питання залишалися за еkkлeсією». І Перікл діяв надто автономно, незалежно від того, наскільки добре виглядали його плани, що йшло врозріз з принципами демократичних Афін [96, р. 11]. Тут мова йде про віру в найвищу мудрість рішень, які приймалися колективно великою кількістю громадян, і переконання в «природжену інтелектуальну перевагу» афінян. Наслідком останнього твердження є необхідність «в підтримці ексклюзивності громадянства».

Еkkлeсія могла призначати окремих людей для ведення важливих державних справ, але за кожним їхнім кроком повинна була стояти воля народних

зборів. Незалежно від того, наскільки майстерними і далекоглядними були ці особистості, вони все одно повинні були підкорятися демосу, і будь-яке ухилення від цього правила становило загрозу для демократії [96, р. 11]. Відзначимо, що опонент Перікла – демагог Клеон – також обирався на посаду стратега, і політична роль, яку він грав в Афінах, завдяки гучним гаслам і заграванням з демосом, робила з нього цілком самодостатнього і впливового стратега, який вмів налаштовувати на свій бік еклесію. Так що, Клеон міг на словах критикувати Перікла за зловживання владою на посаді стратега, тим більше, що це був досить зручний привід, а на ділі сподіватися зайняти місце Перікла, використовуючи для цього також посаду стратега. Л. Асмонті пише, розглядаючи призначення стратегів-автократорів для проведення Сицилійської експедиції, що афінянам не треба було порушувати демократію для наділення стратегів екстраординарними повноваженнями. Дослідник схиляється до думки, що демос дав стратегам статус автократор тому, що в афінському війську перебували військові підрозділи з інших грецьких міст і для вербування солдатів за межами Афін, встановлення дипломатичних зв'язків з новими і старими союзниками на Сицилії. Автор статті вважає, що припущення про те, що одна особистість (Алківіад) спланувала сицилійську експедицію, вводить в оману, Оскільки в Афінах був загальний консенсус щодо нової експедиції на захід, Нікій після поразки при Мантінеї, таким чином, міг сподіватися підняти престиж Афін за межами Афінської імперії. У той же час, Нікій виступав за проведення експедиції, спираючись, перш за все, на афінські сили. Але більшість громадян були схильні на користь більш «відкритої» стратегії, і в цьому ключі Алківіад розглядається як наставник «політики великого союзу» [96, р. 16-17].

Алківіад, до часу сицилійської експедиції, зображений в статті Л. Асмонті як «антисоціальна сила», оскільки він хотів досягти «статусу Перікла» – керувати полісом, не порушуючи конституції, використовуючи для цього переваги посади стратега [96, р. 18-19]. Проте, демос поки ще не був готовий наділити Алківіада настільки великими повноваженнями і приставив до нього двох інших стратегів. Зупиняючись на питанні як «чи прагнув Алківіад тиранії?», Асмонті зазначає, що

йому було вигідно залишатися в конституційних рамках демократії, маючи перед собою приклад Перікла, проте події пішли за іншим сценарієм [96, р. 18-19]. Призначення Алквіада стратегом-автократором на 407/6 р до н.е. (у Л. Асмонті ця подія датується 408/7 рр.) відбувалося в умовах ентузіазму після перевороту 411 р. до н.е. і перемог у Кізіка і Абідоса. У цей час стратеги у Геллеспонта займали своєрідне становище в політичному сенсі і мали фінансову незалежність. Коли ж демократія в Афінах цілком оговталася після недавніх потрясінь, то такий стан став неприпустимим, і вчорашні рятівники вітчизни, такі як Алквіад і Фрасибул, стали непотрібними. Поразка у Нотія підірвала їхні позиції. Громадський гнів і політичні противники стратегів зробили свою справу. Стратеги повинні були стати тільки виконавцями волі демосу.

На час аргинуського процесу гостро стояв ряд питань, таких як реальний вплив «громадянського контролю» еклесії на поведінку стратегів, відділення військової влади від політичної, використання посад для отримання політичної переваги, усвідомлення демосом соціально-політичних привілеїв громадянства. В Афінах повинно було відчуватися невдоволення поведінкою стратегів після Аргинуської битви. Перевищення стратегами своїх повноважень призвело до перевертання догори дном соціально-політичних засад Афін. У цьому відношенні аргинуський процес може розглядатися як спроба демосу зберегти свою владу, верховенство і суверенне правління полісом з метою захисту від загрози в образі громадян з «еліти» тобто стратегів [96, р. 20-21].

Слід погодитися з більшістю висновків Л. Асмонті, враховуючи деякі поправки. Так аргинуські стратеги стали «цапами відбувайлами» для афінян, оскільки серед них знаходилися вірні демократи, такі як, наприклад, Фрасилл, так і ті, хто особливо не відзначилися у зв'язках з олігархами у 411 р. до н.е. Крім того, серед цих стратегів не було видатних політичних діячів, зате там були військові люди: Конон, Діомедонт і той же Фрасилл.

З українських дослідників, що займалися дослідженням стародавньої Греції, варто особливо відзначити одного з найбільших фахівців свого часу в області античної історії – професора Харківського університету Владислава Петровича

Бузескула (1858-1931). Його магістерська дисертація «Перікл: Історико-критичний етюд» (Харків, 1889) об'єктивно характеризувала політичне життя Афін V ст. до н.е. і особистість самого Перікла [55, с. 309-310]. «Афінська політія Арістотеля як джерело з історії державного ладу Афін до кінця V ст.» (Харків, 1895) – це докторська робота дослідника. Дослідивши текст трактату Арістотеля, опублікований у 1891 р. (написаний на папірусі, раніше вважався безнадійно втраченим), Бузескул визначив значення політії для історії Афінської держави в цілому, його робота стала однією з небагатьох узагальнюючих книг в античній історіографії, як вітчизняної, так і західноєвропейської. В обох дисертаціях В.П. Бузескула можна відзначити загальну тенденцію – будь-яке приватне питання він розглядав у контексті загальних проблем давньої історії, в руслі культурно-історичного і соціально-політичного розвитку всієї європейської цивілізації [53, с. 14].

Ця тенденція знайшла відображення і в «Історії афінської демократії». Автор зауважує, що в «Драконтовій» конституції Арістотеля є ряд протиріч [8, 4], і крім того, вона містить анахронізми: монетний ценз, чіткий розподіл на майнові класи, вимога більшого цензу для стратегів і гіппархів, ніж для архонтів. На підставі цього В.П. Бузескул підкреслює, що стратеги мали більші повноваження, ніж архонти, що прямо випливає з тексту Арістотеля, хоча це явно не відповідало тодішнім реаліям [54, с. 74-75]. А офіційне виникнення посади стратега дослідник відносить до 501/0 рр. до н.е., визнаючи, що це був крок у бік ослаблення влади архонтів, хоча полемарх деякий час залишався на чолі війська [54, с. 118]. І вже при Марафоні полемарх був номінальним головнокомандувачем, стратеги відтіснили його на задній план [54, с. 125]. Реформа обрання архонтів (487 р. до н.е.) зміцнила позиції стратегів. Підкреслюється важливість посади стратега для Перікла, якого Бузескул В.П. також відносить до демагогів «вождів народу». Саме поєднання стратегії і демагогії дозволяло Періклу залишатися так довго біля керма держави. Після нього спостерігається розлад цієї тонкої комбінації, що призвело до плачевних наслідків [54, с. 128, 178-179]. Демагоги заправляли в народних зборах, хоча мало що розуміли у військовій справі. Стратеги постійно

воюють і побоюються судових процесів у разі поразки. Між демагогами і стратегами виникає відкритий антагонізм [54, с. 271-272].

У книзі «Перікл: Історико-критичний етюд» Бузескул констатує, що пік територіального розширення афінян припадає на період після битви при Еврімедонті аж до катастрофи в Єгипті. У період панування Перікла, сфера впливу Афін звузилася, оскільки була відкинута спроба насадити афінський вплив на території Беотії, Лікії. Замість цього Перікл зайнявся реорганізацією афінського морського союзу і перетворенням Афін в «школу Еллади» [55, с. 309-310]. Автор зазначає, що Перікл був продовжувачем демократичних реформ, які розпочав Клісфен, і віддає йому належне як державному діячу та зваженому полководцю [56, с. 121]. У цілому, автор даної дисертаційної роботи згоден з цими оцінками особистості Перікла. Цікаво, що тимчасове згортання експансії Афін при Періклі було викликано важким зовнішньополітичним становищем, яке склалося у ході Першої Пелопоннеської війни і бродінням всередині Афінського морського союзу.

Також відзначимо книгу Бузескула В.П. «Вступ до історії Греції», яка швидко набула широкого визнання. Цей опус складається з двох частин: 1) розбір джерел, 2) дослідницька література XIX – початку XX ст. Бузескул уникає гіперкритицизму, його оцінки та судження відрізняє продумана виваженість. Згадана книга представляє унікальний для свого часу посібник для ознайомлення з формуванням і розвитком історіографії давньої Греції [52].

Одним з тих дослідників, хто зайнявся вивченням джерел «Афінської політиї» Арістотеля можна вважати Петра Михайловича Біциллі (1879-1953), випускника, а потім приват-доцента (1911), доцента (1917) і професора (з 1919) Новоросійського університету. В роботі, опублікованій в Одесі у 1912 р., Біциллі підняв питання про джерела самого Арістотеля, також розглядав прийоми його роботи [49].

Приват-доцент Новоросійського університету Михайло Ілліч Мандес (1866-1934) у своїй монографії «Досвід історико-критичного коментаря до грецької історії Діодора. Ставлення Діодора до Геродота і Фукидіда» намагається

встановити джерела, якими при складанні книг XI-XIII «Всесвітньої історії» користувався Діодор Сицилійський [80]. Дані книги висвітлюють цілком V ст. до н.е. і є важливим доповненням до Геродота і Фукідіда. Мандес доводить, що Ефор не був єдиним джерелом Діодора для грецької історії. Для епохи греко-перських воєн для Діодора першорядним джерелом був Геродот, хоча він користувався й іншими авторами, в деякій мірі Ефором, який, безсумнівно, був знайомий з твором свого знаменитого попередника. Для періоду Пентеконтаетії і Пелопоннеської війни Діодор особливо залучав твори Фукідіда, потім Ефора, Тімея і аттидографів.

Із сучасних українських авторів, що займаються історією Афін зупинимося на роботах Віктора Володимировича Ставнюка, автора двох монографій: «Становлення афінського поліса» [82] і «Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса» [83]. У першій монографії стверджується, що колегія стратегів виникла у 501 р. до н.е., і вже потім вона відтіснила полемарха і архонтів від влади та стала самою політично важливою посадою в Афінах [82, с. 191]. Друга ж книга присвячена Фемістоклу, одному з основних політичних діячів Афін V ст. до н.е. Тут автор допускає цікаве припущення, що колегія стратегів виникла у відповідь на загрозу, яку являла собою для Афін Спарта [83, с. 6]. Тут було кілька чинників для офіційного оформлення колегії стратегів, не тільки зовнішня небезпека, а й необхідність проведення ряду демократичних перетворень. Також дослідник схильний вважати, що Фемістокл був стратегом у 490-му р. до н.е., під час Марафонської битви [83, с. 135-136].

Відносно реформи обрання архонтів В.В. Ставнюк зауважує, що серед її ініціаторів був Фемістокл. Така точка зору видається виправданою, оскільки в 480-х рр. Фемістокл мав великий авторитет в Афінах і виганяв одного політичного опонента за іншим за допомогою ostracismu. Автор вказує, що ця реформа цілком відповідала політичному курсу Фемістокла, висувала вперед посаду стратега для того, щоб, займаючи її, впливати на зовнішню політику і ослабити Ареопаг [83, с. 146-150].

Дослідник, розглядаючи стратегію Фемістокла у 480 р. до н.е. вказує, що Фемістокл не був стратегом-автократором. Справа в тому, що його авторитет був настільки більше, ніж у інших стратегів, що це дало підґрунтя пізнішим джерелам для спотворення дійсності, назвавши Фемістокла стратегом-автократором [83, с. 193-194].

Ставнюк В.В. [83, с. 199-208] ставить в заслугу Фемістоклу створення Афінського морського союзу. Звичайно, Фемістокл зробив багато для зміцнення Афін, однак джерела приписують створення цієї симмахії Арістиду і Кімону. Ймовірно, Фемістокл підтримував об'єднання еллінів під егідою Афін. Але його положення на батьківщині похитнулося незабаром після Саламинської битви. У місто повернулися вигнанці, проти Фемістокла ополчилися знатні афінські сімейства, зростала недовіра демосу.

У цілому, роботи В.В. Ставнюка мають істотний вплив на розвиток вітчизняної історіографії в галузі вивчення давньогрецької історії V ст. до н.е.

У російській історіографії небагато робіт, присвячених стратегам V ст. до н.е. Однак є деякі винятки. Насамперед мова йде про К.Я. Люгебіля і його історико-філологічне дослідження «Архонство і стратегія в Афінах під час перських воєн» [79]. Говорячи про цю роботу, ми змушені визнати, що на сьогоднішній день вона застаріла і ряд положень, які вона містить, суперечать пануючим нині поглядам на історію Афін. Досить навести твердження К.Я. Люгебіля, що «вибори в архонтство не могли бути замінені жеребкуванням до реформи Ефіальта» [79, с. 178]. Проте, автор визнає, що полемарх під час Марафонської битви був офіційно головним воєначальником, в той час як стратег Мільтіад був реальною дійовою особою в тій війні [79, с. 148-153].

У російськомовній історіографії досить багато спільних робіт з історії Греції, історії військових конфліктів і біографічних. Перелічимо лише деяких авторів: С.Я. Лур'є [78], Е.Д. Фролов [91; 92], В.М. Строгецький [84; 85; 86]. Останнім часом почали публікуватися ґрунтовні біографічні дослідження про видатних діячів Афін V ст. до н.е., які часто обиралися стратегами. У цьому відношенні особливо цікаві монографії С.Г. Карпюка [75] і І.Є. Сурікова [87; 88;

89]. У книзі С.Г. Карпюка «Суспільство, політика і ідеологія класичних Афін» досліджується роль натовпу (охлосу) в політичному житті Афін. У першому розділі монографії розглядаються біографії Нікія і Гіпербола, підкреслюються їхні стосунки з натовпом, і як вони вплинули на їх подальшу долю. Автор зазначає, що після загибелі Нікія і його колег-стратегів у сицилійській експедиції в Афінах утворився «політичний вакуум». В Афінах не залишилося політиків, на яких міг би покластися демос. (Хоча, залишався Алквіад. За винятком нього, в Афінах більше не було значних політичних лідерів. Наприкінці V ст. до н.е. аристократичні родини, з різних причин, вже не надавали таких талановитих державних діячів як до початку Пелопоннеської війни). Зважаючи на це, обрання десяти пробулів виглядає логічним [75, с. 65-66]. Завдяки цьому, вимальовується положення Нікія, яке він займав в Афінах. Будучи *homo novus* він висунувся у число провідних політиків після смерті Перікла, політичної лінії якого він намагався дотримуватися протягом Пелопоннеської війни. Незважаючи на те, що Нікій, в цілому, був успішним стратегом і йому довіряла еkkлесія, але у нього були підстави побоюватися поборників агресивної політики Афін і «корабельної черні», яка була незадоволена Нікієвим миром. Тому він не завжди вловлював настрої демосу, іноді поступаючись своїм політичним противникам. Для більшості афінян Нікій залишався політиком традиційного типу, протиположним до якого виступали політики нового типу – демагоги. Після смерті Нікія розпався Афінський морський союз. С.Г. Карпюк називає Нікія останнім видатним державним діячем Афін періоду їх могутності, хоча його важко порівняти з Фемістоклом, Кімоном або Періклом [75, с. 66-68].

У циклі книг І.Є. Сурікова «Антична Греція...» розглядаються біографії Мільтіада, Арістіда, Фемістокла, Кімона, Перікла, Нікія, Алквіада, Ферамена, Фрасибула і Критія – людей, які багато в чому визначили історію Афін V ст. до н.е. На даний момент, це найкраще російське комплексне дослідження, присвячене біографіям афінських політиків епохи класики. Ці монографії частково заповнюють прогалину в російськомовній науковій історіографії, що присвячена біографіям державних діячів Афін V ст. до н.е. Особливо примітним є

те, що автор не обділив увагою Ферамена, Критія і Фрасибула – особистостей, про яких порівняно мало робіт російською мовою. У розглянутих книгах І.Є. Сурікова є ряд тез про стратегів. Автор визнає, що стратеги були найвпливовішими афінськими магістратами, під їх впливу припадаю на Пентеконтаетію і Пелопоннеську війну [88, с. 233]. Оскільки війна мала постійний характер в житті античного полісу, то військова організація ставала нерозривно пов'язаною з цивільною, завдяки чому афінські стратеги мали «ключове значення для політичної системи» [88, с. 56-57]. Саме стратеги відповідали за вирішення найважливіших проблем, з якими стикалися Афіни. Це також проявлялося в тому, що стратеги частіше, ніж інші магістрати, вносили проекти псефізм в еклесію і Раду п'ятисот. Стратеги мали однакові повноваження, верховний головнокомандувач серед них не обирався [88, с. 57-58]. Розглядаючи повідомлення Плутарха, з якого можна зробити висновок, що Фемістокла у 480 р. до н.е. обрали стратегом-автократором [33, Them. 6], І.Є. Суріков висловлює з цього приводу сумніви, зазначаючи, що Фемістокл виступав ватажком афінського контингенту в Еллінській лізі і завдяки своїй політичній ролі був «першим з десяти» [88, с. 166-167]. Між Кімоном і Періклом проводиться ряд паралелей, з яких випливає, що Кімон багато в чому був попередником Перікла. Обидва політики однаково інституційно оформили свою владу – щорічно переобираючись на посаду стратега [88, с. 225-235]. І.Є. Суріков зазначає, розглядаючи видатне становище Перікла, що сама по собі посада стратега не могла слугувати інституційною основою його лідерства. Його перевага базувалася на харизматичній основі. Вплив Перікла на зовнішню і внутрішню політику в значній мірі ґрунтувався на його особистому авторитеті. Всі демократичні інститути функціонували у «добу Перікла». Перікл самостійно або за допомогою кого-небудь зі свого оточення активно вносив на розгляд еклесії проекти псефізм, які практично всі затверджувалися демосом.

Дослідник акцентує увагу на тому, що тодішня афінська демократія не була керованою, в повному розумінні цього слова, Періклом. Афіняни добровільно дотримувалися порад Перікла. З середини 40-х рр. і до кінця 30-х рр. V ст. до н.е.

афінська архе процвітала, і багато афінян бачили в цьому заслугу Перікла, що влаштувало практично всі верстви афінського суспільства. Однак ні авторитет, ні вплив не змогли вберегти Перікла від опали розчарованого демосу [88, с. 316-319]. Що цілком вірно. Автор зазначає, що в роки Пелопоннеської війни почався процес, що спричинив значні зміни в «складі і характері політичної еліти». Серед афінських державних діячів намічається спеціалізація, яка призвела до того, що стратеги IV ст. до н.е. були перш за все військовими людьми. Політично вони себе практично нічим не зарекомендували [89, с. 6-7].

Також в монографіях І.Є. Сурікова приділяється особлива увага афінським аристократичним родам: Алкмеонідам, Керікам і Філаїдам. При цьому дослідник користується просопографічними даними. З цих родин походили провідні афінські політики/стратегі: Перікл, Алквіад, Арістід, Кімон, Мільтіад. Знатні роди мали достатній вплив, щоб впливати на просування своєї людини в колегію стратегів, як, наприклад, Арістіда у 490 р до н.е. [88, с. 90]. Стара аристократична еліта поступово поступається своїми позиціями в політичному житті Афін новим політикам (багато хто з них походив з сільських демів і мав відношення до ремісничого виробництва, торгівлі, в той же час у них були відсутні зв'язки в колі старої аристократії). Цьому сприяли численні демократичні реформи, які довів до «логічної межі» Перікл, зробивши демос господарем своєї долі, фактично була ліквідована різниця між евпатридом і фетом [89, с. 70-71]. Ще одним негативним фактором, що вплинув на ослаблення позицій старої аристократії були близькоспоріднені шлюби, що виразилося в симптомах її виродження [89, с. 71-73].

Останнім часом увагу дослідників привертають судові процеси, де головними обвинуваченими були стратеги. З подібних робіт назовемо монографію Т.В. Кудрявцевої «Народний суд в демократичних Афінах» [76], її статтю «Процеси у зв'язку зі здачею звіту в Афінах V ст. до н.е. і «справа Пахета» [77] і статтю Є.В. Нікітюк «Процес стратегів-переможців при Аргинуських островах 406 р. до н.е. і криза афінської демократії» [81]. На даний момент книга Т.В. Кудрявцевої «Народний суд...» є головним російськомовним дослідженням

афінського народного суду. У монографії розглядаються процеси над Мільтіадом, Фемістоклом, Кімоном. Автор особливо зупиняється над таким видом судового процесу як ісангелія, який часто застосовувався проти політичних діячів Афін. Подібні процеси призводили до сумних наслідків, які відбивалися на військово-політичному становищі Афін, як у випадку з Алквіадам і процесом аргинуських стратегів [76, с. 297]. Засудивши своїх переможних стратегів, афіняни тим самим стали співучасниками перемоги Лісандра при Егоспотамах [76, с. 297], що, по суті, є правдою, оскільки після аргинуського процесу в Афінах не залишилося талановитих полководців.

У статті Т.В. Кудрявцевої «Процеси...» підкреслюється, що стратеги знаходилися під пильним впливом демосу, тому вони нерідко ставали жертвами процесів при здачі звіту. Кілька таких процесів відбулося в роки Пелопоннеської війни, як справа Форміона і Пахета. Дослідниця детально зупиняється на процесі Пахета і над причиною, що штовхнула його на самогубство. Головним приводом для невдоволення афінян Пахетом автор вважає невдале переслідування ним пелопоннеського флоту [77, с. 79]. А на спосіб його самогубства вплинула трагедія Софокла «Аякс» (театр мав всеохоплююче значення в Афінах), де однойменний герой розлучається з життям, кинувшись на свій меч. Також Т.В. Кудрявцева враховує особистісні та психологічні особливості Пахета у зв'язку з непростим для нього часом: судовий процес, виснажлива війна, недавня епідемія чуми [77, с. 82-83].

У статті Никитюк Є.В. розглядається версія Ксенофонта щодо процесу над аргинуськими стратегами. Автор зазначає, що процес над стратегами-переможцями є одним з найбільш емоційних місць в «Історії» Ксенофонта, що демонструє його гідність як «історика і літератора» [81, с. 224]. Цей процес дає можливість критично поглянути на Афінську демократію V ст. до н.е. На думку Ксенофонта, специфіка психології афінян полягає в тому, що вони прислухаються до порад демагогів, втрачаючи при цьому свою колишню політичну і військову могутність, все більш підходячи під термін «охлос» – натовп [81, с. 230].

Закінчуючи огляд історіографії, слід зупинитися на базі просопографічних даних І. Кірхнера [172; 173] і Дж. Дейвіса [121]. «*Prosopographia Attica*» І. Кірхнера – одна з робіт, що поклала початок вивченню просопографії аттичної аристократії і охоплює періоди: архаїчний, класичний та елліністичний. Ця книга, хоча монументальна для свого часу, проте в деяких аспектах вона вже застаріла. За минуле століття дослідникам вдалося встановити, в значній мірі завдяки новим археологічним знахідкам різних списків посадових осіб, щонайменше п'ять тисяч імен афінян, які відсутні у Кірхнера, що дало можливість підтвердити або спростувати старі припущення про ідентифікацію тих чи інших персон. Значним кроком вперед в просопографії стала робота «Афінські заможні сім'ї» Дж. Дейвіса [121]. У цьому дослідженні розглядаються всі основні впливові аттичні сімейства. Автор коротко зупиняється на персоналіях, зачіпає ряд дискусійних проблем і теорій, а також наводить основну історіографію.

Зроблений огляд свідчить про те, що колегії стратегів приділена незначна увага в російській і українській історіографії. По цій темі висвітлені тільки окремі проблеми. У той же час західні дослідники досягли певних результатів у вивченні політичного впливу колегії стратегів в Афінах V ст. до н.е. Перші монографії, присвячені стратегам, з'явилися в XIX ст. у Франції і Німеччині, потім цю естафету підхопили англійські й американські дослідники. Зарубіжні автори мають безпосередній доступ до новітньої дослідницької літератури, даних просопографії, епіграфіки, папірології й археології, що, безсумнівно, є позитивним фактором для комплексного аналізу діяльності колегії стратегів. Однак з огляду на проблематичність предмета, повного консенсусу з низки питань у вчених немає, як про *στρατηγός ἐξ ἀπάντων, δέκατος αὐτός*, подвійне представництво філ в поточному складі колегії стратегів і ін. Таким чином, дана проблематика потребує подальшої розробки.

РОЗДІЛ 2

КОЛЕГІЯ СТРАТЕГІВ У 501/0-462/1 РР. ДО Н.Е.

У цьому розділі розглядається початковий етап існування колегії стратегів, починаючи з 501 р до н.е. і закінчуючи реформою Ефіальта у 461 р. до н.е. За цей відрізок часу стратегія стала єдиною державною посадою, яка приносила найбільш обдарованим її представникам значний політичний вплив.

2.1. Реформа 501 р. до н.е. Процедура обрання і повноваження стратегів у 501-489 рр. до н.е. Стратеги і полемарх.

Армія Афіні VI-Vст. до н.е. складалася з ополчення та її командний склад не відрізнявся особливим професіоналізмом. З ватажків армії тоді першим був полемарх, який входив до складу колегії архонтів та обирався на один рік без права повторно займати цю посаду. Така практика обрання полемарха робила цю посаду малоефективною, особливо тоді, коли війна йшла поспіль кілька років, перешкоджаючи талановитому полководцю вести тривалі військові операції. Про функціонування же колегії стратегів до 501/0 р. до н.е. практично нічого невідомо, найімовірніше, вона не була постійною і призначалася залежно від військових конфліктів, в яких брали участь Афіни [68]. Посада полемарха після вигнання Пісістратидів могла нести в собі певну загрозу для демократії, оскільки потенційне зосередження основного військового керівництва в руках однієї людини могло знову відродити тиранію. Клісфен і його послідовники розуміли це. Тому, щоб створити відчутний баланс, який би врівноважував владу полемарха, було організовано постійну колегіальну військову посаду [127]. Якщо дивитися під таким кутом зору на необхідність реформи 501/0 р. до н.е., то стає очевидною її політична спрямованість – бажання попередити надмірну концентрацію владних повноважень в одних руках.

Реформа 501/0 р. до н.е., зводилася до наступного. Арістотель, пише: «потім обрали стратегів по філах, з кожної філи одного, лідером же всієї армії був

полемарх» [8, 22. 2]. Кожна з десяти філ вибирала найталановитішого з кандидатів, однак фінальне слово залишалося за еkkлeсією, яка в повному складі затверджувала склад стратегів. Як зауважує Дж. Торлі, еkkлeсія постійно схвалювала запропоновані філами кандидатури [221, р. 39]. Однією з умов для заняття посади стратега був віковий ценз – не менше 30 років, що ж стосується майнового цензу, то історики розходяться в думках, чи застосовувався він тут. В. Азулай заперечує майновий ценз як передумову для заняття посади стратега, підкріплюючи це тим, що в надійних джерелах нічого не говориться про це. Ж. Жуанна припускає, що ценз все ж був, ґрунтуючись на тому, що Софокл народився в сім'ї ремісника і походив із класу, який дозволив йому отримати стратегію [97, р. 29]. У законодавстві Драконта говориться, що для заняття посади стратега був певний майновий ценз [8, 4. 2], однак це явно не відповідає дійсності – анахронізм. Можна засумніватися в однакових можливостях для повноправних афінян для заняття цієї посади, адже чим заможнішим і поважнішим був громадянин, тим більше шансів у нього було отримати стратегію. Це правило в значній мірі стосується першої половини V ст. до н.е.

У військовому плані Афіни вигравали від реформи 501/0 р. до н.е., адже вона дозволила тримати на службі досвідчених воєначальників [106, р. 333]. Військова реформа була безпосередньо пов'язана з адміністративною. На кожен з десяти новоутворених філ випадало по одній міській тритії. Це дозволяло аристократам, які проживали в Афінах, обиратися від кожної філи на пост стратега і «бути представленими в кожній пританії Ради п'ятисот» [74, с. 30]. Відносно способу призначення стратегів для виконання будь-якого військового завдання, обмежимося лише тим, що воно могло проводитися шляхом жеребкування або спеціального призначення демосом. Те, що в марафонській кампанії брали участь всі 10 стратегів, пояснюється тим, що там билосся все ополчення Афін. Рівність стратегів між собою в цей час могла викликати протиріччя між ними, як це було знову ж перед битвою при Марафоні. Надалі ряд політичних лідерів (як, наприклад, у 480 р. до н.е. Фемістокл), займаючи пост

стратега, користуючись своїм впливом в Афінах, мали значно більший авторитет у порівнянні зі своїми колегами по посаді.

Неминучим було те, що стратеги мали певний ступінь автономності, коли виконували доручення за межами Афін, втім вони залишалися підконтрольними еклесії [221, р. 39]. Що ж стосується підконтрольності стратегів полемархові, то джерела не зберегли жодного випадку, коли полемарх виносив якісь постанови стратегам. Д. Хамель зауважує, що баланс влади стратегів і полемарха напевно був погано визначений. Можливо, що в теорії їх взаємини були чітко визначені, однак на практиці вони не стикалися до 490 р. до н.е., тому воєначальники афінян не знали точних кордонів своїх повноважень [141, р. 82-83; 61].

Важливою відмінністю стратегії у порівнянні з полемархом була можливість переобиратися на цю посаду необмежену кількість разів. У цьому плані стратегія виграла перед посадою полемарха і повинна була привертати до себе увагу амбітних аристократів, надаючи набагато ширше поле діяльності, ніж звання полемарха, щоб постійно залишатися на слуху афінян і сприяти просуванню у вищі ешелони влади. У джерелах не говориться (починаючи з VI ст. до н.е.) про те, щоб полемарх коли-небудь діяв за межами Аттики, замість нього значаться стратеги. Якщо дані джерел правдиві, то полемарх фактично почав поступово усуватися від військового командування починаючи з VI ст. до н.е. Про одну з можливих причин цього процесу говорить Н. Хаммонд: «Стає очевидним, що коли полемарх став залученим до цивільних обов'язків як магістрат зростаючого міста, він вже не був здатним виконувати одноосібне командування афінськими силами, особливо в заморських експедиціях» [143, р. 114]. Згідно з текстом Арістотеля [8, 22], стратеги перебували під керівництвом полемарха. В якомусь сенсі Арістотель правий, адже полемарх мав усю повноту влади, незалежно від того наскільки вона була велика, тоді як повноваження посади стратега розподілялися між десятьма особами [141, р. 82]. Але чи могло задовольняти стратегів таке становище, коли їх міцніюча колегія повинна була підкорятися полемарху, який втрачав свій вплив? Показовою є ситуація при Марафоні (адже за 501/0-487 рр. до н.е. це був єдиний раз, наскільки це відомо з джерел, коли

стратегі і полемарх діяли спільно), де конкретне командування було зосереджено в руках стратегів, втім, є й інша точка зору, що надає вирішальне значення полемарху в цей період. Зокрема П. Бікнелл припускає, що роль стратегів у 490-х рр. до н.е. зводилася до становища таксіархів, яке ті займали за часів домінування колегії стратегів. Останні, можливо, брали участь в обговоренні бойових дій під головуванням полемарха. Далі автор відмічає, що тодішнє становище стратегів і дебати перед Марафонською битвою є багато в чому пропагандистським спотворенням фактів, щоб підняти роль Мільтіада. Хоча Бікнелл не заперечує, що Мільтіад міг висунутися на тлі своїх колег стратегів завдяки своєму досвіду і знатності [104, р. 430-431]. Але на підставі фактів слід схилитися до думки, що полемарх у цей час, найімовірніше, мав сакральне значення, давав обітницю богам, займав почесне праве крило війська, міг виступати з енкоміями на честь полеглих на війні афінян [143, р. 118]. Полемарх нагадував архонта-басилевса, що відповідав за культові питання Афін, тільки його сфера діяльності, ймовірно, поширювалася на виконання культових обов'язків царя на війні. П. Бікнелл згадує цей сакральний аспект діяльності полемарха Каллімаха для зміцнення його статусу над стратегами перед Марафонською битвою. Однак, це навряд чи свідчить про те, що Каллімах мав більш істотну владу в порівнянні з іншими стратегами [104, р. 430-431]. Його дії напередодні Марафонської битви в загальних рисах носили сакральний характер, що підтверджує наше припущення: згідно античній традиції, Каллімах дав перед битвою обітницю Артеміді, зайняв праве крило війська, крім того, від його імені зберіглося декілька посмертних присвят богам [104, р. 430; 206]. Присутність Каллімаха при війську на Марафоні, контроль над яким здійснювали стратеги, обумовлювалася важливістю бою і тим, що він проходив на території Аттики. Н. Хаммонд робить припущення, що у зв'язку з реформою 501/0 р. до н.е. полемарх мав право вирішального голосу в колегії стратегів (члени якої мали рівні повноваження), коли там думки розходилися порівну, як це було при Марафоні [143, р. 123].

Можна констатувати, що роль полемарха Каллімаха до 490 р. до н.е. зводилася переважно до церемоніальних обов'язків царя. Важко вирішити, чи

належала до них відповідальність за організацію захисту Аттики, адже подібна функція повинна була належати стратегам, у чиїх руках знаходилося оперативне військове командування.

Офіційне затвердження колегії стратегів у 501/0 р. до н.е. закріплювало підвалини афінської демократії та сприяло розвитку військової справи еллінів.

2.2. Стратеги у політичному житті Афін 501-489 рр. до н.е.

Щоб виокремити роль стратегів в Афінах початку V ст. до н.е., доведеться торкнутися питання політичних угруповань, які в цей час функціонували в місті.

Значним авторитетом у 490-х рр. до н.е. користувалося проперське угруповання, очолюване лідером Пісістратідів Гіппархом, сином Харма, родичем Гіппія [87, с. 286]. Судячи з усього, це угруповання мало настільки великий вплив, що Гіппарх був обраний у 496/495 р. до н.е. архонтом-епонімом.

Чималим впливом в Афінах користувалося угруповання Алкмеонідів, очолюване Ксантіппом. Вони виступали за збереження дружніх відносин з Персією, що далеко не в останню чергу було зумовлене їх економічними інтересами. Цікаво, що коли в Афінах найбільшим впливом користувалося угруповання Алкмеонідів, на той час очолюване Клісфеном, афіняни дали «землю і воду» перському сатрапу Артафрену [19, V. 73, 50, с. 195; 106, р. 338].

Коли політичні обставини змінилися, то Алкмеоніди зуміли переконати громадян відправити на допомогу повсталим іонійцями 20 кораблів [145, р. 233].

Очолював афінську флотилію стратег Меланфій, якому Геродот дає коротку характеристику «ἄνδρα τῶν ἀστῶν ἕοντα τὰ πάντα δόκιμον», назвавши його як самого надійного чоловіка серед всіх городян [19, V. 97]. Про особу Меланфія практично нічого невідомо, і з'ясувати, представником якого політичного угруповання він був, з повною достовірністю не можна, однак тут можна висловити деякі припущення. Збереглися три остракона, на яких значиться ім'я Меланфія [225, р. 400], котрого вчені ідентифікують з Меланфієм стратегом 499/8 рр. до н.е. Його процес відбувався у 480 рр. до н.е. (робилися спроби

перенести дату цієї остракофорії на 490 рр. до н.е., хоча загальноновизнаною датою проведення першого остракізму є 487 р. до н.е. [145, р. 73]). На одному з остраконів значиться два імені: Меланфій і Неокл. Ю. Вандерпул припустив, що цей випадок можна трактувати так, що був ще один Меланфій, син Неокла або, що учасник голосування по своїй неуважності написав ім'я Неокла, батька Фемістокла; останній міг також фігурувати в цій остракофорії [225, р. 400-401]. Ю. Вандерпул залишає питання відкритим, оскільки немає повної впевненості, що цей черепок навіть є остраконом. І.Є. Суріков, на підставі непрямих просопографічних даних, припускає, що Меланфій, син Неокла, є родичем Меланфія, сина Фаланфа [87, с. 289]. Таким чином, Меланфій примикав до тих політичних сил, які в другій половині 490-х рр. до н.е. влилися в угруповання Фемістокла. Таке припущення здається цілком переконливим, оскільки, після поразки повсталих малоазійських греків біля Ефеса, афінська ескадра повернулася з Іонії, що лише сприяло подальшому розходженню в політичних поглядах між Алкмеонідами і тими, хто згодом приєднався до Фемістокла [72].

Друга половина 490-х рр. до н.е. На політичну арену висувається нове угруповання, очолюване Фемістоклом, яке швидко стає популярним в Афінах, прикладом чого слугує обрання Фемістокла архонтом-епонімом у 493-492 рр. до н.е. [134; 177; 196]. До Фемістокла повинні були приєднатися багато з тих, хто не поділяв політику, що проводилася Алкмеонідами і Гіппархом. Фемістокл був нейтрально налаштований до Спарти і володів неабиякими лідерськими талантами. Ще перебуваючи на посаді архонта, він зробив перші кроки по реалізації своєї морської програми, яку він енергійно розвинув у 480-х рр. до н.е. Крім того у Фемістокла були деякі контакти з Аргосом [83, с. 132-133].

У цей час в Афіни з Херсонеса Фракійського повертається Мільтіад [121, р. 301-2; 173, р. 89-91; 228; 55; 87, с. 307], який походив зі знатного роду Філаїдів. Повернення такої людини, як Мільтіад, не могло залишитися без уваги з боку політичних угруповань в Афінах, відповідно, одні могли роздумувати над тим, щоб заручитися його підтримкою в боротьбі з політичними опонентами (наприклад, Фемістокл), а Алкмеоніди повинні були розглядати його як

потенційного противника. Тому можна припустити, що Алкмеоніди в особі свого представника Ксантіппа звинуватили у суді Мільтіада в тиранії на Херсонесі. Мільтіаду вдалося виправдатися. Тут приходить думка, що йому в цьому надали підтримку різні аристократичні роди і навіть Фемістокл. Після цього процесу Мільтіад стає головною фігурою в афінській політиці [228, р. 218; 139].

Як повідомляє Геродот, Мільтіад був обраний стратегом незабаром після закінчення свого процесу, тобто близько 493/2 рр. до н.е. [19, VI. 104], також він був стратегом у 490/89 рр. до н.е. Можна зробити висновок, що Мільтіад неодноразово переобирався на цю посаду в кінці 490-х рр. до н.е. Те, що Мільтіад в кінці 490-х рр. до н.е. кілька разів займав посаду стратега, свідчить про її значимість в цей час, оскільки сумнівно, щоб лідер значної політичної сили Афін займав би якусь другорядну посаду. Мільтіад вже був архонтом у 524/3 рр. до н.е. [228, р. 214]. Тому, при пошуку відповідної для себе посади, Мільтіад повинен був зупинитися на стратегії як найбільш йому відповідній. Будучи державною особою, він мав прямий доступ до формування зовнішньої і внутрішньої політики Афін. Ймовірно, що на посаді стратега він налагодив стосунки з Лакедемоном. Можна стверджувати, що Мільтіад очолив досить строкату за соціальним характером коаліцію, що забезпечило йому перевагу над Алкмеонідами. Що ж стосується ставлення демосу до Мільтіада в кінці 490-х рр. до н.е., то однозначно трактувати його не можна. Частина афінського соціуму повинна була з побоюванням дивитися на колишнього тирана Херсонеса, інші ж бачили в ньому того, хто в даній ситуації міг відстояти інтереси Афін [115, р. 193].

Що ж стосується Фемістокла, то йому довелося тимчасово припинити свою морську програму, поступившись лідерством Мільтіаду. Мабуть, таке рішення нелегко йому далось, з огляду на його амбітність і честолюбство [33, Them. 3]. З цього випливає, що союз між Фемістоклом і Мільтіадом носив тимчасовий характер.

Вважається, що Мільтіад був виразником консервативних аристократичних поглядів і надавав більшого значення гоплітській фаланзі. Така думка представляється однобокою і не виражає всієї широти поглядів Мільтіада. Як

свідчать джерела, Мільтіад активно використовував флот. Коли він біг із Херсонеса, то у нього було п'ять кораблів, один з яких захопили фінікійці [19, VI. 41; 209, р. 74]. Мільтіад використовував флот при захопленні Лемноса і в експедиції на Парос. Та й будучи тираном Херсонеса Фракійського, Мільтіад повинен був розуміти переваги, що надавав флот прибережним містам.

Мільтіад був обраний стратегом на 490/489 рр. до н.е. На Афіни і Еретрію була відправлена перська каральна експедиція за те, що ці поліси підтримали повстання в Іонії. Мільтіад зі своїми прихильниками повинен був проводити рішучу політику, щоб протидіяти потенційній загрозі в особі проперського угруповання. Прибуття опального Гіппія тирана разом з персами мало навести афінян на думку, що між цими двома силами існував певний зв'язок з метою повалення, за допомогою перської зброї, демократії в Афінах і відродження тиранії Пісістратідів. У разі облоги міста Афіни могла спіткати зрада. Крім того, афінський флот поступався фінікійському, оборонні укріплення були недостатньо міцні.

Крім Мільтіада, відомо, що стратегом був обраний Стесілей, син Фрасила «Στησίλεως ὁ Θρασύλεω» [19, VI. 114; 69], який помер у Марафонській битві. Нічого певного не можна сказати про цього стратега, навіть невідомо, з якої він був філи або дема. П. Бікнелл робить припущення, що, оскільки Стесілей згадується Геродотом в тій частині оповідання, яка пов'язана з Мільтіадом і Філаїдами, то його політичні уподобання були пов'язані з ними. Найімовірніше, Стесілей був вихідцем з дрібного аристократичного сімейства [104, р. 432]. Після Стесілея, чия посада стратега з достатньою часткою ймовірності встановлена, Геродот називає Кінегіра, сина Евфоріона «Κυνέγειρος ὁ Εὐφορίωνος» [19, VI. 114]. Якщо він був братом Есхіла, то повинен був походити з Елевсіна, проте Геродот не робить з цього приводу ніяких зауважень, з його розповіді навіть не ясно, чи був Кінегір стратегом.

Кінегір і ще афінянин Епізел названі стратегами у псевдо-Плутарха [29, 305b], який, можливо, послужив джерелом для пізнішої традиції, що аж ніяк не додає їй достовірності. (Проілюструємо це на прикладі того, що в згаданому творі

Плутарха «Συναγωγή ιστοριῶν παραλλήλων Ἑλληνικῶν καὶ Ῥωμαϊκῶν» полемарх Каллімах значиться стратегом!). Тому ряд дослідників цілком справедливо заперечують стратегію Кінегіра і Епізела [210, р. 358; 104, р. 432], або висловлюють сумніви [123, р. 56]. Плутарх згадує серед стратегів 490 р. до н.е. і Арістіда [19, Arist. 5], який нібито був прибічником Фемістокла. Однак у Геродота нічого подібного не говориться і все ж, на підставі цього не можна однозначно зробити висновок, що Арістід не був стратегом.

Згідно з Плутархом, після того як ополчення виступило з Афін на Марафон, то стратеги, повноваження яких були між собою рівними, щодня змінювали один одного на посту головнокомандуючого армією. І Арістід поступився своїм днем командування Мільтіаду, інші стратеги, натхненні його вчинком, наслідували його приклад [19, Arist. 5]. Цей уривок носить анекдотичний характер і, як припускає Н. Хаммонд, Плутарх (як і Корнелій Непот для своєї біографії Мільтіада), почерпнув його з Демона (або з іншого аттидографа) [142, р. 224].

Дж. Марінкола визнає, що Плутарх тут користувався відмінним від Геродота джерелом [184, р. 96]. Він пише, що в суворому сенсі розповідь Плутарха не суперечить версії Геродота. Після того, як Каллімах приєднався до плану дій Мільтіада, Плутарх приписав Арістиду, що він був першим зі стратегів, хто підтримав цю затію, тим самим ставши прикладом для інших стратегів [184, р. 96]. В оповіданні про Марафонську битву Плутарх повинен був спиратися, крім Геродота, і на іншу традицію, не обов'язково тільки на Демона. Так, в його оповіданні взагалі не згадується полемарх Каллімах. Є згадка про суперництво на полі бою між Фемістоклом і Арістідом і розповідь про те, як Арістід був залишений зі своєю філою вартувати полонених і здобич [19, Arist. 5]. Ці історії також носять анекдотичний характер, де відокремити істину від пізніших домислів досить складно. Як відомо, спочатку Арістід примикав до угруповання Алкмеонідів [88, с. 93; 104, р. 433-436] і походив з Антіохідської філи, в якій міцні позиції утримували Алкмеоніди. Зважаючи на те, що до складу колегиї стратегів 490-го р. до н.е. входили представники різних політичних сил, то можна припустити, що Арістід був для Алкмеонідів зручним ставлеником на пост

стратега, з огляду на те, що за Арістідом раніше не було помічено персофільства і для того, щоб він, зайнявши цю посаду, міг виконувати поставлені перед ним Алкмеонідами завдання. Що ж стосується співпраці між Арістідом і Мільтіадам, то, можливо, що при голосуванні стратегів Арістід, не без згоди Алкмеонідів, підтримав Мільтіада. Однак, повної одностайності серед стратегів не спостерігалось. Якщо це припущення вірне, то обрання Арістіда стратегом не принесло користі Алкмеонідам, оскільки після Марафонської битви вони не уникли докорів у пособництві персам. А Арістіда співробітництво з Мільтіадам зробило популярним політиком, наслідком чого стало обрання його архонтом-епонімом у 489/488 рр. до н.е.

У разі, якщо Арістід підтримав Мільтіада зі схвалення Алкмеонідів, то чому у них все ж не було більшості в колегії стратегів? Можна припустити, що Алкмеонідам вдалося протягнути в стратеги тільки одного свого ставленика, в такому випадку це можна розцінювати як свідчення про занепад їх популярності в Афінах. Можливо, що коли Арістід побачив, що Алкмеоніди були явно не в фаворі серед афінян, то він дистанціювався від них і підтримав Мільтіада на противагу їм, навіть якщо Алкмеоніди були представлені в колегії стратегів іншими особами. Цим самим Арістід позбавлявся прихильності Алкмеонідів, але не слід забувати, що він походив зі знатного і багатого роду Керіків. Політичні погляди Арістіда були в достатній мірі консервативними; так само, як і багато аристократів, він захоплювався спартанською державою, але вигідно відрізнявся від інших політичною гнучкістю в справах, які вимагали компромісу.

На підставі того, що Плутарх згадує як Арістід і Фемістокл разом боролися в Марафонській битві [19, Arist. 5], деякі дослідники роблять висновок, що останній, як і Арістід, був стратегом [113, р. 250; 83, с. 135]. Існують також протилежні точки зору [104, р. 436-439; 184, р. 96]. Це повідомлення Плутарха викликає великі сумніви в своїй історичності, будучи відсилкою до пізнішої співпраці між Арістідом і Фемістоклом. В античній традиції обидва політики часто виступають антиподами в боротьбі нових і старих традицій. Тут виникають великі сумніви, тому що Плутарх навіть не називає посади Фемістокла. Та й

більше ніхто з авторитетних античних авторів не називають Фемістокла стратегом у 490-му році до н.е. Тому це питання слід залишити відкритим.

Особи решти стратегів 490 р. до н.е. невідомі, і те, що частина з них була проти Мільтіада, не робить їх в односторонньому порядку персофілами, їм цілком міг бути притаманний прагматизм і вичікувально-оборонна позиція щодо персів [210, р. 381].

Еретрія пала близько 8 вересня 490 р. до н.е., а військо Датіса прибуло на Марафон приблизно 11 або 12 вересня [181, р. 18]. Мільтіаду вдалося провести через народні збори псефізму (так званий декрет Мільтіада [142, р. 33-34]). Між істориками існують значні розбіжності з приводу історичності цього декрету. Так, К. Хабіхт [140, р. 20] і Д. Хамель [141, р. 20] заперечують історичність декрету Мільтіада, вважаючи його швидше за підробку IV ст. до н.е. з метою політичної пропаганди, відкидаючи при цьому абсолютно роль Мільтіада в мобілізації афінян. З авторів, які в тій чи іншій мірі підтримують історичність декрету Мільтіада, назвемо Н. Хаммонда [142, р. 33-34], П. Кренца [130, р. 201], Й. Шрайнера [209, р. 56], Р. Томаса [217, р. 85], Л. Скотта [210, р. 604-605], Лоудера [181, р. 17-18], У. Хоу [158, р. 53].

Джерелами про декрет Мільтіада служать відомості Арістотеля [7, Rhet. 1411a], Демосфена і схолії до XIX промови [12, XIX. 303], Корнелія Непота [11, Milt. 5] і Павсанія [28, VII. 15. 7]. Основний зміст згаданої псефізми мав зводитися до наступного: 1) мобілізація всіх людських ресурсів, з метою чого було надано громадянство частині рабів [28, VII. 15. 7]. З приводу участі рабів у Марафонській битві є цікаві зауваження в книзі П. Ханта [159, р. 27]; 2) негайний виступ ополчення з Афін на персів. Звідси видно, що згаданий декрет в цілому висловлював політичні погляди антиперської коаліції на чолі з Мільтіадом [63]. На цей час припадає епізод з Корнелія Непота, в якому говориться, що коли ще стратеги перебували в Афінах, то серед них були розбіжності щодо того, чи слід виступати їм назустріч ворогові, або ж залишитися в місті [11, Milt. 5]. У підсумку, переважила думка Мільтіада, чому сприяло прибуття підкріплення з Платей, після чого афіняни виступили на Марафон. Якщо цей фрагмент

відповідає історичній дійсності, то він вкотре є доказом напруженої політичної ситуації в Афінах напередодні Марафонської битви.

Угрупування Мільтіада в колегії стратегів володіло приблизно половиною місць, оскільки всі перешкоди, що виникали, долалися з труднощами. У першому випадку, перемога в суперечці схилилася на бік Мільтіада лише після прибуття загону з Платей. У другому випадку, точка зору Мільтіада взяла гору серед стратегів після того, як на його сторону перейшов полемарх Каллімах, який мав додатковий голос, коли думки стратегів поділялися порівну.

За Геродотом [19, VI. 105], після того, як військо виступило з Афін, стратеги відправили скорохода Фідіппіда в Спарту по допомогу. Цікаво, що в цьому випадку не згадується ні полемарх, ні еклесія. Чи можна це розглядати як свідчення екстраординарних повноважень стратегів, зважаючи на військовий час? Антична традиція мовчить з цього приводу, однак, якщо така подія і мала місце, то вона б не суперечила характеру афінської держави. Десять стратегів під номінальним керівництвом полемарха повинні були доповнювати і врівноважувати один одного. Серед стратегів найбільшим авторитетом користувався Мільтіад, однак давати йому надзвичайну магістратуру тоді ніхто не збирався. В місті була досить серйозна опозиція до Мільтіада, а демос не пішов би на вручення екстрених військових повноважень Мільтіаду. Допустивши до складу колегії стратегів представників різних політичних сил, і розширивши їх повноваження у зв'язку з воєнним станом, афіняни звели весь ризик до мінімуму. Інше питання – наскільки це зауваження Геродота стосується реалій початку V ст. до н.е.? [210, р. 605]. У авторів римського часу є тенденція зображати Мільтіада натхненником і номінальним воєначальником афінян, при цьому у Корнелія Непота і Юстіна [22, II. 9] полемарх взагалі не згадується. Можливо, що обидві версії вищезгаданих авторів стосуються Ефора [158, р. 52].

Здавалося б, що з перемогою при Марафоні повинен був окріпнути авторитет Мільтіада в Афінах. Відповідно до цього, мало б зрости честолюбство Мільтіада, оскільки він приніс своєму полісу славу перемогу і міг очікувати, що вдячні співгромадяни нададуть йому почесні, які б виходили за рамки звичайних.

Однак його очікування не були виправдані. Афіняни лише згодом вшанували Мільтіада зображенням на передньому плані, попереду інших стратегів, на картині, що зображає Марафонську битву. Характерна відмова афінян надати Мільтіаду оливковий вінок, коли той зажадав його для себе: цим самим афіняни підкреслювали, що перемога належить усім городянам, а не тільки Мільтіаду [87, с. 318-319]. У цьому можна углядіти побоювання афінян щодо тиранічних замашок Мільтіада. Отже, намічався конфлікт між сильною особистістю і полісним колективізмом, перемога в якому залишилася за останнім. Це була характерна тенденція для Афін V ст. до н.е., і випадок Мільтіада був одним з перших.

Оскільки загроза прямого ворожого вторгнення була відбита, то вже не було ніякого сенсу для підтримки антиперського альянсу з боку Фемістокла [137, р. 116]. Тим часом, термін відбування Мільтіадом посади стратега поступово добігав кінця. Втративши володіння на Херсонесі, Мільтіад тепер вже не відрізнявся від своїх побратимів аристократів в Афінах, і наступні роки обіцяли йому лише новий виток політичної боротьби за лідерство в рідному місті. У нього були вороги, як в Афінах, так і в Персії. У подібній ситуації у Мільтіада не було шансів встановити тиранічний режим в Афінах або спокійно насолоджуватися плодами своєї перемоги, якщо він хотів продовжувати політичну кар'єру. Щоб зміцнити своє становище, Мільтіаду був потрібен черговий гучний успіх і, поки його популярність досить висока, він умовив афінян надати йому військо, гроші і 70 кораблів для експедиції [19, VI. 132; 141, р. 168].

Геродот говорить, що Мільтіад не сказав, куди збирається повести афінську ескадру. Це здається дещо дивним, афіняни без зайвих питань затвердили проведення Мільтіадової експедиції, найімовірніше, вирішальним мотивом для демосу тут був грабіжницький рейд на острови. Мабуть, Мільтіад зробив так навмисно, щоб не дати приводу для критики своїм ворогам [125, р. 573]. Зовнішньою причиною походу було те, що паросці допомагали персам в їхньому каральному поході на Афіни, хоча Геродот наводить тут нібито інший привід для походу: особисту помсту Мільтіада [19, VI. 133]. Корнелій Непот, що спирається

на Ефора, повідомляє, що метою експедиції було не тільки покарати Парос, а й інші острови за підтримку, надану персам, і до часу, коли афінська ескадра причалила до Пароса, деякі острови вже були захоплені [171]. Р. Девелін вважає, що метою задуманої Мільтіадом експедиції було встановити контроль над низкою стратегічних островів, які використовувалися персами як морські бази в їхніх рейдах на Егейському морі [125, р. 574]. Тому Мільтіад не повідомив демос про мету своєї експедиції. В іншому випадку він не отримав би ухвалення на реалізацію свого плану, оскільки більша частина афінян не розглядала персів як своїх майбутніх потенційних супротивників [125, р. 574]. Але як афіняни розраховували зберегти тривалий контроль над рядом островів, з огляду на перевагу фінікійського флоту і небажання острівних громад підкорятися пануванню афінян? Ймовірніше, повідомлення Корнелія Непота помилкове, плутаючи Мільтіада з Кімоном. Здається, що саме для Філаїдів виставляти Мільтіада в подібному світлі було найбільш вигідно, з метою реабілітації марафонського героя. Тому справжню причину походу Мільтіада слід шукати в прагненні Мільтіада викроїти собі новий домен, де він міг спокійно закінчити свої дні, оскільки те становище, яке він займав в Афінах, було хитким і ненадійним [91, с. 170; 58, с. 131].

Затія Мільтіада не вдалася. Мільтіад, отримавши поранення при облозі Паросу, повертається в Афіни, де проти нього почався другий судовий процес, серед його обвинувачів значився Ксантіпп. Мільтіаду висунули звинувачення в обмані народу. Його вороги повинні були постійно твердити афінянам про тиранічне минуле Мільтіада. У підсумку, хоча Мільтіаду, з допомогою друзів, вдалося уникнути смертної кари, він повинен був виплатити великий штраф – 50 талантів. Будучи не в змозі виплатити таку суму він потрапив до в'язниці, де і помер від отриманої на Паросі рани.

В умовах жвавого політичного життя 490 рр. до н.е. серед стратегів було чимало представників того чи іншого політичного угруповання. Чекати від таких стратегів особливої ініціативи не доводилося. Фактично колегію стратегів в цей час можна розглядати як чергову арену, де в боротьбі за місця в ній між собою

зіштовхувалися політичні угруповання. І особливе значення такі агони повинні були мати, коли вже ні для кого не було секретом вороже ставлення Персії до Афін. У такій ситуації ясно постає важливість заняття Мільтіадом посади стратега як можливості активно проводити свої погляди через зовнішню і внутрішню політику Афін. Саме сформований антиперський альянс і наявність в колегії стратегів «своїх людей», не кажучи вже про особисті достоїнства, дозволили Мільтіаду зайняти лідируюче становище серед політиків наприкінці 490-х рр. до н.е.

Мільтіад був далеким від молодої афінської демократії, будучи людиною іншого часу, він міг чіплятися за минуле, коли воля однієї людини направляла вчинки своїх співгромадян. Переконавшись на досвіді, наскільки складна політична обстановка в Афінах, і як тяжко зайняти місце в першому ешелоні політиків, Мільтіад повинен був шукати інший вихід, щоб знайти компенсацію своїм загубленим володінням на Херсонесі Фракійському. Цілком правдоподібно, що саме з цією метою і замислювався похід в Егеїду. І поки бойовий запал афінян не охолонув і не закінчився термін його перебування на посаді стратега, Мільтіад вирушив на Парос, який поклав кінець його успішній політичній кар'єрі. Мільтіад був першим зі стратегів, хто був покараний за невдалу експедицію.

2.3. Висування Фемістокла на посаду стратега у 480 рр. до н.е., реформа архонтів

Важливою подією для колегії стратегів була реформа обрання архонтів у 487 р. до н.е. Як передає Арістотель, суть цієї реформи полягала в тому, що «відразу ж в наступному році при архонті Телесіні, були обрані за допомогою жереба дев'ять архонтів по філах із заздалегідь відібраних демами п'ятисот (осіб), тоді вперше після тиранії. Колишні ж всі були виборні» [8, 22. 5]. Відтепер архонти призначалися за допомогою жереба, тоді як раніше їх обирали голосуванням. Архонти в результаті реформи 487 р. до н.е. були фактично усунуті з політичної арени Афін. Це було продовженням ліквідації політичного значення

архонтів, що почалось ще з 501/0 рр. до н.е., коли була прийнята військова реформа, що надала офіційний статус колегії стратегів, тим самим віднявши виконавче військове командування у полемарха [112, р. 96-101; 70].

Колегія архонтів не була настільки монолітною, як колегія стратегів. Кожен з архонтів виконував свої особливі обов'язки, тому вони зрідка перетиналися. Та на відміну від стратегів вони не могли переобиратися. Стратеги, як відомо, мали свою власну раду, їх обов'язки були більш-менш чітко прописані, якщо тільки не враховувати досить запутану ситуацію з полемархом. Звідси ясно видно, що *στρατηγία* була більш пристосована і зручніша для втручання у внутрішню та зовнішню політику Афін. Реформа обрання архонтів могла бути продиктована складним зовнішньополітичним становищем Афін. У цей час Афіни ворогували з державами, які перевершували їх у військовому відношенні. Повністю переклавши виконавчі військові повноваження на плечі стратегів, афіняни не піддавали демократію ризику. Перш за все, стратеги не були професійними військовими, громадяни переходили під їх командування лише після того, як вони отримували призначення на яку-небудь певну експедицію, далі, у всіх стратегів були рівні повноваження і вони були підзвітні еклесії [106, р. 522].

Найімовірніше, Фемістокл стояв за реформою архонтів 487 р. до н.е. Таке припущення запрошується у зв'язку з політичною лінією Фемістокла, яку традиційно характеризують як демократичну. Ряд дослідників справедливо сходиться на тому, що реформа архонтів принесла найбільшу вигоду Фемістоклу, як: Е. Берн [113, р. 284-285], А. Хендс [145, р. 75-76], Н. Хаммонд [143, р. 133], В. Ставнюк [83, с. 148-149], І. Суріков [88, с. 155]. Фемістокла вважали *homo novus* представники старої афінської аристократії [88, с. 150-153; 121, р. 212; 241, р. 108-109]. Подібну поведінку Фемістокла можна розглядати як наступ на позиції старих знатних афінських родин, які фактично узурпували колегію архонтів.

Взагалі дивно, що реформа обрання архонтів не зустріла особливої протидії. Складається враження, що серед досить широких верств населення Афін вже давно назрівали передумови для цієї реформи. З одного боку, це можна пояснити тим, що головні політичні лідери Афін до 487 р. до н.е. вже займали посаду

архонта. З іншого боку, можна припустити, що протилежну позицію з цього питання займав Гіппарх, син Харма, що і спонукало Фемістокла відправити його у вигнання у 488/7 рр. до н.е. Що стосується Арістіда, то його співпраця з Фемістоклом в цьому питанні більш ніж правдоподібна [112, р. 100]. У Арістіда була могутня підтримка; так, він міг розраховувати на Керіків і Філаїдів, чий політичний союз був закріплений одруженням Каллія з дочкою Мільтіада Ельпінікою [121, р. 258]. Немає сумнівів, що подібний політичний альянс був продиктований посиленням Фемістокла, а також впливом Алкмеонідів серед архонтів.

Проведення реформи 487 р. до н.е. посилювало позиції колегії стратегів і сприяло подальшій демократизації афінського суспільства. Але аристократичні сімейства не були обмежені у своїх правах. Вони зуміли об'єднатися з Ареопагом. У Ареопагу виникла необхідність постійно мати у своєму розпорядженні своїх людей у колегії стратегів, і тут стали в нагоді у 470-460 рр. до н.е. Арістід і Кімон. Подібний політичний альянс між Ареопагом і тими політичними діячами, що симпатизували йому, часто потрапляючи до складу колегії стратегів, зумів фактично взяти на себе всю ініціативу ведення зовнішньої та внутрішньої політики Афін в другій чверті V ст. до н.е. [98, р. 30]. Реформа обрання архонтів відбила у великих афінських політиків прагнення займати цю посаду, оскільки, крім пошани, вона нічого не приносила своєму власникові.

Можливо, що Фемістокл кілька разів займав пост стратега у 480-х рр. до н.е. [123, р. 58]. Посада стратега представляла для Фемістокла найбільш оптимальний варіант для втручання у політичне життя Афін. Антична традиція приписує Фемістоклу співпрацю з Ефіальтом проти Ареопагу, що хронологічно має відповідати 470-им рр. до н.е. [180, р. 358-362]. Пік політичної активності Фемістокла припадає на 480 рр. до н.е., і першим, хто отримав користь від реформи архонтів, був саме він. Головною зброєю Фемістокла проти своїх політичних супротивників були остракофорії [169, р. 143-144]. Перемоги на цих процесах слугують свідченням того, наскільки була велика популярність

Фемістокла у 480 рр. до н.е., відповідно, можна зробити висновок, що для Фемістокла було нескладно потрапити до складу колегії стратегів у цей час.

З твору Корнелія Непота відомо, що Фемістокл був стратегом під час війни з Керкірою [11, Them. 2]. Не слід дивуватися, що Корнелій Непот вказує замість Егіни Керкіру, оскільки відомо, що він досить неакуратно ставився до джерел, з яких черпав відомості [198, р. 125-128]. У даному випадку цим джерелом був Ефор, який цікавився морською могутністю егінців [131, р. 69-70]. У 488/7-х рр. до н.е. афіняни зазнали поразку від егінців [200, р. 402; 144, р. 100]. Невідомо, чи був тоді Фемістокл стратегом [136, р. 105-124; 108, р. 225-237]. Зауважимо, що популярність державного діяча в Афінах багато у чому залежала від його успіхів або невдач на полі бою. А Фемістокл займав досить міцне становище в афінській політиці у 480-х рр. до н.е. Війна з Егіною повинна була стимулювати Фемістокла продовжити свою морську програму, яку він перервав після свого архонства у 493 р. до н.е. Що стосується уривка з Корнелія Непота, то деякі дослідники висловлюють переконливі припущення, що згадка Керкіри пов'язана з плутаниною з арбітражем Фемістокла в суперечці між Керкірою і Коринфом у 470-х рр. до н.е. [123, р. 58; 131, р. 69-7].

Можна припустити, що Фемістокл був обраний стратегом у 483/2 рр. до н.е., як раз в цей же час був вигнаний з Афін Арістід. В Афінах після 483/2 рр. до н.е., аж до амністії 480 р. до н.е., не залишилося більше жодного політичного лідера, який би протистояв Фемістоклу. Розглянутий відрізок часу можна вважати апогеєм могутності Фемістокла. У 483/2 рр. до н.е. Фемістоклу вдалося переконати співгромадян направити гроші, що надходили з Лаврійських копалень, на будівництво військового флоту, під приводом війни з Егіною [19, VII. 144; 8, 22. 8], хоча в перспективі він повинен був розуміти, що конфлікт з Персією ще не вичерпаний. Пропозиції Фемістокла мало б надати більшу вагу те, що він був стратегом і, крім того, заручився б підтримкою декількох своїх колег.

Пропозиція Фемістокла сприяла подальшій демократизації Афін і залученню у внутрішньополітичне життя фетів. На підставі даних з джерел можна сказати, що Фемістокл досить активно втручався в політику Афін на посаді

стратега, можливо, що цю посаду він займав поспіль з 483/2-480/79 рр. до н.е. Але це не значить, що він мав більші повноваження, ніж його колеги.

В останні роки 480-х рр. до н.е. Фемістокл мав переключитися на антиперську політику, одним з результатів чого було укладення перемир'я з Егіною. Фемістокл був одним з ініціаторів створення Еллінського союзу на конгресі в Коринфі у 481 р. до н.е. Розумно припустити, що примирення Афін і Егіни відбулося на вже згадуваному конгресі в Коринфі, або у 480 р. до н.е. на других зборах Панеллінської ліги на Істмі [83, с. 198]. До цього часу належить приписувана Плутархом вимога Фемістокла і аркадця Хілея до всіх еллінів припинити між собою війни з огляду на зовнішню загрозу, що походить від персів [33, Them. 18]. З цього видно, що Фемістокл був одним з ідейних керівників новоствореного Панеллінського союзу і на перших порах був одним з найбільш його активних учасників.

За час своєї стратегії у 481/0 р. до н.е. Фемістокл прийняв багато політичних рішень. За цей час він повинен був випустити декілька псефізм. Насамперед тут слід згадати так званий «декрет Фемістокла». Копія «декрета Фемістокла», що дійшла до нашого часу, хоча і не є аутентичним документом, однак тут, найімовірніше, було використано декілька псефізм Фемістокла, які в підсумку були скомпоновані трезенцями в один декрет [88, с. 168-74; 160, р. 203]. Найважливішим пунктом цього декрета була амністія особам, які знаходились у вигнанні. Серед них були противники Фемістокла Арістід, Ксантіпп, Мегакл. Це був вимушений для Фемістокла хід, оскільки він міг побоюватися, що частина осіб, що зазнала остракофорій, могла перейти на бік персів [33, Them. 11]. Цим кроком Фемістоклу вдалося зібрати в кулак всі патріотичні сили Афін.

Існує дві традиції про евакуацію афінян на Егіну і у Трезен. Перша приписує цей захід Фемістоклу, друга походить від Арістотеля [8, 23.1] і ставить на місце Фемістокла Ареопаг. Обидві традиції представлені у Плутарха [33, Them. 10]. Ці дві версії можуть ужитися одна з одною, якщо взяти до уваги наступні міркування. По-перше, Фемістокл був членом ради Ареопагу, оскільки вже був архонтом. По-друге, на плечі Ареопагу були покладені організаційні питання

евакуації населення, тоді як Фемістокл виніс відповідну псефізму [83, с. 198-99]. На тлі загальної консолідації населення Афін, співпраця між Ареопагом і Фемістоклом здається досить імовірною. У цьому відношенні особливий інтерес викликає зауваження Ф. Фроста «слід визнати, що аж до часу Арістотеля, жоден з авторів не говорить про Фемістокла як про демократа, що протистояв більш аристократичній політиці» [136, р. 108-109].

До цього ж часу відноситься декрет Фемістокла, що оголошував зелейця Артїмія ворогом [33, Them 6, 3; 123, р. 59].

На посаді стратега у 480 р. до н.е. Фемістокл активно брав участь у інтерпретації двох відповідей, що афіняни отримали від дельфійської жриці [19, VII. 140-2]. У підсумку, трактовка пророцтв Фемістоклом переважила інші, і афіняни покинули Афіни, поклавши всі свої надії на флот.

На підставі все того ж Плутарха [33, Them. 6] може скластися враження, що афіняни обрали одного Фемістокла стратегом-автократором у 480 р. до н.е. Так, коли перси йшли на Елладу, афіняни радилися, кого обрати стратегом, всі кандидати відмовилися від посади, і тільки Фемістокл, підкупивши демагога Епікіда, врятував ситуацію.

Дослідники вказують, що це явно тенденційний анекдот, спрямований на дискредитацію Фемістокла [88, с. 166-7; 83, с. 193-94]. Становище Фемістокла у 480 р. до н.е. було винятковим. Фемістокл з усіх десяти стратегів володів найбільшим політичним впливом в Афінах. Він вів успішну внутрішню і зовнішню політику. Можна констатувати, що хоча Фемістокл був де-юре звичайним стратегом, але де-факто він був першим з десяти.

Посада стратега допомагала Фемістоклу проводити намічений ним політичний курс, надаючи йому авторитет, вплив і можливість на офіційному рівні спрямовувати внутрішню і зовнішню політику Афін у 480-х рр. до н.е. Не викликає жодних сумнівів, що він кілька разів переобирався на пост стратега у 480-рр. до н.е. Що стосується реформи обрання архонтів, то можна стверджувати, що Фемістокл не без втручання Арістїда був ініціатором цього нововведення. Всі провідні афінські політики до 487 р. до н.е. вже займали посаду архонта, тому

більшість з них були не проти її реформування. Це був свого роду підсумок реформ Клісфена, черговий випад проти аристократії.

2.4. Στρατηγός ἐξ ἀπάντων в Афінах 470-60 рр. до н.е.

Сам термін στρατηγοί ἐξ ἀπάντων (стратегі обрані без прив'язки до філ) походить від Арістотеля «χειροτονοῦσι... στρατηγοὺς δέκα, πρότερον μὲν ἀφ' ἑκάστης φυλῆς ἓνα, νῦν δ' ἐξ ἀπάντων [8, 61]). Н. Хаммонд пише, що союзники по Еллінській лізі намітили у 481 р. до н.е. план призначення командуючих контингентами для проведення бойових операцій у наступному році. До зустрічі на Істмі навесні 480 р. до н.е. командувачі мали бути призначені для того, щоб їх затвердили на зустрічі стратегами еллінів (οἱ τῶν Ἑλλήνων στρατηγοί). З цього Н. Хаммонд робить висновок, що строк посади командувача контингентом в Еллінської лізі тривав від однієї весни до іншої. Автор наводить ряд прикладів. Так, Фемістокл командував у Фессалії навесні або на початку літа 480 р. до н.е., [19, VII. 173], потім на островах після Саламіна [143, р. 135; 88, с. 175]. Навесні 479 р. до н.е. такої шани удостоївся Ксантіпп, який отримав командування афінською ескадрою і осаджував Сест восени /взимку 478 р. до н.е., і у 478/7 рр. до н.е. Арістід. Таким чином, вони були обрані ἐξ ἀπάντων без прив'язки до філ [143, р. 135]. За такою логікою, виходить, що в Афінах під час греко-перських воєн іноді проводилися два тури виборів стратегів за рік. Під час перших виборів відбувалося обрання стратега – στρατηγός ἐξ ἀπάντων, а під час других стратеги обиралися по філах [143, р. 137-138]. Як вважає Н. Хаммонд, стратеги ἐξ ἀπάντων були одноосібними військовими представниками своїх держав на міжеллінському рівні, і введення такої посади було викликано греко-перськими війнами.

Після того як Павсаній був відкликаний, і до афінян перейшло верховне командування над союзниками, то вони фактично перейняли систему управління, яку до них практикували спартанці. Арістід вже виступає як στρατηγός τῶν Ἑλλήνων. У цьому званні він зіграв головну роль у формуванні Делоської ліги. Кімон на тих же підставах керував під час битви при Еврімедонті при бл. 476 р. до

н.е. і повів експедицію на Кіпр у 450 р. до н.е. [143, р. 137]. Можливо, що посаду *στρατηγός τῶν Ἑλλήνων* займав ще ряд інших стратегів, які вели наступальні дії проти варварів аж до 450 р. до н.е. Н. Хаммонд пропонує три способи вирішення того, як такі видатні стратеги як Арістід, Кімон та інші вписувалися у процедуру обрання стратегів по філах. 1) Обрання *στρατηγός τῶν Ἑλλήνων*, імовірно, скасовувало процедуру призначення *στρατηγός ἐξ ἀπάντων*. Так, з колегії десяти стратегів призначався один стратег для ведення військових операцій греків проти варварів. Але цей варіант Н. Хаммонд відразу відмітає, оскільки він не практичний і змушував би союзників чекати призначення стратега з Афін, тоді як основні сили Делоської ліги діяли далеко від Афін і могли потребувати оперативності [143, р. 137]. 2) Рішення призначення *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* і стратегів по філах можна поставити в залежність від строку перебування на цій посаді. Згідно з Н. Хаммондом, виходить, що повноваження Арістіда продовжували зберігати силу з весни до середини літа 477 р. до н.е. Потім Кімон займав пост головнокомандуючого з середини 477 р. до н.е. до середини наступного 476 р. до н.е. Така система призначення дозволяла обирати одного *στρατηγός ἐξ ἀπάντων*, незважаючи на його філу, а потім дев'ять стратегів по філах [143, р. 137-138]. 3) І третій варіант, який повторює попередній, з тією лише відмінністю, що обиралося одинадцять стратегів, десять по філах і один *ἐξ ἀπάντων*. Останній варіант неминуче повинен був приводити до того, що в колегії стратегів, набраної за таким принципом, два стратега повинні були походити з однієї філи. До другого варіанту також є зауваження: якщо *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* обирався без прив'язки до філи, то як здійснювалося обрання по філах інших стратегів, адже філ було десять, а кандидатів на посаду стратега дев'ять?

Ч. Форнара вважає [132, р. 26], що вибори стратегів *ἐξ ἀπάντων* були введені у виборчу систему не раніше 469/8 рр. до н.е. (тут дослідник спирається на повідомлення Плутарха [33, Сім. 8]) або не пізніше, 460/59 рр. до н.е. (У цьому році зафіксовано два стратеги з філи Ерехтеїда IG I³ 1147). Зокрема, Д. Хамель вважає [141, р. 85], що стара система обрання стратегів по філах була залишена до 441 р. до н.е., посилаючись при цьому на Андротіона, який пише, що Перікл і

Главкон були стратегами у 441 р. до н.е., обидва походили з Акамантидської філи [41, р. 185]. Механізми і приклади функціонування подвійного представництва філ у колегії стратегів були в загальних рисах розвинуті К.Ю. Белохом. Так, дев'ять стратегів обиралися по філах, тоді як десятий з усіх афінян ἐξ ἀπάντων, і тут не мало ніякого значення, з якої філи він походив. Згідно з К.Ю. Белохом, демос наділяв στρατηγός ἐξ ἀπάντων більшими повноваженнями в порівнянні з його колегами [103, S. 275-288]. Багато в чому думка К.Ю. Белоха була прийнята пізнішими дослідниками. Однак, не вщухали суперечки про виборчу процедуру, як часто і чому афіняни вдавалися до такої системи обрання стратегів, і чи були пов'язані вищі повноваження стратега ἐξ ἀπάντων з демосом або це були неформальні наслідки манери його обрання. Багато в чому припущення К.Ю. Белоха були прийняті, в тому числі і те, що подвійне представництво в стратегії було наслідком виборчої системи, що комбінує представництво по філах з обранням ἐξ ἀπάντων.

Ч. Форнара заперечує доводи К.Ю. Белоха, вказуючи, що запропонована ним система обрання необов'язково повинна пояснювати випадки подвійного представництва філ в стратегії. Скоріш, як вказує дослідник, вона є наслідком прийняття афінянами другої системи обрання стратегів, про яку згадує Арістотель, кажучи про свій час, що афіняни: «за допомогою ж підняття рук обирають на всі військові посади, десять стратегів, раніше кожного від філи, зараз ж з усіх» [8, 61. 1]. Процитований вище уривок з Арістотеля не говорить, коли афіняни внесли зміни в процедуру обрання стратегів. Як зауважує Д. Хамель, Арістотель не пише, що це було нововведенням, прийнятим у його час. Немає ніяких перешкод, які заважають вважати, що обрання ἐξ ἀπάντων передувало засвідченню перших випадків представництва декількох стратегів з однієї філи у складі колегії за будь-який рік [141, р. 86]. Нарешті, Ч. Форнара у зв'язку зі στρατηγός ἐξ ἀπάντων підкреслює, що немає ніяких свідчень, які б говорили, що у стратегів були нерівні повноваження [132, р. 19-27].

Варіант дати виникнення στρατηγός ἐξ ἀπάντων, запропонований Н. Хаммондом, має деякі переваги. Греко-перські війни повинні були спричинити

зміни в процедуру обрання стратегів і у сфері їхніх колегіальних повноважень. Так сталося, що *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* обиралися найвпливовіші політики Афін. Це слід пояснювати тим, що вони найбільш підходили для проведення бойових операцій з персами та мали широкі зв'язки за межами Афін. Окрім того, така манера дозволяла їм залучати до колегії стратегів якомога більше своїх прибічників. На початковому етапі, вони дійсно могли зватися *στρατηγοί τῶν Ἑλλήνων*, виступаючи як міжполісні військові представники Афін на нарадах з делегатами з інших полісів у боротьбі Еллади проти Персії. Згодом, *στρατηγοί ἐξ ἀπάντων* брали участь у бойових операціях, керуючи безпосередньо афінським контингентом в експедиціях, в яких брали участь тільки одні Афіни.

З приводу того, чи володіли *στρατηγοί ἐξ ἀπάντων* більшими повноваженнями, ніж їхні колеги, в джерелах нічого прямо не повідомляється. У цьому випадку Н. Хаммонд посилається на ряд пасажів з біографії Арістіда [143, р. 136; 33, Arist. 15, 20]. Однак зазначені місця з Плутарха не свідчать на користь того, що Арістід, будучи *στρατηγός ἐξ ἀπάντων*, мав якісь особливі повноваження. Найімовірніше, справа тут полягає в тому, що стратег Арістід був найбільш авторитетним і користувався найбільшим впливом в Афінах. Підсумовуючи щодо повноважень *στρατηγοί ἐξ ἀπάντων*, відмітимо, що лише наявність важливих компонентів, які приносили політичний вплив, робили можливим для Арістіда і Кімона володіння, хоча і негласно, дещо розширеним спектром повноважень. Отже, повноваження більшості *στρατηγοί ἐξ ἀπάντων* були нарівні з владою звичайних стратегів, що обирались по філах [66].

Що стосується процедури обрання *στρατηγοί ἐξ ἀπάντων* і подвійного представництва філ у колегії стратегів, то можна припустити, що обрання *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* не було чітко регламентовано в афінському законодавстві. Найімовірніше, їх призначення диктувалося особливо складними військовими ситуаціями і зовнішньою необхідністю вести війни з ворогами, перш за все очолюючи афінський контингент. 470-460-ті рр. до н.е. були особливо напруженими у військовому плані для Афін, тому в цей час повинні були часто призначатися *στρατηγοί ἐξ ἀπάντων*. Можливо, що перший випадок подвійного

представництва філ у складі колегії стратегів відноситься до 476/5 рр. до н.е., коли були обрані Кімон і Лікурґ (VI Ойнеїдська філа) [33, Сім. 8; 41, 2. 34]. Цей факт підкріплює гіпотезу Н. Хаммонда. Як пише Плутрах [33, Сім. 8], кожен зі стратегів залишався представником однієї з десяти філ у 469/8 рр. до н.е. Спроба Ч. Форнари прив'язати виникнення *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* до діяльності Ефіальта не до кінця переконлива. Дослідник намагається узгодити свою думку з документально зафіксованою згадкою двох стратегів з однієї філи у 460/59 рр. до н.е. Однак в джерелах не згадується, щоб Ефіальт (або Перікл) ініціював зміни у процедурі обрання стратегів. Наступний достовірно зафіксований випадок подвійного представництва філ відноситься до 441/40 рр. до н.е. Тут перед нами постає проміжок у двадцять років. Чому за цей відрізок часу немає жодних згадок про *στρατηγός ἐξ ἀπάντων*? Можна посилатися на відсутність вцілілої інформації. С тим ж успіхом, можна стверджувати, що до нас майже не дійшли згадки про *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* у 470-х рр. до н.е. А 441/40 рр. до н.е. це вже час політичного домінування Перікла. І саме завдяки своєму авторитету його обрали *ἐξ ἀπάντων*.

Коли ж афіняни перестали призначати *στρατηγός ἐξ ἀπάντων*? Можна стверджувати, що після Перікла афіняни відмовилися від подібної практики, оскільки після його смерті всі афінські політики, так чи інакше, були на одному рівні. Відомий виняток тут становить лише Алквіад, який був призначений стратегом-автократором у 407 р. до н.е.

2.5. Стратеги у 70-60-ті рр. V ст. до н.е.

До часу стратегії Арістіда у 480/79 рр. до н.е. належить кілька запропонованих ним декретів. Перша *ψήφισμα* була прийнята у 479 р. до н.е. і давала відповідь спартанським послам, закликаючи афінян воювати з Мардонієм, піддавала анафемі осіб, які хотіли вступити в переговори з персами, і призначала послів в Лакедемон для обговорення подальших планів ведення війни [33, Arist 10]. У складі цього посольства, крім Ксантіппа, були Міронід і Кімон. Склад

цього посольства відображував внутрішньополітичну ситуацію, що склалася в Афінах, оскільки всі троє послів були представниками аристократичної коаліції Алкмеонідів, Керіків і Філаїдів. З приводу посад цих послів Ч. Форнара зауважує, що вони могли бути стратегами у 480/79 рр. до н.е. Тут виникає явна паралель з афінським посольством в Лакедемон у 479/8 рр. до н.е., де всі троє послів також, можливо, були стратегами. Відносно стратегії Ксантіппа за цей період немає сумнівів. Однак джерела мовчать про те, що Міронід і Кімон були стратегами в цьому році [123, р. 64]. Тут можна послатися на те, що Кімон у 480/79 рр. до н.е. не досяг необхідного віку, щоб бути стратегом, враховуючи те, що він був народжений приблизно у 509/8 рр. до н.е. [88, с. 202]. Зауважимо, що афіняни могли обрати Кімона на місце будь-якого стратега, який загинув під час воєнних дій у 480 р. до н.е., незважаючи на вікові обмеження.

У 479/8 рр. до н.е. стратегами також були обрані Міронід [173, р. 109] і Леократ [173, р. 12]. Обидва стратеги зробили досить успішну політичну кар'єру. Особливо прославився Міронід, здобувши перемогу над фіванцями в битві при Енофітах у 457 р. до н.е. Що стосується політичних таборів, до яких вони примикали, то Міронід, син Каллія, вірогідно, був представником роду Керіків. Ситуація з Леократом, сином Стреба, складніша, оскільки про нього ще менше інформації, ніж навіть про Міроніда. Можна припустити, що Леократ примикав до Керіків або до Філаїдів. Можливим доказом цього служить Плутарх, який згадує Леократа і Міроніда з Арістідом під Платеями [33, Arist. 20].

Під знаком питання стратегія Фемістокла за 479/8 рр. до н.е. По-перше, джерела не говорять, що Фемістокл був тоді стратегом. Р. Девелін [123, р. 65-66] в цьому випадку посилається на Діодора [14, 11. 27], який прямо заявляє, що афіняни після прийому, наданого лакедемонянами Фемістоклу, позбавили його стратегії і передали її Ксантіппу. Однак цей епізод належить до 480 р. до н.е. і висловлює зростаючу недовіру афінян до Фемістокла. Діодор відносить історію зведення афінських стін до 477/6 рр. до н.е. По-друге, афіняни приступили до ремонту стін після звільнення міста від персів у 479 р. до н.е. Як повідомляє Арістотель, вибори стратегів проводилися після шостої пританії [8, 44. 1]. З цього

виходить, що повноваження Фемістокла як стратега спливали навесні 479 р. до н.е. Тоді на захист στρατηγία Фемістокла можна припустити, що він все-таки був обраний стратегом у 479/8 рр. до н.е. Таке припущення було висловлено Ч. Форнарою і Е. Подлецьки. Ці дослідники до числа стратегів 479/8 рр. до н.е. додають і Аброніха, сина Лісікла [121, р. 1], який також був відправлений послом разом з Арістідом (чия стратегія за цей рік чітко зафіксована наративною традицією [123, р. 65-66]) до Спарти проінформувати Фемістокла про стадію спорудження стін.

Присутність Арістіда серед інших послів, можливо, є вказівкою на те, що всі троє були стратегами. У будь-якому випадку, Фемістокл мав якусь офіційну посаду, коли відправився в Лакедемон. Після стратегії Фемістокла у 480/79 р. до н.е. настає кінець його політичної кар'єри. Це пояснюється як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками. Як вже зазначалося, після амністії у 480 р. до н.е. в Афіни повернувся ряд великих політиків, які на час загрози вимушено співпрацювали з Фемістоклом. Коли ж перси були відкинуті в результаті Саламінської битви, такі великі аристократичні сімейства, як Алкмеоніди, Філаїди і Керіки уклали політичний союз для того, щоб зломити лідируючі позиції Фемістокла. Результати такого союзу позначилися на складі колегії стратегів у 479/8 р. до н.е. З достовірно відомих стратегів за цей рік знаємо кількох представників цієї коаліції: з Керіків – Арістіда, Міроніда (і, ймовірно, Леократ примикав до них), з Алкмеонідів – Ксантіппа. Цей політичний союз був підкріплений шлюбом між Філаїдом Кімоном та Ісодікою з Алкмеонідів. Із зовнішніх факторів тут перш за все фігурує антипатія Спарти до Фемістокла.

До 479/78 рр. до н.е. Плутарх приписує Арістиду другу ψήφισμα, суть якої полягала в наданні доступу до управління державою всім громадянам і право обиратися всім афінянам без винятку архонтами [33, Arist. 22]. На підставі активної діяльності Арістіда на початку 470-х рр. до н.е. можна дійти висновку, що він займав лідируюче становище в цьому альянсі, який, можливо, завдяки його політичній гнучкості і склався. Також Арістиду належить заслуга в тому, що він не

дозволив загостритися афінсько-спартанським відносинам відразу ж після битви при Платеях у 479 р. до н.е.

У 70-60-ті рр. V ст. до н.е. тривала тенденція зайняття ряду місць в колегії стратегів співчуваючими Ареопагу і дружелюбно налаштованими до Спарти державними діячами. З відомих стратегів за 478/7 рр. до н.е. передусім постають Арістід і Кімон, хоча з приводу стратегії останнього існують сумніви [123, р. 67]. Саме до часу цієї стратегії Арістіда припадає створення Першого Афінського морського союзу. Цьому значною мірою сприяла зарозуміла поведінка лакедемонського регента Павсанія, який командував союзним флотом в Егеїді у 478 р. до н.е., і, в кінцевому підсумку в Спарті перемогла ізоляціоністська політика. У Арістіда для оформлення нового морського союзу, були всі карти на руках. Так, в панеллінській лізі кістяк флоту становили афінські кораблі, до того ж після перемоги при Мікалі у 479 р. до н.е. іонійці активно поповнювали союзний флот. Крім того, у Арістіда, на відміну від Павсанія, була бездоганна репутація, що грало на користь афінян. Більш того, афіняни любили підкреслювати свою спорідненість з іонійцями.

Не виключено, що Арістід, коли створював Афінський морський союз, запозичив у Фемістокла деякі ідеї. Тут виникає припущення, що Арістіда і Кімона не випадково відправили командувати афінською ескадрою у 478 р. до н.е. Арістід у 478/7 рр. до н.е. був *στρατηγός ἐξ ἀπάντων*, фактично найголовнішим і впливовішим з десяти, і Кімон, приставлений до нього, таким чином, отримувал урок ведення хитромудрих політичних інтриг з перших рук. Можливо, що коли верховне командування над союзним еллінським флотом перейшло до Павсанія, афіняни спеціально відрядили для підривної діяльності Арістіда, який, якщо вірити повідомленню Діодора, «користуючись розумно сприятливим моментом під час спільних обговорень, розташував у свою користь поліси і через залучення своїх особистих зв'язків підпорядкував їх афінянам». Арістотель також пише, що саме Арістід спонукав іонійців відмовитися від гегемонії лаконців [8, 23. 4]. Цікаво, що до цього епізоду Арістиду ніколи раніше не доручалося командувати

ескадрою в званні стратега. Крім того, присутність Кімона могла пояснюватися тим, що його сімейство також мало деякі зв'язки в Іонії.

Така гра Афін дає пояснення охолодженню відносин зі Спартою через зведення афінських стін і зміцнення Пірея. Ключову роль у створенні Делоської симмахії, як це не парадоксально звучить, зіграв не Арістід і Афіни, а Павсаній і Спарта. Адже остання фактично самоусунулася з Панеллінської ліги і так, під незначним натиском Арістіда, трансформувалася в Афінський морський союз. Під керівництвом Арістіда вироблялися основні принципи функціонування новоствореної симмахії. Арістід звеличив Афіни більш, ніж будь-хто з колишніх державних діячів. Після стратегії у 478/7 рр. до н.е. Арістід вже не брав активної участі у політичному житті Афін. Відтепер провідна політична роль переходить до Кімона, який підтримував співпрацю з Ареопагом.

У 477/6 рр. до н.е. в черговий раз стратегом був обраний Кімон. Про цю його стратегію відомо, що він захопив укріплений пункт Ейон на Стрімоні, утримуваний персами [43, I. 98; 214, р. 136; 154, р. 149] в Халкідіці. Є всі підстави вважати, що афіняни використовували Ейон для розгортання своєї експансії в Халкідіці, що було втіленням політичного курсу Ареопагу і Кімона [154, р. 149-150]. За реконструкцією подій Е. Бадіана, облога Ейона почалася у 477/6 рр. до н.е., а закінчилася у 476 р. до н.е., до часу стратегії Кімона у 476/5 рр. до н.е. [99, р. 99].

У 476/5 рр. до н.е. стратегами, крім Кімона, були Кратін, Лікурґ і Лісістрат. Про останніх трьох стратегів надзвичайно мало інформації [123, р. 67]. Лікурґ походив з дема Бутади, що входив до складу VI Ойнеїдської філи, зі знатного роду Етеобутідів [121, р. 349]. Виходить, що в цьому році було обрано стратегами двох представників однієї філи, оскільки з VI філи також походив Кімон. Таким чином, це перший зафіксований випадок подібної практики призначення двох стратегів з однієї філи (Кімона і Лікурґа). Однак, тут не все чітко з хронологією. Крім того, питання про те, коли в Афінах з'явилася можливість обирати двох стратегів з однієї філи, залишається вкрай дискусійним. Л. Мітчелл висловлює припущення, що деякі модифікації в обранні стратегів щодо подвійного

представництва могли з'явитися лише після 469 р. до н.е. [193, р. 344], відштовхуючись від повідомлення Плутарха [33, Сім. 8. 8]. Також Дж. Девіс заперечує те, що Лікурґ був стратегом у 476/5 рр. до н.е. [121, р. 349], на підставі того, що в тому ж році стратегом був Кімон. Хоча Р. Девелін не заперечує можливості стратегії Лікурґа [123, р. 68], незважаючи на подвійне представництво VI Ойнеїдської філи. Пропозиція Р. Девеліна цілком можлива.

Ці троє стратегів продовжували афінський наступ в Халкідіці, але з цього не випливає, що вони були також стратегами у 477/6 рр. до н.е. Не виключена їх участь у взятті Ейона у 476 р. до н.е. Після цього успіху, афіняни заснували колонію під назвою «Дев'ять шляхів» «Ἐννέα ὁδοί». У джерелах прямо не говориться, що вони були стратегами, однак це цілком ймовірно. Ці три стратеги διεφθάρησαν загинули в битві біля Драбеска [40, 2. 31]. До цієї ж стратегії Кімона належить взяття ним острова Скіроса. Тоді в Афіни були урочисто доставлені «останки Тесея». Це була чистої води пропагандистська кампанія, головною метою якої було підняти авторитет Кімона, закріпити його політичне лідерство в Афінах. До участі в цій кампанії був притягнутий Дельфійський оракул, з яким у Кімона були дружні стосунки [88, с. 217].

За 475/4 рр. до н.е. і до 470/64 рр. до н.е. практично нічого невідомо про стратегів. Винятком у цьому відношенні є Кімон, чий статус в ці роки нагадує становище Перікла. Так, обидва вони спиралися на інститут стратегії для здійснення свого втручання в політичне життя Афін. Це була фактично єдина посада, яка хоч якось легалізувала видатне місце Кімона і Перікла, дозволяючи їм брати активну участь у політичному житті Афін. Спираючись на підтримку Ареопагу, деяких аристократичних сімей і свою популярність серед афінян, Кімон зайняв лідируюче становище серед афінських політиків. Цьому сприяли часті військові успіхи Кімона, якого з 477 р. до н.е. і аж до 462/61 рр. до н.е. можна вважати головним афінським полководцем. Аж до середини 460-рр. до н.е. в Афінах не було серйозної опозиції до Кімона.

Поки Кімон стояв біля керма держави, Делоська симмахія, хоча і з деякими конфузами (повстання Фасоса і Наксоса), продовжувала своє головне

призначення – боротьбу з Персією. У зв'язку з цим Т. Уейд-Джері пише, що «криза в союзі (тобто Афінському морському союзі) настала зі смертю Кімона. Поки Кімон жив, навіть під час його остракізму, війна проти Персії велася енергійно» [229, р. 228].

Кімон брав активну участь у створенні Делоської симмахії. Він завдав ряд поразок Ахеменідам, в числі його придбань для Афін було приєднання Херсонеса Фракійського, колишнього домену його батька, від якого він міг наслідувати свою рішучу антиперську позицію. По-друге, Кімона справедливо називають творцем афіно-спартанського дуалізму [88, с. 234]. Саме в рівновазі між цими двома державами він бачив гарантію мирного життя в Елладі. Хоча Кімон і був лаконофілом, однак це не заважало йому бути патріотом свого міста, ставлячи його пріоритети вище своїх симпатій до Спарти.

Що стосується внутрішньої політики, то Кімон шукав підтримки у всіх верств населення. Кімон, у цілому, дотримувався консервативно-аристократичних принципів, які він прагнув всіляко підтримувати і постулювати в афінському суспільстві [84, с. 67-68]. Кімона відрізняла неймовірна щедрість, він з особливою пишністю відправляв літургії, демонструючи готовність віддати своє майно, якщо буде потрібно для блага Афін. Це був вдалий політичний крок, що здобув йому популярність серед багатьох афінян. Численні перемоги Кімона принесли чималі грошові суми в Афіни. Завдяки захопленню Скіроса, де процвітало піратство, і перемозі при Еврімедонті, Кімон очистив Егейське море для афінської торгівлі. Він відновив практику виведення клерухій. На кошти, виручені від продажу здобичі, захопленої при Еврімедонті, він розгорнув широку будівельну діяльність в Афінах. Навколо його персони виник «культурний гурток», куди входили видатні представники, переважно, афінської інтелігенції [86, с. 46]. Кімон був аж ніяк не противником демократії, він швидше виступав за консервацію афінського державного ладу, де провідну лінію у політичному житті Афін вели аристократи з Ареопагом. У той же час він був проти надання широких політичних прав демосу. Однак, це було неминуче, оскільки поступово рядові афіняни усвідомлювали своє

все зростаюче значення. Та й саме існування Делоської симмахії вимагало постійної участі широких мас афінян у військових кампаніях.

Кімон неодноразово обирався стратегом за 475/4-470/64 рр. до н.е., а, можливо, поспіль займав всі ці роки посаду стратега [123, р. 68-69]. У 471/70 рр. до н.е. Кімон вигнав з Візантія Павсанія [33, Сім. 6; 14, 11. 60], після чого місто стало членом Делоської симмахії. Близько цього ж часу, як повідомляє Діодор, він діє в Карії і Лікії, схилиючи місцеві грецькі поліси до повстання проти персів [14, 11. 60. 4-7]. Приблизно у 466 р. до н.е. Кімон здобув перемогу біля Еврімедонта [123, р. 70-71; 88, с. 221; 205, р. 19-20]. Ця перемога мала величезне значення. Зросло число членів Делійської ліги, частково за рахунок південних малоазійських полісів [154, р. 153]. Одним з цілком можливих наслідків битви при Еврімедонті було укладення першого «мира Каллія» з Персією. Це питання детально вивчив Е. Бадіан [100]. Вести переговори з боку Афін був відряджений Каллій, зять Кімона. У персів були всі підстави бажати миру, оскільки вони переконалися в непереможності на морі афінян. А афіняни все більше уваги звертали на узбережжя Фракії, до того ж повстав Фасос. Кімон розумів, як важко закріпитися на нових територіях і втримати їх [99, р. 5-6]. Стосовно умов першого «мира Каллія», то, можливо, тут йшлося про заборону перському флоту борознити води Егейського моря, що ж стосується грецьких міст в Малій Азії, то перси прагнули зберегти ті з них, що ще залишалися під їхньою владою.

У 465 р. до н.е. стратегами, крім Кімона, були обрані Леагр, син Главкона з дема Керамік (IV Леонтідська філа) і Софан з дема Декалея (IV філа Гіппофоонтіди) [123, р. 71]. Обидва діяли у Фракії проти едонян, відомо, що Софан загинув в цьому ж році. Джерела свідчать, що Ефіальт (син Софоніда [172, р. 400]) і Перікл (дем Холарг, V Акамантідська філа [173, р. 196-200]), очолюючи дві ескадри кораблів, заплили за Хелідонські острови [33, Сім. 13]. Ці острови були свого роду кордоном з Персією. Уже той факт, що в колегію стратегів потрапили Перікл і Ефіальт, можна розглядати як зростання їх популярності, чому міг посприяти укладений з персами мир, адже чимало афінян отримували користь від ведення війни з варварами. Чи можна подібну витівку Ефіальта і Перікла

розглядати як провокацію? Так. Перікл і Ефіальт не грабували підконтрольну персам територію, розуміючи, що якщо вони першими відкриють військові дії, то відповідальність за це може впасти на них. Дотримуючись такої зухвалої тактики, афінські стратеги практично нічим не ризикували. У разі, якби перські кораблі вийшли їм назустріч, то перемога залишилася б за афінянами. Цим би Перікл з Ефіальтом показали неефективність і неміцність миру з персами, кинувши тінь на репутацію Кімона. Перси не піддалися на провокацію, проте, Перікл з Ефіальтом навіть з цього виграли. Вони показали, наскільки слабкі перси, якщо вони ніяк не відреагували на провокацію в зоні сфери свого впливу. Що лише ще раз підкреслювало необов'язковість миру з персами [99, р. 16-17].

Що стосується Перікла, то в початковий період своєї політичної кар'єри він спирався на підтримку Алкмеонідів, які, найімовірніше, забезпечили за ним посаду стратега у 465/4 рр. до н.е. [88, с. 223-224].

Про Ефіальта практично нічого невідомо за винятком його діяльності в другій половині 460-х рр. до н.е. Він був обраний стратегом у 465/4 рр. до н.е., з цього можна зробити висновок, що він походив з досить забезпеченої частини афінського суспільства. Можливо, що в цьому дуеті першу скрипку грав Перікл, оскільки, без всяких сумнівів, за ним були зв'язки і підтримка Алкмеонідів. А зв'язки в афінській політиці першої половини V ст. до н.е. відігравали величезну роль [88, с. 238-239; 121, р. 15-16].

У 465 р. до н.е. підняв повстання острів Фасос, заявивши про свій вихід з Делоської симмахії [88, с. 235-6]. Військову кампанію проти острова доручили Кімону. Імовірніше, Кімон провів стратегію за 464/3 рр. до н.е. під Фасосом. У 463 р. до н.е. він прийняв (будучи знову стратегом у 463/2 рр. до н.е.) капітуляцію остров'ян. Коли він повернувся до Афін, проти нього було порушено звинувачення, мовляв, що він, маючи можливість, не вторгся в Македонію, оскільки його підкупив цар Олександр I. Обвинувачами Кімона в цьому процесі виступали Ефіальт і Перікл. Кімону вдалося виправдатися. Цей процес свідчить про зростання опозиційних настроїв в афінському суспільстві проти Кімона, чим користувалися його політичні вороги. Насамперед його суперниками в Афінах

виступали Алкмеоніди. Ще однією причиною, яка могла викликати невдоволення афінян Кімоном, була його не зовсім вдала колонізаторська політика. Відомо, що з десяти тисяч колоністів, відправлених до Фракії, загинула більша частина в другій половині 470-х рр. до н.е.

Останнім епізодом, що підірвав вплив Кімона, був факт надання військової допомоги лакедемонянам у Третій Мессенській війні. Спартанці відіслали афінський загін з-під Ітоми, підозрюючи афінян у зв'язках з обложеними на Ітомі ілотами. Афіняни сприйняли подібний вчинок як особисту образу. Тому в Афінах здобув перемогу номінальний лідер опозиції Ефіальт, який у відсутність Кімона провів реформу Ареопагу у 461 р. до н.е.

У 470-460-х рр. до н.е. Ареопаг став досить потужною політичною організацією. Поступове перетворення Афін в імперію і пов'язаний з цим соціально-економічний розвиток сприяли радикалізації суспільних настроїв серед афінян. Для політичних лідерів, які стояли в опозиції до Кімона і Ареопагу, було ясно, що ліквідувати їхній вплив можна було лише усунувши їх поодиночі [118, р. 378]. В умовах домінування консервативних елементів Перікл і Ефіальт, будучи стратегами, не йшли з ними на відкритий конфлікт, задовольняючись провокаціями і закулісною грою. Адже стратеги були змушені підкорятися Ареопагу. Однією з головних функцій Ареопагу було заслуховування звітів посадових осіб після закінчення терміну їх повноважень (εἵθυνος) [211, р. 18-20]. Крім того, у відомстві Ареопагу перебувала δοκμασία – перевірка громадян, що претендували на обрання на державні посади за низкою критеріїв. Стає зрозумілим, наскільки могутню зброю мав Ареопаг проти неугодних для нього політиків.

У Ареопагу в результаті реформи Ефіальта були забрані всі політично важливі повноваження, серед них і заслуховування звітів посадових осіб. Ці повноваження були передані народним зборам, гелієї, і Раді п'ятисот. У відомстві Ареопагу залишався лише розгляд справ про умисні вбивства.

Проведенню реформи Ареопагу 462/1 рр. до н.е. сприяли невдачі Кімона, (процес після захоплення Фасоса у 463 р. до н.е. та інцидент під Ітомою 462 р. до

н.е.). У протистоянні один на один з Ефіальтом/Періклом Ареопаг не міг міцно покласти на стару аристократію, становище якої до цього часу похитнулося. Крім того, престиж Ефіальта/Перікла повинен був зрости після стратегії у 464 р. до н.е. Відомо, що на рубежі 460-450-х рр. до н.е. пройшла ціла серія остракофорій. Серед інших остракізму був підданий Алквіад Старший. Кімон поступово здавав свої позиції [88, с. 244]. Жертвою цих остракофорій став також Кімон у 462/1 рр. до н.е.

Ареопаг у 462/1 рр. до н.е. втрачає велику частину своєї колишньої юрисдикції [232, р. 265]. Імідж Ареопагу ніскільки не вигравав від того, що йому дісталися лише функції обмежень і покарань у кримінальних справах, тоді як у руках політичних лідерів і стратегів були, в цілому, зосереджені позитивні і більш популярні повноваження. Крім того, маса демосу була в цілому доброзичливо налаштована до стратегів, ряд представників, яких загравав з ним. Стратеги до 462/1 рр. до н.е. представляли вже чітко оформлену колегію, що складалася з десяти чоловік. Навіть представники консервативного крила серед стратегів, волею чи неволею, сприяли демократизації Афін тим, що вони активно використовували флот, зробивши його головним знаряддям для ведення війни з варварами і придушення повстань союзників. Як зауважує Л. Джонс, посада стратега сама по собі не надавала своєму власникові політично важливого становища [163, р. 66]. Багато в чому тут мали значення: зв'язки політика, репутація і особисті здібності. У руках лише тільки таких людей посада стратега ставала насправді ефективною.

У 470-60 рр. до н.е. керівну роль в афінській політиці займала колегія стратегів, спочатку в особі Арістіда, потім в особі Кімона. Є підстави вважати, що останній займав не менше п'ятнадцяти разів пост стратега у 470-60 рр. до н.е. Обидва згаданих стратеги, насамперед Арістід, є творцями Делоської симмахії. У своїй політичній діяльності ці двоє провідних стратегів спиралися на підтримку Ареопагу, який в цей же час мав чималий вплив на формування політики Афін.

Що стосується соціальної політики стратега Кімона, то вона багато в чому випереджала соціальну політику Перікла у 440-30 рр. до н.е. У зовнішній політиці

Арістід і Кімон орієнтувалися на продовження війни з Персією. Додамо, що Кімона вважають творцем афіно-спартанського дуалізму, який дозволив Елладі уникнути у 470/60-х рр. до н.е. міжусобиці. Що ж стосується реформи Ареопагу, то вона була проведена в інтересах опозиційних сил, які боролися з Кімоном. Головним ініціатором цієї реформи слід називати не Ефіальта, а Перікла, який користувався, безсумнівно, великим впливом в Афінах, в силу свого походження і політичних зв'язків. Головним наслідком реформи Ареопагу для колегії стратегів було те, що вони позбулися нагляду з боку цієї установи.

РОЗДІЛ 3

СТРАТЕГІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО ВЛАДИ ПЕРІКЛА

Цей розділ охоплює 460-429 рр. до н.е. За цей відрізок часу в Афінах стався ряд важливих політичних змін. В ході запеклої партійної боротьби Перікл стає фактично одноосібним керівником Афін, займаючи з 443 р. до н.е. щорічно п'ятнадцять разів посаду стратега. Вперше в історії Афін після повалення Пісістратідів настільки великий обсяг владних повноважень зосередила одна особистість. Саме посада стратега була головним інституційним важелем, що дозволяв Періклу настільки довгий час залишатися біля керма влади.

3.1. Стратеги і політична боротьба у 450-440-х рр. до н.е. Затвердження при владі Перікла

Після реформи Ареопагу був вбитий Ефіальт. З його усуненням Періклу довелося офіційно стати на чолі демократичного руху. В угрупованні, яке номінально очолював Ефіальт, частина учасників цілком, могла обрати пріоритет боротьби не з Ареопагом, а зі Спартою. Можливо, що найпомітнішим виразником подібних настроїв був Толмід. Інша частина колишніх прибічників Перікла по руху Ефіальта, що безпосередньо не примикала до Толміда, була також незадоволена політикою миру з Лакедемоном [167, р. 134].

Після реформи Ефіальта почалися нові демократичні нововведення. З декрету про Елевсінських епістатів, що належить до 450-х рр. до н.е., дізнаємося, що афіняни отримували можливість бути обраними на всі посади, крім фінансових, без урахування знатного походження і багатства [84, с. 75-76]. Вводився інститут містофорії, проведена судова реформа. Ці перетворення сприяли залученню до державного життя малозабезпечених громадян, що сприяло обмеженню впливу аристократії на судову систему Афін.

Була проведена судова реформа, яка обмежила вплив аристократії на винесення вироків. До 453 р. до н.е. належить запровадження нового державного

інституту – колегії роз'їзних суддів «по демам», які також підривали вплив аристократів. Також у 451-50 рр. до н.е. був прийнятий закон про громадянство. Всі ці реформи були фактично прийняті за ініціативою Перікла.

У 459/8 рр. до н.е. стратегами були обрані Леократ і, можливо, Фрініх [173, р. 397], Гіпподам [172, р. 500] і Дікеоген [172, р. 256]. Леократ у 459/8 рр. до н.е. вів воєнні дії проти егінців. Цей епізод належить до часу Першої Пелопоннеської війни 460-445 рр. до н.е. У списку загиблих з Ерехтеїдської філи значаться двоє стратегів за 460/59 рр. до н.е. IG I³ 1147 – пошкоджене ім'я Фок, яке прийнято відновлювати як Фрініх, і Гіпподам. Перед нами черговий випадок подвійного представництва філ в колегії стратегів? Можливо, що Гіпподам був наступником Фрініха за посадою у наступному році. Дослідники визначають місце їх служби у східній частині Пелопоннесу, біля містечка Галії [123, р. 74]. Що стосується Дікіогена (син Менексена, III Пандіонідська філа, дем Кідафенейон), то відомо, що він загинув у битві біля Елевсіна [21, 5.42], але про цю битву нічого не відомо. Деякі дослідники схильні читати замість ἐν Ἐλευσῖνι – ἐν Ἀλιεῦσι [123, р. 74].

Можливо, що посаду стратега у 458/7 рр. до н.е. знову займав Леократ. Таке припущення виникає через те, що Діодор Сицилійський пише, що Леократ завершив військову кампанію проти егінців за дев'ять місяців [14, 11. 78]. Хоча найімовірніше, якщо слідувати Фулідіду [43, I. 108], віднести капітуляцію егінців до 457/6 рр. до н.е. Відомо, що стратегом в цей час був Міронід. Про цю його стратегію відомо, що він безрезультатно воював з мегарцями [43, I. 105].

У 457/6 рр. до н.е. стратег Міронід активно брав участь у військових кампаніях у центральній Греції. Він здобув перемогу в битві при Енофітах. Наслідком цієї перемоги був розпуск Беотійського союзу і встановлення демократичного режиму в ряді міст Беотії. Під контроль Афін були поставлені опунтські локри і Фокіда, та був укладений союз з Дельфійською амфіктіонією [189]. До цього часу належить взяття Леократом Егіни. Інший стратег цього року Толмід (син Толмея, X Антіохідська філа, дем Анафіліст), згідно з Арістодемом [25, F 12.2], брав участь також у битві при Енофітах. Можливо, що Леократ був теж тоді стратегом. Плутарх повідомляє [34, Per. 10], що Перікл брав участь у

битві при Танагрі у 457 р. до н.е., якщо він не був стратегом, то, займав іншу військову посаду.

У 456/5 рр. до н.е. Толмід, будучи знову стратегом і очолюючи афінську ескадру, зробив кілька вдалих нападів на Пелопоннес, захопив Навпакт [154, р. 160-161] і місто Халкїду на захід від Навпакту [43, I. 108; 14, 11. 84]. У Навпакт афіняни поселили мессенців. Завдяки успішним діям Толміда уся Коринфська затока опинилася у руках афінян. Можливо, що тоді ж стратегом був Міронід, який очолював експедицію до Фессалії [154, р. 178].

Ряд вищезазначених перемог, незважаючи на поразку при Танагрі у 457 р. до н.е., дозволили Афінам посилитися в центральній Греції. Перікл у цих вдалих кампаніях не відзначився. У 450-х рр. до н.е. Перікл виступав як антиспартанський політик. Це була обов'язкова тенденція практично для всіх політиків у 450-х рр. до н.е., оскільки афінський демос не міг пробачити лакедемонянам інцидент, пов'язаний з Ітомою.

Головними військовими фахівцями серед стратегів цього періоду можна вважати ветеранів греко-перської війни Міроніда і Леократа. Перемога при Енофітах повинна була значно збільшити престиж Міроніда. Якщо ostracism Кімона може бути ознакою того, що становище старих аристократичних родів похитнулося в афінському суспільстві, то успіхи Міроніда в Першій Пелопоннеській війні у 457-56 рр. до н.е. повинні були посилити їх позиції. Міронід, вловивши настрій демосу, проводив агресивну зовнішню політику, і в цьому його підтримували інші представники аристократії. Крім того, імідж аристократичних сімейств в очах афінян поліпшила битва при Танагрі. Вигнанець Кімон хотів приєднатися до афінян перед битвою [33, Сім. 17], але завдяки зусиллям Перікла і його оі φίλοι [34, Пер. 10] йому завадили, хоча друзі Кімона відзначилися в цій битві. Приклад Кімона і його друзів змусив багатьох афінян змінити свою думку про нього [34, Пер. 10].

Саме на час після битви при Танагрі припадає повернення з вигнання Кімона, що було продиктовано зовнішньополітичною складною ситуацією. Сили афінян були розкидані на декількох військових театрах: в Єгипті, Егіні. Крім того,

до битви при Енофітах, їхньому тилу погрожували фіванці, а в самих Афінах побоювалися державного перевороту. Щоб виправити ситуацію, афінянам було потрібно повернути Кімона, який був прокшеном спартанців, для укладення чотиримісячного миру [14, 11. 80]. За час цього перемир'я афіняни встигли поставити під свій контроль Беотію. Перікл, розуміючи складність ситуації, вніс в еkkлесію пропозицію про повернення Кімона. Цим він вигравав в очах демосу, оскільки зумів пристосуватися до зовнішніх умов. Перікл мав укласти певні домовленості з аристократичною «партією війни». Їхня суть не відома, але одним з цих пунктів могло бути недопущення Кімона на важливі політичні посади, а саме стратега. Кімон повернувся з вигнання у 457 р. до н.е., а на посаду стратега його обрали лише у 451/0 рр. до н.е.

У 455/4 рр. до н.е. стратегом був призначений Перікл. Цю стратегію він присвятив активним військовим діям. Перікл прагнув показати, що він аж ніяк не гірший полководець, ніж Кімон чи Міронід. Але нічого видатного тоді Перікл не зробив [43, I. 118; 14, XI. 85]. Перікла не можна було назвати видатним полководцем. Часто займаючи посаду стратега, він повинен був брати участь у військових операціях. Головними принципами, якими він керувався на війні, були обережність і зведення ризику до мінімуму [34, Рег. 18]. Можливо, що поки ще Перікл був стратегом у 454 р. до н.е., він запропонував перенести союзна казну Делоської симмахії з Делосу до Афін [34, Рег. 18]. Головною причиною для цього вчинку Перікла слід назвати поразку афінської ескадри в Єгипті і звідси ризик перського вторгнення в Егеїду.

На підставі повідомлення Діодора Сицилійського можна припустити, що Толмід був тоді ж стратегом і зайнятий справами у Беотії [14, 11. 85]. У схоліях до Есхіна говориться, що якийсь Леогор, який ймовірно був стратегом, командував клерухами і був розбитий біля поселення «Дев'ять шляхів» у 453/2 рр. до н.е. [40, 2.31]. Ймовірно, що автор схолії зробив помилку, сплутавши цю подію з поразкою афінян у «Дев'яти шляхів» у 465/4 рр. до н.е. Можливо, що цей Леогор був батьком оратора Андокіда [121, р. 30].

У 452/1 рр. до н.е. імовірно стратег Толмід вів військові дії на Евбеї і Наксосі [14, 11. 88]. Можливо, на цей час припадає епізод з Плутарха, в якому говориться, що Кімон і Перікл уклали між собою таємну угоду: «щоб Кімон відплив за кордон, взявши двісті кораблів, і вів в якості стратега війну, захоплюючи володіння царя, Перікл же розпоряджався владою в місті» [34, Per. 10]. Кімон і Перікл поділили між собою сфери впливу. Кожен з них отримав те, в чому був сильний. Кімон – ведення військових дій, а Перікл – політику. Мабуть, ця угода стало необхідністю, оскільки їхня колишня домовленість про те, щоб Кімон не займав посаду стратега до закінчення терміну його ostracismu, закінчувалася у 451 р. до н.е. Відповідно до нового договору у 451/0 рр. до н.е., стратегом був призначений Кімон. Перікл не збирався дозволяти Кімону знову посилитися, і з цією метою за його ініціативою було прийнято закон про громадянство, який можна розглядати як випад проти Кімона. Згідно з цим законом, повноправними афінянами вважалися тільки ті громадяни, які могли підтвердити своє афінське походження по батьківській і материнській лінії. А матір'ю Кімона була фракіянка [33, Cim. 4].

У 451 р. до н.е., за допомогою Кімона Афіни уклали п'ятирічний мир з Лакедемоном. Афіни повернулися до зовнішньої політики, яку проводив Кімон у 470-60-х рр. до н.е., а саме: мир зі Спартою і війна з Персією. Наслідком цього було те, що Кімон з великою флотилією відплив до Кіпру, який перебував під контролем Персії, потім він направив шістдесят трієр на допомогу повстанцям в Єгипті, і під час облоги Кітію він помирає від рани, або від хвороби. У підсумку, афіняни не захопили Кіпр. Практичних результатів цей похід не приніс, навпаки, вони втратили талановитого полководця, але в той же час Афіни показали, що вони в змозі перешкодити вторгненню перського флоту в Егеїду [167, p. 106].

Зі смертю Кімона головним політичним противником в Афінах для Перікла став Фукідід, син Мелесія, який зумів згрупувати частину аристократів у потужну гетерію, головною метою якої було протистояти політиці, що проводилася Періклом. Можливо, що Фукідід виступав за скасування реформи Ефіальта [167, p. 136; 167, p. 188].

Наслідки походу на Кіпр дозволили Періклу порвати свої колишні домовленості з Кімоном і його прихильниками. Перікл змінив зовнішню політику Афін, яка зводилася до припинення військових дій з Персією і забезпечення безпеки Афін, а також контролю над союзними полісами. У 449 р до н.е. був укладений «мир Каллія» з Персією, що поклав фінал греко-перським війнам. Персія визнавала незалежність грецьких полісів на західному узбережжі Малої Азії, які, по суті, перейшли під контроль Афін. Детально питання «мира Каллія» висвітлюється в роботах Рунга [89, с. 132-167], Бадіана [100], Стоктона [215], Мурісона [197] та ін.

Стратегом у 451/0 рр. до н.е. став Анаксикрат *Ἀναξικράτης*, який був убитий у битві в Кілікії [14, 12. 3]. Можливо, що стратегом був і Толмід [123, р. 79] і, за Еліаном, Перікл [5, 6.10].

Імовірно, що до 449/8 рр. до н.е. належить пропозиція Перікла, спрямована до всіх еллінів, щоб вони прислали своїх уповноважених на конгрес в Афіни, на якому повинні були обговорюватися питання про відновлення грецьких храмів, спалених в греко-перських війнах, а також про жертви, які необхідно було принести через обітниці богам, що були дані під час боротьби з персами. Далі слідували пропозиції політичного характеру, такі, як вирішення питання про вільне мореплавання для всіх еллінів і встановлення загального миру [34, Per. 17]. Ймовірно, що пропонуючи таку важливу псефізму еклесії, яка за формою торкалася не тільки інтересів Афін, але й загально грецьких, Перікл обіймав посаду стратега. Таким чином, Перікл почав працювати над зміцненням позитивного іміджу Афін з 449 р. до н.е. Можливо, що його до цього підштовхнули проблеми, які в цей час були в Афінському морському союзі. З укладанням «миру Каллія» Перікл цим декретом, можливо, хотів показати союзним полісам, що Афіни, закінчивши війну з Персією, тепер зацікавлені в повоєнному врегулюванні відносин з ними. І тим самим ідеологічно обґрунтувати необхідність подальшого існування Афінської Архе. Далі, цю псефізму можна розглядати як спробу мирним шляхом встановити верховенство Афін в Греції

[167, р. 111], яке б ґрунтувалося на релігійному благочесті і панеллінській ідеї. І все ж, цей захід було зірвано Спартою.

У 448/7 рр. до н.е. стратегом був Перікл. Імовірно, в цьому році він вивів колонію у Херсонес Фракійський. На цей час припадають події Другої Священної війни. Після того, як лакедемоняни передали контроль над Дельфійським святилищем дельфійцям, афіняни пішли, у свою чергу, у похід і передали контроль над святилищем назад фокідцям [43, I. 15; 34, Per. 21]. Цією операцією Перікл відновив вплив Афін у Дельфах. З повідомлення Філохора можна припустити, що однією з цілей цього походу афінян було прагнення розібратися з беотійськими вигнанцями [26, F 88; 84, с. 211]. Д. Кеген висловлює сумнів, що Перікл особисто очолював цю експедицію, оскільки вона розходиться з зовнішньою політикою Перікла в цей період [167, р. 120], адже відомо, що він висловлювався проти походу Толміда в Беотію [34, Per. 18]. Можливо, що Перікл не хотів доручати більш палкому стратегу настільки важливу операцію [167, р. 120]. Можливо, Перікл цією військовою операцією не прагнув розв'язати збройний конфлікт з Лакедемоном. У той же час, він розумів важливість володіння Дельфами, за допомогою яких можна було впливати на Елладу і в цілому створити сприятливий імідж Афін.

Іншими стратегами в цьому році були Толмід і Епітел [172, р. 325-326]. Толмід діяв проти беотійських вигнанців і зазнав поразки у Коронеї [43, I. 113]. Ця поразка для Афін мала далекосяжні наслідки. Афіни втратили панування в центральній Греції. Можливо, саме Толмід був одним з лідерів руху в Афінах, який виступав за проведення агресивної політики в центральній Греції [167, р. 133]; якщо це так, то поразка при Коронеї, яка показала всю ризикованість зовнішньої політики Толміда, на час позбавила Перікла від опозиції з боку його послідовників. Почалися проблеми в Афінському морському союзі. Ряд полісів підняли повстання проти Афін. У 446 р. до н.е. повсталася Евбея. Ім'я Епітела стратега *Ἐπιτέλης* відомо з кількох написів, зокрема IG I³ 873 і IG I³ 1162, в яких значаться імена загиблих афінян в кампаніях біля Херсонеса, Візантія. Епітел міг

загинути під час походу Перікла в Херсонес, воюючи з фракійцями, якщо це тільки не відбулося раніше [188, р. 17-18].

У 447/6 рр. до н.е. Перікл на посаді стратега вів війну з повсталою Евбеєю і Мегарами. Іншим стратегом цього року був Андокід (син Леогора, III Пандіонідська філа, дем Кідафенейон); він брав участь у мегарській кампанії. Є припущення, що до 447/6 рр. до н.е. належить стратегія Дікеогена [123, р. 84]. У 446 р. до н.е. в Аттику вторглася пелопоннеська армія, яка дійшла до Елевсіна і Фріасійської долини [43, I. 114; 14, 12. 6). Афінське військо, що знаходилося в Мегариді під командуванням Андокіда, було відрізано від Аттики ворогом і обхідним шляхом з'єдналося з Періклом, який виступив назустріч пелопоннесцям. Можна припустити, що Дікеоген був одним зі стратегів, що керували вторгненням в Мегариду, і був вбитий у битві з мегарцями. Це припущення має одну проблему, оскільки виходить, що Андокід і Дікеоген були обраними стратегами з однієї філи і дема. Плутарх повідомляє, що Перікл дав хабар раднику спартанського царя Плістоанакта Клеандріду, щоб пелопоннесці очистили Аттику [34, Per. 22]. Але цей пасаж викликає критику у сучасних дослідників [167, р. 124-125]. Д. Кеген заперечує факт того, що Перікл дав спартанцям хабар, запропонувавши їм вигідні умови для укладення миру, тому що розумів, що гегемонія Афін в Центральній Греції втрачена, і йому необхідно рятувати Афінське Архе, яке було охоплене повстаннями. В.М. Строгецький відкидає такий критичний підхід до повідомлення Плутарха, визнаючи, що підкуп мав місце, оскільки це підтверджує антична традиція [84, с. 228]. Військові дії Афін з Лакедемоном вичерпалися на цьому конфлікті. Перікл після цього інциденту підкорює Евбею і займається подальшою реорганізацією Афінського морського союзу [167, р. 126]. Можливо, що до літа 447 р. до н.е. можна віднести стратегію Толміда, тоді виходить, що він був обраний стратегом на 447/6 рр. до н.е. Зі стратегів за 446/5 рр. до н.е. відомі Перікл і Андокід. Також висловлюється припущення на підставі IG I³ 46, що тоді ж стратегом був Демоклід, засновник Бреї [123, р. 84].

У 445 р. до н.е. між Афінами і Спартою був укладений тридцятирічний мир, який поклав кінець Першій Пелопоннеській війні. Серед послів, відправлених до Спарти для укладення миру, був стратег Андокід. Укладений мирний договір фактично повернув обидві воюючі сторони в довоєнний стан.

Р. Девелін [123, р. 86] припускає, що у 445/4 рр. до н.е. Перікл був знову обраний стратегом. У 444/3 рр. до н.е., імовірно, стратегом був Фукідід, син Мелесія, (дем Алопека, X Антиохідська філа) [173, р. 471-472]. Можливо, він був одним з ініціаторів заснування колонії Фурії в Південній Італії [123, р. 86; 95, р. 5-6]. Ймовірно, це була не перша його стратегія, про інші не зберіглося відомостей [95, р. 5-6]. Фукідіду довелося зіштовхнутися з Періклом, який хотів на себе перетягнути ініціативу виведення колонії на місці Сибаріса. Вважається, що Фукідід хотів організувати колонію в Фуріях на принципі панеллінської рівності, тоді як Перікл прагнув надати там афінському елементу головну роль. У цих дебатах здобув перемогу Перікл, оскільки це був важливий крок у його західній політиці, що була спрямована на посилення впливу Афін у Великій Греції [88, с. 323-324]. У 443/2 рр. до н.е. в черговий раз стратегом був обраний Перікл. Це була знакова для Перікла стратегія, оскільки у 443 р. до н.е. Періклу вдалося за допомогою ostracismu позбутися свого політичного ворога Фукідіда, сина Мелесія. Як повідомляє Плутарх [34, Рег. 16], Перікл поспіль займав пост стратега п'ятнадцять років з 443/2 рр. до н.е. до 429/8 рр. до н.е. [123, р. 87].

Перікл у 440-ті рр. до н.е. не зробив жодної зовнішньополітичної помилки. Він успішно позбувся спартанської армії в Аттиці, придушив повстання на Евбеї, провів серію реформ і всіляко зміцнював становище свого рідного міста в Афінському морському союзі. Все це сприяло тому, що Перікл у 440-ті рр. до н.е. користувався непохитним авторитетом в очах афінян.

Що можна сказати про Фукідіда? У своїй боротьбі проти Перікла Фукідід спирався на аристократію, наскільки відомо, він не прагнув заручитися підтримкою інших верств афінського суспільства. В умовах сильної демократії це був невірний розрахунок.

Перікл, розуміючи згубність такої тактики, у 440-ті р. до н.е. розірвав свої зв'язки з гетеріями і дистанціювався від Алкмеонідів, виступаючи як чисто державний політик [88, с. 302-303].

При такому розкладі Фуکیدіду і його прихильникам залишалось тільки критикувати внутрішню і зовнішню політику Перікла. Фуکیدід критикував будівельну програму Перікла [34, Рег. 12, 14], звинувачуючи його в тому, що він даремно витрачає гроші, що вносять союзники, і, що роблячи так, він діє несправедливо по відношенню до них. Фактично в обличчя Перікла лунало звинувачення у відкритій тиранії «*τυραννεῖσθαι περιφανῶς*» [34, Рег. 12]. Якщо Фуکیدід лише тільки апелював до моралі, то він свідомо програвав Періклу. Адже переконати демос використовувати форос на свій розсуд, наприклад для будівельної кампанії, було значно легше [95, р. 2]. Заклики Фуکیدіда могли знаходити сприятливий відгук лише в середовищі його послідовників.

Цілком правдоподібно, що Фуکیدід виступав проти будівельної програми, щоб зломити вплив Перікла, однак це не повинно було заважати витрачати форос на потреби афінян.

Звинувачення Фуکیدіда, якщо і не відразу, то у 430-х рр. до н.е., знайшли слухачів серед афінян, особливо у тиранії Перікла. Останній був вразливий до подібних звинувачень. Відомо, що Перікл в молодості неохоче займався громадськими справами через свою схожість з Пісістратом [34, Рег. 7]. У певному сенсі, його знатне походження, багатство і найближче оточення грали проти нього. Простим афінянам він здавався не дружньо налаштованим, а зарозумілим. Тому Перікл мав вдаватися до послуг своїх друзів для проведення того чи іншого законопроекту. Це дало підстави для нападок на нього з боку комічних поетів [34, Рег. 7]. У цьому і полягала перевага Фуکیدіда, сина Мелесія, а саме: в переконанні в тому, що Перікл прагне стати тираном. Якби звинувачення Фуکیدіда збіглися б з зовнішніми невдачами Перікла, то цілком можливо, що з ним сталося б щось подібне, що і з Кімоном у 462 р. до н.е.

Перікл, розуміючи наскільки неміцне становище державних діячів, вирішив прискорити розв'язку боротьби з Фукідідом, поки той не збільшив свого впливу. В результаті голосування черепками у 443 р. до н.е. Фукідід відправився у вигнання.

Перікл, продовжуючи залишатися фактично главою держави при збереженні демократії, щорічно переобирався стратегом. Повноваження між стратегами були однаковими, а обрання ἐξ ἀπάντων було пов'язано з престижем. Сама по собі посада стратега не могла забезпечити Перікла тим авторитетом і впливом, яким він користувався у 440-430-х рр. до н.е. Все це базувалося на особистості самого Перікла і довірі, що він зумів завоювати серед більшості афінян.

Що ж стосується звинувачень Перікла у тиранії і монархії, то вони є безпідставними. Перікл не боровся з афінською демократією, а тільки зміцнював її, на це була спрямована більшість реформ, які він проводив.

В Афінах у зв'язку з ростом впливу колегії стратегів на державне життя склалася дещо інша теорія управління демократичною державою. А саме: верховна влада залишалася за народом, але його (демос) вела і давала поради людина, яка найбільш підходила для лідерства в силу свого таланту і становища [195, р. 76]. Такою людиною був Перікл. Демократія функціонувала, як і раніше; Перікл, займаючи пост стратега, постійно давав звіти про свою діяльність, вносив псефізми в еkkлeсію. Перікла не можна назвати аристократичним правителем або тираном. Перікл дистанціювався від Алкмеонідів у 440-х рр. до н.е. і порвав зв'язки з гетеріями. Сучасники Перікла могли вважати, що його видатне положення суперечило конституції Клісфена. Але лідерство Перікла слід пояснити тим, що воно припало на мирний і процвітаючий період історії Афін.

3.2. Апогей впливу стратега на внутрішню і зовнішню політику Афін у 442/1-429/8 рр. до н.е. Δέκατος αὐτός

У 442/1-429/8 рр. до н.е. Перікл щорічно переобирався на пост стратега. Про тих, хто був колегами Перікла за стратегію 442/1 рр. до н.е., нічого не відомо. Інша картина спостерігається за 441/0 рр. до н.е. під час Самоської війни (на цей

же час припадає повстання Візантія). В Архе в цей час було вкрай неспокійно. Існувала певна загроза нових спалахів повстань, які могли підтримати Спарта і Персія. Експедицію проти Самосу був призначений провести Перікл. Андротіон повідомляє, що в цьому році в афінян було одинадцять, а не десять стратегів, серед них: Сократ, син Анагіра з I Ерехтеїдської філи [173, р. 284; 121, р. 497]; Софокл, син Софіла, дем Колон, II Егеїдська філа [173, р. 263-265]; Андокід, син Леогора (III Пандіонідська філа); Креон з дема Скамбоніди, IV Леонтідська філа [172, р. 592]; Перікл, син Ксантіппа, V Акамантідська філа [34, Рег. 24]; Главкон, син Леогора, дем Керамік, V Акамантідська філа [172, р. 199; 121, р. 91]; Калістрат з дема Ахарни, VI Ойнеїдська філа; Ксенофонт, син Евріпіда, дем Меліт, VII Кекропідська філа [173, р. 162-163; 121, р. 199-200]; Лампід з Пірея, VIII Гіппофоонтідська філа; Главкет з IX Еантідської філи [172, р. 144]; Клітофон, X Антіохідська філа [172, р. 572]. В уривку Андротіона стратеги згадуються у порядку слідування філ. У цьому списку стратегів кидається в очі подвійне представництво V Акамантідської філи Перікл-Главкон [60].

Ч. Форнара [132, р. 49; 107], намагаючись вирішити цю проблему, пропонує внести виправлення в ім'я Главкета; таким чином, перед нами згаданий раніше у списку стратегів Главкон з Кераміка [132, р. 49]. Цю точку зору в цілому підтримує Девелін (та автор цих рядків) [123, р. 89], який в якості доказу того, що у 441/0 рр. до н.е. було обрано десять стратегів, посилається на місце з Елія Арістіда, на яке припадає схолія зі списком Андротіона. У цьому тексті про Перікла кажуть «δέκατος αὐτός στρατηγῶν» [41, р. 485. 135,18] «один з десяти стратегів» (Зауважимо, що сам переклад фрази δέκατος αὐτός залежить від контексту десятий, один з десяти). У схолії пишеться: «τῶν δέκα στρατηγῶν τῶν ἐν Σάμῳ τὰ ὀνόματα κατὰ Ἀνδρoτίωνα» «імена десяти стратегів на Самосі за словами Андротіона». Ф. Ленц вважає, що у 441/0 рр. до н.е. було одинадцять стратегів, і Перікл мав більші повноваження, ніж рядовий стратег, що свого часу підтримували К. Белох, Ед. Мейер [178, р. 234], Уейд-Джері [230, р. 219]. Ф. Ленц не надає важливості словами схоліарха «τῶν δέκα στρατηγῶν...». В. Еренберг, заперечуючи Ленцу, вказує, що автор схолії, коли приступив до написання своєї

роботи, мав чітке уявлення, що стратегів традиційно обирали десять, тому він міг не звернути увагу на іншу цифру в списку Андротіона, оскільки не ставив перед собою мету внести певні ревізії у його текст [128, р. 114]. Якщо це так, то здається цілком імовірним, що схолярх зробив помилку у списку стратегів, і через описку вийшло число одинадцять. Ленц розбирає думку Ю. Штойпа, який зупиняється на двох пасажах з Фуکیدіда, вважаючи, що вони можуть довести те, що число стратегів в ситуації, що розглядається, тут було одинадцять. (Втім, В. Еренберг з цього приводу налаштований скептично [128, р. 118]).

Зупинимося на першому пасажі, де мова йде про події 441/0 рр. до н.е. У 440 р. до н.е. афіняни відправили шістдесят трієр проти Самосу. Частина з цих шістдесяти кораблів була вислана в Карію для спостереження за перським флотом, а інша частина за підкріпленнями на Хіос і Лесбос. З рештою трієр Перікл розбиває більш чисельний флот Самосу. Тут увагу привертає фраза «*τεσσαράκοντα δὲ ναυσὶ καὶ τέσσαρσι Περικλέους δεκάτου αὐτοῦ στρατηγοῦντος ἐναυμάχησαν*» («із 44 кораблями під командуванням Перікла, одного з десяти стратегів, що билися на морі») [43, I. 116]. Як зауважує В. Еренберг, на перший погляд тут складається враження, що Перікл керував боєм разом з дев'ятьма іншими стратегами. Ю. Штойп на підставі цього робить висновок, що тут має йтися про більшу кількість стратегів, ніж десять, оскільки підкріплення, які прибули після битви, повинні були знаходитися під командуванням стратегів [128, р. 115]. З приводу того, що в Карію і на Хіос з Лесбосу було відправлено кілька стратегів, не виникає сумнівів. Афіней каже, що Софокл на шляху до Лесбосу зустрівся з Іоном на Хіосі [9, XIII. 603e]. Можливо, підкріплення в сорок трієр привели троє стратегів, як за аналогією з 439 р. до н.е., коли під командуванням Фуکیدіда, Гагнона і Форміона також знаходилося сорок трієр [178, р. 116; 43, I. 117]. А у 440 р. до н.е. підкріплення привели стратеги Тлеподем і Антікл в 20 кораблів [43, I. 117]. Встановити число стратегів, що привели підкріплення у 441 р. до н.е., з повною достовірністю неможливо. Виходячи з припущення, що перше підкріплення привели троє стратегів, ні в якому разі не слід думати, що стратегів у 441/0 рр. до н.е. було тринадцять [128, р. 116].

Мабуть, ці троє входили до складу десяти. Вірогідно, що в кампанії проти Самосу не брали участь одночасно всі десять стратегів. В Афінах завжди мали залишатися кілька стратегів, на випадок різних непередбачених ситуацій, оскільки місто не могли залишити зовсім без воєначальників. Цю заплутану ситуацію В. Еренберг намагається пояснити тим, що Перікл у Самоській війні був головнокомандувачем всіх афінських збройних сил. На ці міркування дослідника наводять вжиті Фукідідом словосполучення «δεκάτου αὐτοῦ στρατηγοῦντος» [43, I. 116.1], і «στρατηγὸς ... δέκατος αὐτός» [43, II. 13.1]. За В. Еренбергом, виходить, що Перікл, будучи верховним головнокомандуючим, і називався δεκάτου αὐτοῦ [128, р. 117]. Хоча вираз δεκάτου αὐτοῦ не свідчить на користь думки В. Еренберга.

Зауважимо, що термін δέκατος αὐτός зустрічається у джерелах, коли серед групи стратегів, призначених для спеціального командування у будь-якій військовій операції, підкреслюється ім'я одного з них. Такий мовний зворот можна пояснити тим, що у даному випадку список імен стратегів у джерелі вже згаданий, і так заради милозвучності називається один з них за допомогою формули δέκατος αὐτός. Або так підкреслювали ім'я одного зі стратегів, найбільш авторитетного, тоді як для інших вжито загальне позначення [141 р. 8]. Виділення формулою δέκατος αὐτός стратегів служать деяким дослідникам свідченням того, що вони мали більші повноваження, ніж їх колеги за посадою [103, S. 281; 128, р. 116-117]. Противником такого твердження є К. Довер [126, р. 61]. Він справедливо зазначає, що вираз δέκατος αὐτός не може свідчити на користь того, що позначений подібним обертом стратег мав скільки-небудь більші повноваження, ніж інші стратеги. Сама формула-αὐτός не міститься у надписах з вказівками магістратів Аттики [126, р. 70]. Вираз δέκατος αὐτός зустрічається у Фукідіда тільки стосовно Перікла. Перший випадок належить до повстання Самосу у 440 р. до н.е. δεκάτου αὐτοῦ [43, I. 116, 1]; другий – до початку Пелопоннеської війни у 431 р. до н.е. [43, II. 13, 1]. Подібним виразом є «Καλλίαν τὸν Καλλιᾶδου πέμπτον αὐτὸν στρατηγόν...»: «Каллія, сина Калліада п'ятого стратега» (432/1 рр. до н.е.) [43, I. 61]. Фукідіда, як нікого з інших давньогрецьких істориків, цікавили реальні джерела влади, і він прагнув виділити у своєму

оповіданні найістотніше. Як слушно зауважує К. Довер, немає нічого дивного у тому, що «повстання Самоса і початок Пелопоннеської війни, події, відповідальні за перекручування і перебільшення в традиції ролі Перікла», Фуکیدід вважає за необхідне проінформувати і нагадати своїм читачам, що Перікл був звичайним стратегом, вживаючи формулу δέκατος αὐτός [126, р. 76].

Розглянемо список стратегів за 440/439 рр. до н.е.: 1) Гагнон, син Нікія, дем Стирія, III Пандіонідська філа [172, р. 12; 121, р. 227-228]; 2) Форміон, син Асопія, дем Пеанія, III Пандіонідська філа [173, р. 392-393]; 3) Перікл, V Акамантидська філа; 4) Антікл, дем Меліт, філа Кекропіді VII [172, р. 76; 121, р. 399]; 5) Фуکیدід (щодо його походження є два варіанти: або він син Арістона з дема Ахердіса VIII Гіппофоонтідська філа [172, р. 473; 121, р. 54], або син Панетія з дема Гаргети, II Егеїдська філа [172, р. 473]); 6) Тлеподем, IX Еантідська філа [173, р. 327]. Всі ці стратеги брали участь у військових діях проти самосців. Список джерел, де вони згадуються за цей рік, представлений у Р. Девеліна [123, р. 91]. У переліку стратегів за 440/439 рр. до н.е. було подвійне представництво III Пандіонідської філи, Форміон-Гагнон.

Список стратегів за 439/8 рр. до н.е. відновлюється за надписом IG I³ 48, що фіксує договір Афін з Самосом [133, р. 14-17; 110, р. 185-188]. Серед афінських стратегів, що приносять клятву від імені Афін, виділяються: Сократ, син Анагіра з I Ерехтеїдської філи, Демоклід, II Егеїдська філа [172, р. 321], Форміон, син Асопія, III Пандіонідська філа. Від імені четвертого стратега зберіглася лише перша буква X. Далі слідує Перікл, V Акамантидська філа, Главкон, син Леогора, V Акамантидська філа, Калістрат, VI Ойнеїдська філа, Ксенофонт, син Евріпіда, VII Кекропідська філа, Тлеподем, IX Еантідська філа. Ім'я десятого стратега не збереглося, в надписі значиться лише відновлена назва X Антіохідської філи. Робилися спроби відновити ім'я десятого стратега: Леон, Діон [123, р. 92]. Представлений список імен стратегів багато в чому збігається зі списком за 441/0 рр. до н.е. Тут, як і у 441/0 рр. до н.е., є подвійне представництво V Акамантидської філи. Імена стратегів вказуються у порядку зростання філ.

Найімовірніше, ім'я стратега, що зіпсоване в надписі, і йде за Форміоном, належить до представника IV Леонтідської філи.

Афіни під керівництвом Перікла утримувалися від крутих заходів проти повсталих союзників, проявляючи в цьому відношенні більш гнучку тактику: контрибуцій, встановлення демократії і т. ін. Перікл у конфлікті з Самосом не пішов на погіршення відносин з Персією. Хоча Афіни продовжували зміцнювати свої позиції в районі Понта, Фракії і Македонії. Крім того, афіняни в ряді міст Архе встановили епіфори – додаткову приплату до форосу. З метою додаткового доходу і ослаблення союзних полісів їхні залежні громади були переведені в розряд автономних, сплачуючи податок апотаксіс [84, с. 245-246].

За 438/7 рр. до н.е. зі стратегів відомий лише Перікл. За 437/6 рр. до н.е., крім Перікла, стратегом був Гаггон, який заснував афінську колонію Амфіполь [44, IV. 102. 3]. За Р. Девеліном, на 436/5 рр. до н.е., ймовірно, припадає Понтійська експедиція Перікла [123, р. 95]. Однак автор не наводить розгорнутої аргументації на користь свого датування, хоча Девелін зауважує, що Понтійській експедиції Перікла передувало виведення колонії в Амфіполь [123, р. 95]. Питання датування Понтійської експедиції є досить заплутаним. Дослідники традиційно поміщають її між 439/8 і 436/5 рр. до н.е. [84, с. 247]. І.Б. Брашинський припускає, що експедиція мала місце не раніше 440 р. до н.е. [51, с. 58], Ю.Г. Виноградов вказує іншу дату – близько 437 р. до н.е. [57, с. 110], І.Є. Суріков – 437-435 рр. до н.е. [88, с. 331]. С. Хорнблоуер датує експедицію Перікла у Понт 436 р. до н.е. на підставі афінського списку загиблих IG I³ 1180, де значиться Сінопа ἐν [Σιν] ὄλει [156, р. 111]. Якщо виділити політичний аспект Понтійської експедиції Перікла, то вона слугувала зміцненню престижу Афін у чорноморському регіоні після придушення повстання Самосу, повернення контролю над Візантієм і державного перевороту на Боспорі Кіммерійському, де до влади прийшов Спарток.

Понтійський напрям мав цікавити Перікла, оскільки із захопленням Єгипту персами у 454 р. до н.е. [65], афіняни були звідти витіснені. Зусилля Перікла були спрямовані на зміцнення хлібної торгівлі, метою чого і була Понтійська

експедиція. У цьому поході, як повідомляє Плутарх, Перікла супроводжував Ламах [34, Рег. 20], якого він залишив у сінопців з військом для боротьби з тираном Тімесілаєм. На підставі цього повідомлення можна припустити, що Ламах був стратегом. Р. Девелін відносить до 436/5 рр. до н.е. стратегію Форміона [123, р. 96], пов'язуючи її з військовими діями в Акарнанії [43, II. 68. 7]. С. Хорнблоуер також відносить до цього часу дії Форміона в Акарнанії [154, р. 354]. (Втім, існує й інша точка зору, що поміщає ці події у 450 рр. до н.е. [164, р. 242-243]). До цієї ж стратегії Перікла належить його пропозиція відправити в Сінопу шістьсот афінських громадян [34, Рег. 20].

Колегами-стратегами Перікла у 435/4 рр. до н.е. були, імовірно, Главкон з V Акамантидської філи і Протей, син Епікла, дем Ексон, VII філа Кекропіді [173, р. 233]. У 434/3 рр. до н.е. стратегом знову був Перікл. Імена його колег за цей рік невідомі. За 433/2 рр. до н.е. відомі імена стратегів: Діотім, син Стромбіха, дем Евнім, філа I Ерехтеїди [172, р. 233; 121, р. 305-306]; Протей, VII філа Кекропіді; Лакедемоній, син Кімона [173, р. 1], дем Лакіади, VI Ойнеїдська філа; Главкон, син Леогора, V Акамантидська філа, Драконтід, син Леогора, дем Форае, X Антіохідська філа [172, р. 303; 121, р. 173]; Метаген з дема Кіле, VIII Гіппофоонтідська філа [173, р. 80]; Архестрат, син Лікодема з Філи, VII Кекропідська філа [172, р. 162]; Архенавт, імовірно, походив із дема Ікаріон, також на підставі того, що II філа не представлена іншим стратегом, можливо, що він належав до неї [123, р. 100; 172, р. 160]; і, нарешті, Перікл, V Акамантидська філа. Діотім, Протей і Лакедемоній з десятьма трієрами були відправлені на допомогу Керкірі проти Коринфа [43, II, 45]. Перікл не уникав докорів за те, що відправив Лакедемонія на таку відповідальну операцію з настільки незначними силами [34, Рег. 30]. Як повідомляє Плутарх, Перікл не упускав нагоди принизити синів Кімона [34, Рег. 30]. Але, таким чином, Перікл принижував не тільки Лакедемонія, але й двох його колег, що супроводжували його. Крім того, саме еклесія призначала стратегів для проведення бойових операцій. Тому, тут не доречно всю провину звалювати тільки на Перікла. Цей інцидент показує, що у політичному і військовому суперництві між лідерами Афін кожен з них був

зацікавлений у тому, щоб їхні конкуренти якомога менше здобули слави на військовому поприщі [97, р. 35].

З напису IG I³ 364 відомо, що Драконтід і Метаген були відправлені в Керкіру [43, I. 50]. Архестрат разом з іншими стратегами брав участь у військових діях проти Потідеї і Македонії [43, I. 57, 59].

До стратегії Перікла у 433/2 рр. до н.е. належить прийняття афінянами за його ініціативою мегарської псефізми і також, можливо, [34, Рег. 29], завдяки його старанням був укладений оборонний союз з Керкірою [123, р. 101]. Звернемося до списку стратегів за 432/1 рр. до н.е. Після Перікла слідує Каллій і Форміон, які в цей час вели облогу Потідеї. Потім йде Евкрат, з дему Меліт, VII Кекропідська філа [172, р. 373] – він був стратегом у Македонії [123, р. 102]; Каркін, син Ксенотіма з дема Форикія, V Акамантідська філа [172, р. 547; 121, р. 238]; Протей, син Епікла, дем Ексон, VII Кекропідська філа [173, р. 233]; Сократ, син Антигена, дем Галеї, II Егеїдська філа [173, р. 283]. Троє останніх стратегів брали участь у рейді вздовж узбережжя Пелопоннесу [43, II. 23, 25]. Захопили містечка Соллій, Астак, а також острів Кефалленію [43, II. 30].

У 431 р. до н.е. почалася Пелопоннеська війна. Перікл, будучи першим політичним діячем в Афінах, переконав співгромадян дотримуватися розробленої ним військової стратегії. Саме з ініціативи Перікла афінянами було прийнято кілька рішень. Вони винесли постанову залагодити конфлікт з лакедемонянами при посередництві третейського суду, а до цього не робити ніяких поступок пелопоннесцям, і не скасовувати мегарської псефізми [43, I. 139, 145].

Спартанські послы не допускалися у буле і місто, поки пелопоннеське військо знаходиться у дорозі з метою вторгнення в Аттику [43, II. 12]. Афіняни, за порадою Перікла, перевезли все майно в Афіни, а худобу переправили на Евбею і сусідні острови [43, II. 13-14]. Саме Перікл вплинув на рішення афінян піти на пряму конфронтацію зі Спартою. Як підмітив І.Є. Суріков, слова Перікла про третейський суд «звучать дещо лицемірно» [88, с. 338]; дійсно третейською стороною мав би бути поліс, який не входив ні в Афінське Архе, ні в Пелопоннеський союз – місто, що не поступається за могутністю Афінам і Спарті.

В Елладі таких полісів не було, Сіракузи також би не підійшли на цю роль, зважаючи на своє дорійське походження і дружні відносини зі Спартою. Передавати винесення такого важливого рішення якійсь нееллінській – варварській – державі Афіни і Спарта не мали наміру. Спартанці кілька разів відправляли безуспішні посольства до Афін, виставляючи різні вимоги, серед них було вигнання з Афін заплямованих «кілоновою скверною» осіб, тобто Алкмеоніда Перікла [43, I. 227]. Це був особистий випадок проти Перікла з метою дискредитувати його в очах афінян.

У 430-х рр. до н.е. в Афінах проти Перікла діяла опозиція, що включала Фукідіда, сина Мелесія, який повернувся з вигнання у 434 р до н.е., і представника нового покоління політиків Клеона. Ці два опозиціонери зуміли завдати ряд чутливих ударів Періклу.

У другій половині 430-х рр. до н.е. Афіни брали участь у військових конфліктах на Керкірі і під Потідеєю. Боротьба з Потідеєю перетворилася у довгий, дорогий для афінської скарбниці, конфлікт. Афінян почало втомлювати видатне становище Перікла, яке він так довго зберігав. У таких умовах, поки позиції Перікла були досить міцні, опозиціонери порушили ряд процесів проти найближчого оточення Перікла: Анаксагора, Фідія і навіть його дружини Аспасії. Періклу, завдяки своїм зв'язкам і впливу, вдалося захистити Аспасію [34, Per. 32]. Всі ці процеси, так чи інакше, негативно відбивалися на репутації Перікла.

Розуміючи, що його становище похитнулося, Перікл, можливо, сподівався зміцнити свої позиції у новому збройному протистоянні з Пелопоннеським союзом. В умовах загострення відносин між Афінами і Спартою Періклу було не складно підштовхнути афінян до війни. Якщо у збройних подіях на Керкірі і під Потідеєю Перікл не брав особистої участі, то в перші роки Пелопоннеської війни він очолює афінян в їх вторгненні у Мегариду, рейді навколо Пелопоннесу і активно пропонує псефізми для військових потреб Афін. Якщо Перікл хотів згуртувати афінян навколо своєї фігури, то йому були потрібні успіхи на війні.

Перікл усвідомлював, що афінська армія у відкритому полі програє спартанцям і їх союзникам. Тому він евакуював все населення Аттики за стіни

Афін під час вторгнень пелопоннеської армії. Афін на той час були неприступні для взяття їх штурмом. У відповідь на дії лакедемонян, Перікл здійснював вторгнення на ворожі прибережні території. Він робив ставку у війні на флот, могутність якого не міг оскаржити жоден поліс в Елладі. Цей план війни викликав сильне невдоволення у сільських жителів, які змушені були спостерігати як пелопоннеська армія розоряє землю Аттики. В Афінах вибухнула епідемія, яка за чотири роки забрала близько чверті населення Афін. На лихо такого масштабу накладалися релігійні уявлення, частково роблячи винуватим «нечестивого Алкмеоніда». Тому популярність Перікла неухильно повзла донизу.

З метою зміцнення особистого авторитету і перетворення Афін у головний державний центр Еллади, Перікл розгорнув широку будівельну кампанію реконструкції Акрополя. Джерелом для цієї кампанії служив форос. Така внутрішня політика дозволяла задіяти в будівництві бідних афінян, що давало їм можливість заробляти на життя. У зв'язку з цим, є відомості про декрет Перікла (бл. 450/449 рр. до н.е.), у якому йде мова про використання на будівництво «*ῥκοδομῆσαν*» Пропілей і Парфенона суми у 8000 талантів [226]. Перікл активно виводив клерухії на землі союзних полісів [34, Рег. 11]. Ця практика зменшувала чисельність малозабезпечених громадян в Афінах, а клерухи допомагали контролювати союзників. Також, окремі афінські громадяни могли купувати землю на території союзників. Крім того, Афін активно втручалися у внутрішнє життя союзних полісів.

Що стосується Делоської симмахії, то є підстави вважати, що вона під керівництвом Перікла перетворилася в Афінську імперію. Колишні союзники в цей час фактично перетворилися у підданих. Перікл прагнув отримати фінансовий контроль над союзниками, з метою чого було прийнято декрет Клеарха у 449 р. до н.е. і декрет Клінія у 447/6 рр. до н.е. Всі ці декрети були спрямовані на те, щоб в Афін регулярно надходив форос, який був найважливішим джерелом для будівельної кампанії Перікла.

У 431/0 рр. до н.е. стратегом був Перікл, V Акамантидська філа. Він організував масштабне вторгнення у Мегаріду [43, II. 31]. Повідомляється, що він

виселив егінців з їх острова і заселив його афінськими поселенцями [34, Per. 34]. На літо 430 р. до н.е. припадає рейд Перікла на узбережжя Пелопоннесу [43, II. 56]. Можливо, що до цього року належить пропозиція Перікла, щоб Рада п'ятисот стежила за справністю старих трієр, і щорічно будувалося десять нових [123, р. 118]. Ще Перікл намагався повернути прихильність народу грошовими роздачами [34, Per. 34]. Висловлюються підозри [123, р. 118], що ініціативі Перікла належить рішення афінян відкласти резервний фонд у 1000 талантів, який би використався лише в надзвичайній ситуації, коли місту загрожував напад ворожого флоту, і щорічно споряджати резервну ескадру в сто трієр, використовуючи її лише у крайньому випадку [43, II. 24]. З приводу другого розпорядження С. Хорнблоуер пише, що «це рішення в будь-якому випадку було ідіотським: кораблі псувалися замість того, щоб їх краще використовували» [154, р. 280]. Таке рішення афінян в цілому узгоджується з оборонною стратегією Перікла. Якщо ініціатором прийняття цих постанов був Перікл, то сюди має, можливо, входити рішення виставляти на суші і на морі сторожові пости [43, II. 24]. Ймовірно, що Перікл був також зацікавлений у тому, щоб афіняни зробили своїм проксомом Німфодора з Абдер, плануючи з його допомогою влаштувати союз з фракійським царем Сіталком. Таким чином, афіняни розраховували зміцнитися на фракійському узбережжі і знайти союзника проти Пердікки II. У підсумку, союз було заключено, афінське громадянство було навіть надано синові Сіталка Садоку [43, II. 29].

Сократ, Каркін і Протей – стратеги за 432/1 рр. до н.е. – були переобрані на 431/0 рр. до н.е. і брали участь у вторгненні у Мегариду [43, II. 31; 123, р. 117]. Після примирення Пердікки II з Афінами, македонський цар приєднується до походу стратега Форміона (III Пандіонідська філа) проти халкідських міст [43, II. 29].

Ще одним зі стратегів був Клеопомп, син Клінія, дем Скамбоніди (IV Леонтідська філа) або Фрія (VI Ойнеїдська філа) [123, р. 117]. Дж. Девіс вважає, що він все-таки походив з Фрій (VI Ойнеїдська філа) [121, р. 16]. Про стратегію Клеопомпа відомо, що він з ескадрою, курсуючи у водах біля Локріді, прикривав

Евбею. Захопив пункт Фронтій і переміг локрів в битві при Алопі [43, II. 26]. Потім він був відправлений під Потідею [43, II. 58]. Також під Потідеєю знаходився інший стратег Гагنون, III Пандіонідська філа [43, II.58]. На підставі надпису IG I³ 366 встановлено, що у 431/0 рр. до н.е. стратегом був і Арістотель (Ἀριστοτ) ἔλει Θορα [1εῖ], син Тімократа, дем Фораі, X Антіохідська філа [123, р. 118].

У 430/29 рр. до н.е. Перікл після голосування в еkkлесії був відсторонений від посади стратега і присуджений до грошового штрафу [34, Per. 35; 14, 12. 45].

Іншими стратегами в цьому році були Гагنون і Клеопомп [71], які продовжували облогу Потідеї. Гагنون пішов з-під Потідеї до її взяття у 429 р. до н.е. [14, 12. 45]. Форміон стежив з 20 кораблями за Коринфською затокою [43, I. 69] і здобув перемогу над пелопоннеським флотом [43, II. 84]. Стратег Мелесандр [173, р. 62; 154, р. 354-355] з шістьма кораблями був посланий у Карію і Лікію для збору данини і був убитий в невдалій битві у Лікії [43, II. 69]. Облогу Потідеї завершили стратеги Ксенофонт, син Евріпіда, (VII Кекропідська філа), Гестіодор, син Арістокліда [172, р. 341], Фаномах, син Каллімаха [173, р. 343]. Названі стратеги уклали з потідейцями угоду, згідно з якою городяни могли вільно покинути місто. За цей договір стратегів звинувачували в Афінах, вказуючи, що ті вчинили, не володіючи відповідними повноваженнями [43, II. 70]. Фулідід повідомляє, що всі троє стратегів загинули у битві з халкідцями і боттіеями біля Спартола [43, II. 79]. Плутарх повідомляє, що афіняни були розбиті, перебуваючи під командою стратегів Калліада і Ксенофонта [220; 154, р. 361].

У 429/8 рр. до н.е. стратегом був заново обраний Перікл. Незабаром він помер від епідемії, що лютувала в цей час в Афінах. Форміон в цьому році продовжував військові дії в Коринфській затоці і зміцнював позиції Афін в Акарнанії. Проте, коли він повернувся до Афін, то був підданий грошовому штрафу евтінами [123, р. 121; 237, р. 55-57]. Ймовірно, що цей інцидент стався після смерті Перікла, коли Форміон позбувся політичної підтримки. У чому полягала суть звинувачень невідомо, і, незважаючи на свої військові успіхи, Форміон був засуджений. Ймовірно, що до його осудження доклали руку

демагоги, можливо, що приводом для звинувачень проти Форміона послугувала друга битва біля Навпакта, хід якої міг викликати нарікання [43, II. 90-92; 237, р. 57]. Стратег Клеіппід, син Дінія (дем Ахарни, VI Ойнеїдська філа) з двома іншими стратегами був відправлений на чолі ескадри на Лесбос, оскільки афіняни побоювалися відпадиння цього острова. Фуکیدід, описуючи цю подію, вдається до формули *τρίτος αὐτὸς*. Стратегам вдалося укласти з мітіленцями хитке перемир'я [44, III. 4]. Іншим стратегом цього року був Гагнон (III Пандіонідська філа). Судячи з усього, він допомагав Сіталку у поході на Халкідіку. Хоча Фуکیدід називає його *ἡγεμὼν* – воєначальник, однак тут має йтися про *στρατηγός*.

Видатне місце Перікла в Афінах, крім того, що він просто щорічно переобирався на посаду стратега у 443/2-429/8 рр. до н.е., підтверджується тим фактом, що саме з його ім'ям найбільше засвідчено випадків подвійного представництва філ у поточному складі колегії стратегів. Так у 441/40, 439/8 і 433/2 рр. до н.е. стратегами обиралися двоє представників V Акамантидської філи – Перікл і Главкон. Напарником Перікла з V філи у 432/30 рр. до н.е. був Каркін. Це дає зрозуміти, наскільки були міцними позиції Перікла в цей час. На відміну від Форміона, у Перікла напарниками по філі виступали не видатні стратеги. Вони не мали скільки-небудь значного військового/політичного впливу.

Відомо, що у 440/39, 431/28 рр. до н.е. III філу Пандіоніди одночасно представляли двоє стратегів – Форміон і Гагнон. Обидва ці стратеги були досить впливовими фігурами в Афінах. Форміон прославився завдяки своїм полководницьким здібностям. Є підстави вважати, що не тільки Перікл у 430-х рр. до н.е. обирався як *στρατηγός ἐξ ἀπάντων*, але і Форміон. Проте, не можна з повною впевненістю говорити про те, в чому саме полягав вплив Форміона на політику Афін. Виходячи з повідомлень Фуکیدіда, можна дійти висновку, що Форміон практично не був зацікавлений в політиці і його інтереси цілком лежали у військовій сфері. Можливо, це було і так, але не слід забувати того факту, що люди, які регулярно переобиралися на посаду стратега, були одними з найбільш політично активних громадян. Можна припустити, що Форміон навмисно обирався з Гагноном, який виділявся серед інших стратегів як умілий

адміністратор і дипломат, не беручи до уваги Перікла. Це показує, що Форміон слідував за політичним життям Афін. Можна припустити, що з початком Пелопоннеської війни позиції Форміона ненадовго зміцнилися завдяки його військовим здібностям, хоча популярність Перікла в Афінах стрімко падала.

Д. Кеген зауважує, що Перікл зазвичай міг покладатися на своїх колег по стратегії у 430-рр. до н.е. З них, передусім, виділялися Форміон і Гагنون, яким часто доручали відповідальні завдання [167, р. 193-202]. Серед прибічників Перікла у колегії стратегів значився і Каллій, який є автором фінансового декрету. Перікл брав участь у Самоській війні з багатьма стратегами, частина з яких згодом переобиралася у 430-х рр. до н.е. Це демонструє те, що Перікл у 430-х рр. до н.е. був оточений послідовниками. Як помічає Д. Кеген [165, р. 55], смерть Перікла, в певному сенсі, перервала кар'єру більшості колишніх товаришів Перікла по стратегії за 430-ті рр. до н.е. Їхні імена майже не з'являються у списках стратегів, тим не менш, відомо, що близько цього часу вмирає Форміон, а Гагنون і Протей (колеги Перікла по стратегії за 431 р. до н.е.) ще кілька років були живі [165, р. 55]. Безумовно, що одностайність у колегії стратегів допомагала Періклу витримувати критичні нападки, яким він піддавався у 430-х рр. до н.е. Такий стан всередині колегії стратегів добре показує авторитет Перікла.

За час періоду 443/2 рр. до 429/8 рр. до н.е. лідируюче місце в Афінах займав Перікл, який тоді щорічно переобирався на посаду стратега. Перікл фактично зосередив у своїх руках всю владу в Афінах, хоча всі демократичні інститути продовжували справно функціонувати. Він був негласно першим зі стратегів. Що стосується колегії стратегів, то там у 430-ті рр. до н.е. панувала відносна одностайність. Більшість стратегів підтримували політику Перікла, при цьому частина з них саме при ньому висунулися на політичну арену Афін, і з його ж смертю зійшли з неї. У цілому, військова стратегія Перікла виправдала себе, перетворивши війну зі Спартою в тривалий конфлікт, при цьому Афіни не піддавалися особливій небезпеці. Афіняни усвідомили правильність цієї військової стратегії, що підтверджується вже тим фактом, що після Перікла вони

продовжували її дотримуватися, коли пелопоннеська армія вторгалася на територію Аттики.

3.3. Перікл та скликання еклесії. Процедура призначення двох стратегів з однієї філи до складу колегії стратегів

Багато в чому видатне становище Перікла базувалося на його особистому авторитеті, ораторських здібностях і, особливо, посаді стратега. Перікл, як полководець був досить посереднім, його політичні противники в цьому відношенні були рівними йому або перевершували (Кімон). Перікл на посаді стратега часто відмовлявся вступати у відкрите зіткнення з ворогом, такий підхід викликав критику в афінян і давав можливість його ворогам звинувачувати його в боягузтві. Тому для Перікла особливе значення мав спектр політичних можливостей, що надавала посада стратега. Колегія стратегів до середини V ст. до н.е. в результаті реформ 487 і 461 рр. до н.е. перетворилася на найважливішу і політично значущу установу в Афінах. Це твердження підкріплює той факт, що з чотирнадцяти політичних лідерів Афін, відомих за V ст. до н.е., тринадцять були стратегами, тоді як у IV ст. до н.е. спостерігалася зворотна тенденція. З двадцяти шести політиків у IV ст. до н.е. лише шість обиралися стратегами [97, р. 30].

Займаючи посаду стратега, Перікл отримував, крім можливості очолювати афінян під час війни, здатність брати активну участь у політичному житті, беручи участь у обговореннях в буле, впливаючи на рішення, що там приймалися, також він міг пропонувати декрети, які затверджувалися афінською еклесією. Залишається дискусійним питання, чи могли стратеги скликати еклесію, адже як чітко говорить Арістотель, на це були лише уповноважені притани [8, 43. 3; 73]. М. Хансен з цього приводу пише, що в деяких випадках за наказом стратегів скликала еклесія. Однак, не можна стверджувати, що вони самотійно володіли такими повноваженнями. Імовірно, такі випадки пояснювалися тим, що стратеги зверталися до буле, отримуючи там декрет, який наказував пританам скликати еклесію [146, р. 133]. Е. Бледоу піднімає питання, чи міг один стратег

звертатися до буле для скликання еклесії або для цього потрібно було одностайне рішення або більшість серед стратегів [105, р. 18]? Крім випадків з Періклом, майже невідомо, щоб один або декілька стратегів виступали з подібною ініціативою. Тому цей дослідник схильний вважати, що для цього було потрібно одностайне рішення стратегів. Випадки з Періклом він пояснює тим, що той, будучи стратегом, мав екстраординарні повноваження, які йому вручив демос під час державної кризи [105, р. 27]. Але більш вірогідним видається те, що кожен зі стратегів міг звертатися за своєю власною ініціативою до буле для скликання еклесії (у крайньому випадку, мова могла йти про більшість голосів у колегії стратегів). Головним міркуванням на користь цього аргументу є те, що практика одностайного рішення колегії стратегів була часто неможлива через те, що стратеги нечасто збиралися всі разом в Афінах, оскільки вони діяли на різних театрах воєнних дій [141, р. 11].

У тексті Фукідіда є кілька місць, які дозволяють зробити подібний висновок. Перша згадка подібної практики належить до 431 р. до н.е. Коли спартанці під час свого першого вторгнення в Аттику перебували в Елевсіні і на Фріасійській рівнині, афіняни були сильно розчаровані планом ведення війни, який прийняв Перікл [43, II. 21]. Останній, зрозумівши наскільки була небезпечна ситуація, вирішив не допустити скликання еклесії, якщо б відбулося народне зібрання, то афіняни б примкнули до тих політиків, що виступали за більш агресивні дії. Наслідки цього кроку були б катастрофічними. Періклу вдалося уникнути скликання еклесії на весь той час, поки пелопоннесці перебували на території Аттики. Виникає наступне питання. Чому на себе не взяли ініціативу притани або інші стратеги, щоб скликати еклесію? Невже Перікл у цей час володів настільки великим впливом, що фактично тимчасово заборонив еклесію? У такому випадку він мав небачений для демократичного полісу вплив. Е. Бледоу робить висновок, що він мав спеціальні повноваження [105, р. 12], виступаючи *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* і *δέκας αὐτός* [105, р. 27] або навіть як *στρατηγός αὐτοκράτωρ*. Р. Довер вважає, що Перікл у 431 р. до н.е. не мав екстраординарних повноважень [126, р. 75]. Вірогідніше, що Перікл отримав певну перевагу над іншими стратегами,

переконавши якщо не всіх то половину з них не звертатися до пританів для скликання еклесії [126, р. 75].

Що ж стосується питання, чому притани не скликали еклесію в настільки кризовий час, що склався у 431 р. до н.е., то можна припустити, що для цього потрібне було схвалення стратегів, нехай навіть якщо це і розходилося з конституційними процедурами [141, р. 10]. Це припущення, зокрема, розділяється Р. Сінклером [213, р. 81], який погоджується, що стратеги в питаннях вирішення зовнішньої політики мали додатковий доступ в обговореннях в буле і еклесії, (невідомо, чи базувалося це на звичаї або законі) [213, р. 81]. Ймовірно, що між стратегами і буле в цих питаннях існував тісний зв'язок, який давав можливість центральним фігурам в Афінах поєднувати його з використанням своїх повноважень у поточних ситуаціях. Це допомагало Періклу впливати на афінську політику з допомогою частого заняття посади стратега [213, р. 81]. Перікл у даній ситуації не мав якихось надзвичайних повноважень на посаді стратега. Його становище тут багато в чому ґрунтувалося на його особистому авторитеті і впливі на своїх колег стратегів. Роблячи так, він, рятуючи місто від спартанців, програв бій своїм політичним ворогам. Афіняни цілком могли очікувати, що Перікл мав би скликати еклесію, адже це його план ведення війни піддався критиці, а на народних зборах, почавши обговорення, він міг би вгамувати незадоволених афінян, вкотре переконавши людей в доцільності своєї військової стратегії.

Другий випадок скликання еклесії стратегом припадає на 430 р. до н.е., коли після другого вторгнення спартанців [43, II. 59] (ξύλλογον ποιήσας (ἔτι δ' ἐστρατήγει) ἐβούλετο θαρσύναι) Перікл, «(який) ще був стратегом, провів збори, бажаючи підняти дух» співгромадян. У наступному розділі Фуکیدід робить уточнення (ἐκκλησίαν ... ξυνήγαγον), «скликав еклесію» [43, II. 60]. Створюється враження, що Перікл скликав еклесію на підставі своїх повноважень, хоча без пританів це було неможливо. Як зауважує Д. Хамель, Фуکیدід у цьому уривку міг просто опустити повну процедуру скликання еклесії [141, р. 6]. Свідчення ж інших авторів не викликають довіри. У Ксенофонта пишеться, що стратеги скликали еклесію після примирення афінян, що покляло край громадянській

війні у 403 р. до н.е. [48, 4.40]. Якщо повідомлення Ксенофонта відповідає дійсності, то воно могло бути викликаним надзвичайними обставинами, що склалися тоді в Афінах. Афіняни могли просто не дотриматися процедури скликання еклесії. Плутарх також пише, що Фокіон скликав еклесію у 344/3 рр. до н.е. [36, Phoc. 15]. Але тут, ймовірно, Плутарх, як і Фулідід, опускає формальну процедуру проведення скликання еклесії [111, р. 264-265].

Скликаючи еклесію через пританів у 430 р. до н.е., Перікл виправляв допущену ним помилку у 431 р. до н.е., коли він не наважився на подібний крок. Але, на відміну від минулорічної ситуації, він дочекався, поки спартанці покинули територію Аттики.

Наступний випадок скликання еклесії стратегами фіксується Фулідідом за 423 р. до н.е., коли афіняни уклали з лакедемонянами перемир'я на один рік. У цьому випадку, еклесію повинні були скликати стратеги і притани (ἐκκλησίαν δὲ ποιήσαντας τοὺς στρατηγοὺς καὶ τοὺς πρυτάνεις) [44, IV. 118]. Але чому в цьому уривку демос наказує, щоб еклесію скликали стратеги і притани? Це явно суперечить погляду М. Хансена, що стратеги могли скликати еклесію лише за посередництвом пританів. На захист цієї думки можна виставити те, що розглянутий 14 параграф має лауну після слова «εἰρήνη (ς)» «мир», в якій могла пояснюватися причина участі стратегів у скликанні еклесії. Можна зробити висновок, що це була якась екстрена причина, що змусила афінян діяти подібним чином. Хоча в Афінах функціонувала описана вище М. Хансеном система скликання еклесії, однак вона не виключала певних відступів, викликаних надзвичайними обставинами, коли стратегам вручалися подібні повноваження.

Велику роль у складанні думки про те, що окремі стратеги мали більші повноваження, ніж зазвичай, зіграла традиція виставляти все так, ніби Мільтіад, Фемістокл, Кімон і Арістід здобули свої перемоги без участі інших стратегів. Це не дивно, адже зазначені стратеги мали великий вплив на політичне життя Афін, всі вони були лідерами політичних угруповань. Їхні імена були постійно на слуху. Геродот писав про Фемістокла і Арістіда так, як ніби не було більше інших стратегів. У тій же манері, Перікл є одним з головних героїв «Історії» Фулідіда.

Це з часом сприяло тому, що більшість їхніх колег за посадою стратега перейшла у забуття.

Зупинимося на уривку з Фукідида, що належить до 429/8 рр. до н.е., де в II, 65,4 йдеться, що афіняни «στρατηγὸν εἶλοντο καὶ πάντα τὰ πράγματα ἐπέτρεψαν»: «(Перікла) призначили стратегом і передали (йому) всі справи». На підставі цього фрагмента може виникнути припущення, що Періклу були довірені повноваження стратега-автократора. Але тут мова не йде ні про що подібне. Найімовірніше, що коли йдеться про «πάντα τὰ πράγματα» («всі справи») то, під зазначеними словами в період війни малися на увазі, насамперед, «військові справи», власне прямі обов'язки стратегів [97, р. 32].

В останній чверті V ст. до н.е. серед афінян все більш популярною ставала ідея одноосібного командування, наділення одного стратега екстраординарними повноваженнями. Першим віянням подібних настроїв можна вважати пропозицію очолити сицилійську експедицію одному стратегу. А свого апогею ця тенденція досягла у 407 р. до н.е., коли Алквіада призначили стратегом-автократором [126, р. 75].

Зупинимося на питанні: чи володіли стратеги впливом на формування військової політики в Афінах? Дані дозволяють сказати, що стратеги були політично активними людьми, які часто виступали перед буле і в еклесії, пропонували псефізми. За підрахунками Д. Хамель, близько 15% з усіх тих, хто виголошував промови перед буле і еклесією і вносив псефізми, в V-IV ст. до н.е. були стратегами [141, р. 12]. Однак, це не є обов'язковим свідченням того, що стратеги мали більший вплив на військову політику, ніж інші громадяни. Тут багато в чому питання полягало в ораторських здібностях стратегів і у тому, як складалася їхня військова кар'єра. Якщо ці показники були в нормі, то, як можна припустити, афіняни охоче прислухалися до думки такого стратега. Такі вимоги відмінно підходять до Перікла. Саме його військової стратегії афіняни дотримувалися в Архідамовій війні. Можна припустити, що стратеги в силу службових обов'язків частіше, ніж інші афіняни, повинні були брати участь в обговореннях в еклесії [141, р. 13-14].

Перікл здобув ряд досить гучних перемог над полісами, які хотіли вийти зі складу Афінського морського союзу, як: Самос, Евбея та Егіна. Плутарх згадує, що він здобув дев'ять перемог [34, Per. 38]. Втім, на посаді стратега під час ведення бойових дій він користувався послугами інших стратегів, серед яких був і Меніпп [30, 812C-D]. Завдяки своїм ораторським навичкам Перікл вміло міг пропагувати свої військові успіхи, виставляючи їх у найбільш сприятливому світлі [97, p. 29]. У зв'язку із взяттям Самоса Перікл поставив себе вище Агамемнона. Цю героїзацію себе він переніс і на зображення. На щиті статуї Афіни Парфенос зображена битва між афінянами й амазонками, де Перікл постає в образі Тесея. Сюди слід віднести і знамениту герму Кресида, створену приблизно у 430/29 pp. до н.е. Цей бюст за своїм задумом повинен був прославляти Перікла як стратега, на що настановує коринфський шолом. В. Азулай зауважує, що це зображення Перікла, крім того, що показує його стратегом, так і пов'язує його з героями. На це натякає його нагота, яка співвідноситься з іконографічними установками епохи класики, що зображувала богів і героїв [97, p. 34].

Перікла можна розглядати як останнього політичного лідера Афін, який обирався як *στρατηγός ἐξ ἀπάντων*. Після нього подібна практика припинилася. Таким чином, афіняни виявляли Періклу найвищу честь, обираючи його в обхід стандартної процедури. Виключне становище Перікла на афінській політичній арені призводило до того, що в числі стратегів, обраних на якийсь певний рік, траплялося двоє представників однієї філи.

У статті Л. Мітчелл зроблена найпереконливіша спроба пояснити подвійне представництво філ у колегії стратегів [193]. В Афінах протягом більшої частини V ст. до н.е. діяла система обрання стратегів по філах. За Арістотелем, афіняни замінили цю процедуру обрання на *χεῖρο-τοπέω* [8, 61]. Точний час цього переходу в способі голосування невідомий. Проте, перша система голосування не виключала подвійного представництва філ у складі колегії стратегів. Окремі випадки подвійного представництва повинні пояснюватися тим, що деякі зі стратегів, незважаючи на те, з якої філи вони походили, і чи висунула їх рідна

філа вже свого кандидата на посаду стратега, могли обиратися через свої спеціальні знання, зв'язки, які робили їх відповідними кандидатурами для проведення певної операції. Такі стратеги не мали більших повноважень, ніж інші. Л. Мітчелл припускає [193, р. 353], що філи проводили попередній відбір одного або навіть, можливо, двох кандидатів. Потім філа призначала з числа своїх кандидатів відповідного для обрання. Це підтверджується за аналогією з архонтами, які також обиралися з попередньо відібраних філами кандидатів [8, 8. 22]. Такий розпорядок виборів був найбільш вигідним для впливових фігур, які були в змозі зібрати необхідну підтримку на попередніх виборах. У цій системі виборів повинні були відігравати значну роль гетерії, які, користуючись своїм багатством і могутністю, могли порівняно легко протягнути свого кандидата.

Що ж стосується подвійного представництва, то можливо, що, дотримуючись системи попередніх виборів, деякі філи могли виставляти двох сильних кандидатів в надії, що інша філа буде не в змозі підшукати відповідного кандидата на пост стратега. У цьому випадку між філами і еклесією повинна була існувати суворя координація. Наприклад, призначаючи стратегів з II філи, в якій є два сильні кандидати, еклесія не знатиме, що в III філі з будь-яких причин не знайшлося відповідного кандидата, тоді в результаті буде призначений тільки один стратег. Далі Мітчелл наводить другий можливий варіант призначення двох стратегів з однієї філи. Так, кандидатом від будь-якої певної філи може виступати не обов'язково один з її мешканців, а спеціально запрошений кандидат з іншої філи. Це було в інтересах як філи, яка не мала відповідного кандидата, так і для двох кандидатів, які були в іншій філі. Кандидат, розуміючи, що не отримає необхідних голосів для заняття посади стратега у своїй філі, міг переконати іншу філу висунути його на голосування. Це здається тим більш імовірним, що не всі філи могли мати відповідних кандидатів, тому вони були зацікавлені в такому співробітництві з кандидатами з інших філ. Проблема обрання стратегів у середині V ст. до н.е. викликає багато питань, і тому вкрай складно дійти однозначного висновку – яке значення грала еклесія в обранні кандидатів: або

вона просто призначала кандидатів філ, або їй надано було право вибору [193, р. 353-356].

Вищенаведене припущення про принцип подвійного представництва частково пояснює підняте питання, що не всі десять філ могли мати своїх представників серед колегії стратегів. Це також можна пояснити тим, що до нашого часу дійшла далеко не вся інформація про тих, хто був обраний стратегом в Афінах V ст. до н.е.

Підбиваючи підсумки, слід сказати, що Перікл вдало пристосувався до посади стратега. Завдяки низці обставин він зумів довгий час залишатися лідером Афін, використовуючи інструментарій посади стратега, діючи в рамках законодавства. Він проявив себе як талановитий політик і обережний полководець. Розробив захисну стратегію Афін у Пелопоннеській війні. Він зробив Афіни культурним центром Еллади і широко пропагував свої успіхи. Зі смертю Перікла закінчилася епоха процвітання Афін.

РОЗДІЛ 4

СТРАТЕГІЯ ПІСЛЯ ПЕРІКЛА: БОРОТЬБА ЗА ВПЛИВ МІЖ СТРАТЕГАМИ І ДЕМАГОГАМИ

На тлі Пелопоннеської війни в Афінах висувається типологічно новий тип політиків – демагоги. Використовуючи популярні гасла, вони зуміли зосередити у своїх руках достатньо влади, щоб усунути стратегів на задній план. Це був непростий час протистояння стратегів і демагогів. Що стосується особистостей найвідоміших стратегів цього періоду, то вони на порядок були нижче своїх попередників. Відомим винятком є Алквіад. Крім руйнівної сили Пелопоннеської війни на уклад життя, в Греції почали проявлятися перші ознаки кризи поліса, що проявилось не тільки в погіршенні економічного стану Еллади, але і в зміні морально-ціннісних орієнтирів еллінів.

4.1. Стратеги і політичні наступники Перікла

Зі стратегів, пов'язаних з ім'ям Перікла, у 428/7 рр. до н.е., можна з великою долею ймовірності назвати Асопія. Він був сином прибічника Перікла Форміона (дем Пеанія, III Пандіонідська філа) [172, р. 178; 44, III. 7; 152, р. 110; 25, F 8; 28, 1.23,10; 154, р. 387]. З тридцятьма трієрами він обігнув Пелопоннес, при цьому спустошуючи узбережжя. Відправивши більшу частину своєї ескадри, він разом з ополченням акарнанців безуспішно намагався взяти Еніади, після цього відпливши на Левкаду, був убитий на зворотньому шляху від Неріка [44, III. 7].

Іншим стратегом за цей рік був Пахет, син Епікура. Про його діяльність на посаді стратега зберіглося досить багато відомостей у античних письменників [123, р. 123]. Відсутні всілякі вказівки, чи була це його перша стратегія, або він вже служив у цій колегії. Уестлейк, відштовхуючись від рідкості ім'я Пахета і його батька для Афін V ст. до н.е. і початку IV ст. до н.е., робить припущення, що він походив не з невеликого числа сімейств, які традиційно поставляли Афінам стратегів [238, р. 116]. Що стосується політичних уподобань Пахета, то деякі

дослідники на підставі порушеного проти нього процесу зараховують його до числа прибічників Нікія [103, S. 30, 33; 165, p. 131]. Таким чином, Пахет був новою людиною на політичних теренах Афін. Уперше Пахет зустрічається на сторінках Фукидідової «Історії» восени 428 р. до н.е., коли його послали на чолі 1000 гоплітів для блокування Мітілени. Пахет прийняв капітуляцію Мітілени і зайняв Антіссу [44, III. 28], переслідував флотилію спартанського наварха Алкіда [44, III. 33], повернув під повний контроль Афін Нотій [44, III. 34]. Після цього він захопив ще кілька дрібних пунктів і відіслав, ймовірно, за вказівкою з Афін, лідерів повстання на Лесбосі, при цьому велика частина його війська вирушила з бранцями, а він сам з незначними силами залишився на Лесбосі для врегулювання становища на острові [44, III. 35; 238, p. 108]. У зв'язку з ім'ям Пахета спливає декрет, який провів Клеон. У ньому пропонувалося стратити всіх бранців, надісланих Пахетом, і все доросле чоловіче населення Мітілени. Афіняни на наступний день прийняли більш помірну постанову, скасувавши дію першого декрету. Пахет ледь не встиг виконати перший наказ Клеона, але вчасно був сповіщений про нову постанову народних зборів [44, III. 36-50; 14, XII. 55, 6-10].

Плутарх двічі у своїх біографіях, з невеликими відхиленнями, повідомляє, що Пахет [34, Nic. 6; 33, Arist. 26] при здачі звіту евтінам, який проходили всі посадові особи Афін, наклав на себе руки за допомогою власного меча [77, с. 86; 117, p. 102-103; 150, p. 113; 138, p. 348-350; 1, p. 377, ep. 57; 238, p. 109].

Уестлейк вважає, що Пахет міг викликати до себе незадоволення деяких нових політиків (серед них міг бути і Клеон), які скористалися тим, що він не знищив або не захопив пелопоннеський флот, і почали проти нього процес [238, p. 116]. Найвірогідніше, це був політичний процес, якщо враховувати, що Пахет належав до групи Нікія. Таким чином, це одне з перших зіткнень демагогів зі стратегами після смерті Перікла.

Наступним стратегом за 428/7 рр. до н.е. був Лісікл [173, p. 36]. Відомо, що він був одружений на співмешканці Перікла Аспасії. Він був посланий з чотирма іншими стратегами збирати данину з союзників, і був вбитий з більшою частиною свого загону в Карії [44, III.19]. Белох в своєму списку стратегів за 428/7 рр. до

н.е. вказує Еврімедонта і Нікострата [103, S. 291]. Уест заперечує стратегію Еврімедонта за цей рік [234, р. 134], оскільки джерела про це мовчать. В той же час, він не відкидає можливість стратегії Нікострата. Уест аргументує свою точку зору, ґрунтуючись на тому, що Нікострат належав до поміркованого крила політичних сил в Афінах, яке в цей час зміцнювало свої позиції. Нікострат походив із дему Скамбоніди, IV філа Леонтіди. Належність Нікострата до Леонтідської філи свого часу викликала чималу дискусію серед дослідників [182, р. 41]. Цікаво, що Уест зараховував його до Акамантидської філи. Можливо, між Нікостратом і Нікієм була близька спорідненість [234, р. 134]. Прибічники того, що Нікострат був стратегом у 428/7 рр. до н.е., посилаються на пасаж Фукідіда, де йдеться про заворушення на Керкірі [44, III, 75], але ці події повинні були статися до його стратегії за 427/6 рр. до н.е. [165, р. 132]. Однак це не заважає признати вірогідність стратегії Нікострата за 428/7 рр. до н.е., оскільки він міг переобиратися на цю посаду декілька разів поспіль.

Д. Кеген додає, як і К.Ю. Белох, до числа стратегів за 428/7 рр. до н.е. Нікія, сина Нікерата (дем Кідантіда, II філа Егеїди) [165, р. 131; 103, S. 291]. Ч. Форнара і Р. Девелін пропускають його в своїх списках [132, р. 56; 123, р. 123]. Доказом на підтримку того, що Нікій був тоді стратегом, є те, що серед стратегів за цей рік було чимало осіб, так чи інакше, пов'язаних з Періклом. Але про дії Нікія за час цієї стратегії немає прямих вказівок, за винятком 427 р. до н.е., друга половина якого повинна була припадати на його стратегію за 427/6 рр. до н.е. Це не перша стратегія, яку приписують Нікію. Зі слів Плутарха виходить, що Нікій служив стратегом разом з Періклом [34, Ніс. 2. 2]. Можливо, що тут плутанина з Гагноном, сином Нікія, який дійсно часто займав стратегію разом з Періклом [123, р. 103]. С.Г. Карпюк зазначає, що невідомо, чи спирався Плутарх у своєму повідомленні на якесь джерело, або це його домисел [75, с. 44]. Дійсно, Нікій у 427 р. до н.е. був не невідомою людиною в Афінах, оскільки займав пост стратега безперервно з 427/6-422/1 рр. до н.е., що безсумнівно є показником популярності Нікія. За часів Перікла Нікій міг займати другорядні державні посади, брати участь у посольствах і справляти пишні літургії. Якщо він раніше і обирався у

колегію стратегів, то нічим не відзначився на цій посаді. Безсумнівно, що смерть Перікла, Форміона і втрати, які понесли Афіни від епідемії, сприяли включенню Нікія в перші ешелони влади [75, с. 44].

Нікій походив із сільського дема, належачи до місцевої еліти [88, с. 98]. Він мав багатство, яке надало йому успішний політичний старт. В останній третині V ст. до н.е. політичну ініціативу з рук старої аристократії перехоплювали «нові політики», серед яких значилися і демагоги. В умовах радикалізації демократії, знатність походження могла зіграти злий жарт, викликавши підозру у демосу. Нікій примикав за своїми політичними поглядами до групи прибічників Перікла. Він виступав за припинення Пелопоннеської війни, не поступаючись інтересами Афін. Ведення ним бойових операцій на посаді стратега нагадує в цілому дії Перікла, які відрізнялися обережністю, продуманістю кожного кроку. Однак при цьому він не був застрахований від великих прорахунків [88, с. 109-110].

З числа відомих стратегів за 428/7 рр. до н.е. кидається в очі те, що всі ці стратеги, прямо або побічно, примикали до групи прибічників Перікла. Те, що люди Перікла опинилися на посаді стратега на наступний рік після його смерті, можна пояснити тим, що афіняни, пригнічені загибеллю свого кращого політичного діяча, визнали його політичний курс найбільш доцільним. Афінам потрібен був якийсь час, щоб прийти в себе після епідемії, так що вимоги проведення агресивної наступальної політики поки що не могли взяти гору. Афіняни в цьому році обмежувалися другорядними сутичками з противником.

Проте, до складу колегії стратегів за 427/6 рр. до н.е. увійшли нові люди. Крім Нікія [173, р. 128], туди потрапив Нікострат, син Діітрефа (дем Скамбоніда, IV філа Леонтіди [173, р. 142]), Еврімедонт, син Фукла [172, р. 391], Лахет, син Меланопа (дем Ексон, VII філа Кекропіді, [173, р. 7-8]), Хареад, син Евфілета [173, р. 434], Демосфен, син Алкісфена з Алідни (IX філа Еантіди [121, р. 112; 172, р. 236-238]), Прокл, син Феодора [173, р. 228-229], Гіппонік, син Калія (дем Алопека, II філа Егеїди [172, р. 504]). Щодо стратегії Гіппоніка, то у вчених немає повної згоди, частина відносить її до 426/5 рр. до н.е. [179, р. 120; 123, р. 126; 121,

р. 262], інші, як і автор цих рядків, відносять її до 427/6 рр. до н.е. [165, р. 169; 234, р. 143; 103, S. 302; 154, р. 499], про це мова піде далі.

З наведеного списку частина стратегів була пов'язана з групою Нікія. Нікострат і Лахет близько співпрацювали з Нікієм [165, р. 169]. Гіппонік був сином Каллія, друга і соратника Перікла. Крім цього, вони були пов'язані родинними узами. Варто згадати, що Гіппонік вважався найбагатшою людиною свого часу [234, р. 143]. Хоча про його політичні погляди мало що відомо, однак вважається, що він також підтримував Нікія.

Демосфен і Еврімедонт були дещо іншого роду стратегами, схильними до більш радикальних методів. Демосфен прославився як один з найбільш талановитих та енергійних афінських полководців часів Архідамової війни, його сміливі дії в ході бойових операцій різко відрізнялися від загального плану ведення війни Перікла [165, р. 169]. У деяких питаннях не виключалася його співпраця з Клеоном. А. Уест зауважує, що Демосфен входив в коло осіб, лідером яких вважався Нікій, оскільки він підтримував дружбу з істориком Фулідідом [165, р. 142]. Усе ж, Демосфен мав досить часто розходитися з поглядами Нікія, оскільки це були двоє абсолютно різних державних діячів, які звикли діяти по-різному. Невідомо, чи зобов'язаний був Демосфен старту своєї військово-політичної кар'єри будь-якій політичній фракції, зв'язкам, військовим навичкам або всьому цьому разом взятому [208, р. 23]. Демосфена не можна в односторонньому порядку записати до числа прихильників Клеона або супротивників Нікія, цей афінський державний діяч був не принциповим в питаннях співпраці на благо батьківщини. Що стосується Еврімедонта, то більшість дослідників зараховують його до числа прибічників Клеона [165, р. 169]. Для К.Ю. Белоха доказом цього є поведінка Еврімедонта по відношенню до керкірської олігархії влітку 425 р. до н.е. [103, S. 35]. Як зазначає С. Хорнблоуер, Еврімедонт, здається, був експертом по західному напрямку афінської політики [154, р. 475]. Дійсно, цей стратег брав участь у керкірських подіях 427 р. до н.е. і сицилійській експедиції. Еврімедонт і Демосфен, будучи

стратегами, досить часто співпрацювали і командували разом, що служить підкріпленням припущення про політичні погляди Еврімедонта.

Починаючи з 420-х рр. до н.е. в колегії стратегів проявляється нова тенденція, обумовлена зміною політичного клімату в Афінах. Висування нових політиків сприяло тому (як правило, вони походили не зі старих аристократичних родів), що до числа стратегів потрапляли особи, які не користувалися помітним авторитетом і не мали політичних навиків. Тому вони або групувалися навколо найбільш популярних своїх колег за посадою, або шукали підтримку від лідерів політичних угруповань. Еврімедонт і, в дещо меншій мірі, Демосфен, у цей період часу звернули свої погляди до радикальної демократії; що ж стосується інших стратегів, як Лахет, Нікострат і ін., то вони згрупувалися навколо Нікія. Тому частина цих стратегів перепрофілювалася переважно в більш-менш талановитих полководців, які грали незначну роль у політичному житті Афін. Згодом це явище мало негативні наслідки для стратегів. Занепад аристократичних родів призвів до того, що в колегію стратегів зменшився потік талановитих у військовій і політичній сферах людей. В останній чверті V ст. до н.е. серед афінських стратегів годі й шукати рівні Мільтіаду, Фемістоклу, Арістиду та іншим. Нікій, який вважається політичним наступником Перікла, багато в чому йому поступається. Тут дещо вибивається особистість Алквіада, на формування якої в чималому ступені вплинуло софістичне вчення, яке поривало з консервативними нормами. Демагоги вдало користувалися складним становищем Афін часів Пелопоннеської війни, щоб впливати на політику. Тому не дивно, що вони були зацікавлені мати серед своїх прибічників військових радників (або самим обиратися стратегами), оскільки часто демагоги не мали необхідних талантів у цій сфері діяльності. Цим можна пояснити співробітництво між Клеоном і Еврімедонтом і Демосфеном.

Обрання стратегами Еврімедонта і Демосфена було політично важливе, хоча деякі історики стверджували протилежне, посилаючись на те, що ці двоє були військовими, а не політиками [114, S. 1020]. Радикальна демократія зміцнювала своє становище в Афінах. Д. Кеген підкреслює, що військові питання в Афінах

427 р. до н.е. мали чималу політичну важливість. Афінян не могло не турбувати, що йде війна, і стратегія перемоги в ній або укладення на вигідних умовах миру, а також питання управління своєю морською імперією, яка почала давати збої. У цій ситуації на рішення, що виносилися демосом, впливали не тільки політично активні стратеги, але навіть військові. Обрання Демосфена і Еврімедонта може слугувати свідченням зростаючого невдоволення політикою Нікія [165, р. 169-170].

Що стосується військових дій у 427/6 рр. до н.е., то вони мали більший розмах, ніж у 428/7 рр. до н.е. Це пояснювалося зростаючою агресивністю афінян, що розпалювали демагоги і широким спектром завдань, які були поставлені перед ними. Нікій захопив у Мегар важливий стратегічний пункт о. Міною і залишив там гарнізон [44, III. 51]. Після цього він був відправлений на чолі ескадри з 60 кораблів до Мелосу [44, III. 91; 154, р. 499]. Як повідомляє Фулідід, Нікій після безуспішної облоги Мелосу відбув у Беотію, де він з'єднався з військом стратегів Гіппоніка і Еврімедонта, розбив танагрійців і загін фіванців і зробив рейд у Локриду [44, III. 91]. Можна зробити висновок, що ці стратеги заздалегідь узгодили між собою план ведення бойових дій, тому Нікій не затримався надовго біля Мелоса, інакше безрезультатна облога здавалася б безглуздою в очах демосу і коштувала йому б популярності. Зате вдало спланована операція мала принести значну здобич і лаври успішного полководця Нікію. Метою цієї кампанії могло бути прагнення афінян покарати беотійців за вторгнення в Аттику і на час відвадити свого неспокійного сусіда.

Що стосується Гіппоніка, то він повинен був бути стратегом у 427/26 рр. до н.е., оскільки у Фулідіда похід на Мелос і події у Беотії тісно переплітаються між собою. Нікострат, влітку 427 р. до н.е. відпливши з Навпакту, намагався врегулювати конфлікт на Керкірі і командував афінською флотилією в битві біля цього острова. У морському бою здобули перемогу пелопоннесці [44, III. 75-79]. Еврімедонт також був задіяний на Керкірі, ведучи за собою шістдесят кораблів. Він не перешкоджав демократам вбивати своїх політичних опонентів [44, III. 81]. Лахет і Хареад були послані на Сицилію, куди афінян на допомогу запросили

леонтінці, які тоді воювали з сіракузянами. Хареад загинув в одній із битв. Після цього одноосібне командування зосередилося у руках Лахета, він захопив пункт Міли і змусив капітулювати Мессіну [44, III. 86, 88, 90].

Зупинимося на партійній боротьбі, що звернула увагу Афін до Сицилії. Ініціатором надання допомоги Леонтінам традиційно називають Клеона [234, р. 145; 165, р. 182]. Слід поставити питання, чи відповідав цей захід плану ведення війни, що розробив Перікл, і якщо ні, то чому його прихильники в особі Нікія та інших дозволили перемогти думці Клеона? Ще за Перікла Афіни уклали симмахію з Леонтінами у 450-х рр. до н.е. і заново підтвердили її у 433/2 рр. до н.е. До початку Пелопоннеської війни Перікл прагнув зміцнити вплив Афін в Сицилії. Тепер же він знаходився під загрозою. Леонтіни програвали своєму дорійському противнику Сіракузам. Якби на Сицилії встановилася повна гегемонія Сіракуз, то це б закрило Афінам шлях на захід і додало б Спарті нового союзника, що володів великими ресурсами. Плани Перікла мирного проникнення на Сицилію в нових умовах руйнувалися. Його вичікувальна політика викликала все більше докорів. Противники Нікія могли говорити, що Перікл помилявся, виступаючи проти розширення імперії, коли йшла війна, і Афіни показують свою невразливість вже протягом чотирьох років, переживши при цьому жахливу епідемію. У Клеона були всі підстави для проведення успішної агітації. У таких умовах афінян легко було схилити на свою сторону, тим більше, що частина стратегів мала поділяти погляди Клеона [234, р. 145-146].

Що зробив Нікій, щоб переконати співгромадян? Або у цьому питанні він не розходився з Клеоном? Все говорить на користь того, що ця сицилійська експедиція була схвалена без особливої протидії. Командирами експедиції були призначені Лахет і Хареад. Перший був прибічником Нікія, про політичну приналежність другого нічого не відомо. У західній Греції діяли Еврімедонт і Демосфен, які були близькі до Клеона. Позиції Нікія були ще досить сильні, і свою стратегію він в цілому провів успішно. Найбільш імовірним буде припущення, що Нікій зі своїми прибічниками підтримав експедицію на Сицилію. Нікій і Клеон повинні були розраховувати на досягнення різних цілей в Сицилії.

Якщо Клеон міг розцінювати свій успіх як перший крок по завоюванню Сицилії, то Нікій хотів підтримати афінських союзників [165, р. 183-184]. Йдучи на цей крок, Нікій міг також вважати, що якщо вдасться запобігти постачанням зерна до Пелопоннесу, то це змусить спартанців скоротити тривалість своїх вторгнень в Аттику [165, р. 184; 236, р. 391-392].

У 426 р. до н.е. Демосфен з Проклом на чолі ескадри в 30 трієр вторглися в Левкаду і Етолію [44, III. 91, 94-98]. Можливо, в завдання цих стратегів входило надання допомоги афінським союзникам в західній Греції і нанесення противнику шкоди [165, р. 201]. Спочатку вони діяли успішно, але потім зазнали поразки після взяття Егітія від етолійців, при цьому загинув Прокл. Демосфен не повернувся в Афіни після поразки. Фактично за його ініціативою, хоча і в інтересах Афін, відбувся похід в Етолію. Йдучи на такий крок без прямих на те вказівок з Афін, Демосфен мав перемогти або не показуватися на батьківщині, тим більше, що на його рахунку ще не було ніяких особливих звершень. Для свого повернення йому було потрібно реабілітувати себе. Поразка Демосфена поставила під загрозу вплив Афін в західній Греції.

У 426/5 рр. до н.е. стратегами були Еврімедонт, син Фукла, Софокл, син Состратіда [173, р. 262], Лахет, син Меланопа, Піфодор, син Ісолоха, дем Флія, філа VII Кекропіді [173, р. 238-239], Сімонід [173, р. 256] і Гіппократ [172, р. 502; 123, р. 127; 121, р. 127]. Багато дослідників заперечують стратегію Демосфена за 426/5 рр. до н.е. [123, р. 127; 132, р. 57-58; 222, S. 428; 243, р. 97; 244, р. 22], хоча за виступають Л. Мітчелл [192, р. 99] і Д. Льюїс [179, р. 119]. Дж. Ройсман вважає, що Демосфен був не відстороненим від командування афінянами, хоча, можливо, що термін його повноважень під час перебування у Західній Греції вже закінчився [179, р. 27]. Вірогідно, Демосфен не займав у цьому році жодної державної посади, оскільки його діяльність у західній Греції повинна була затягнутися, і він міг, маючи на увазі той факт, що йому погрожувало покарання за поразку, просто не встигнути на вибори в Афіни. С. Хорнблоуер зазначає, спираючись на текст Фуکیدіда, що «πέμλουσι δὲ καὶ ἐπὶ Δημοσθένη τὸν ἐς τὴν Αἰτωλίαν Ἀθηναίων στρατηγήσαντα» акарнанці «послали до Демосфена, який

очолював афінян в Етолії». Дослідник наголошує на слові *στρατηγῆσαντα*, яке підкреслює, що Демосфен був стратегом в етолійській експедиції, але вже не на час посольства акарнанців [154, р. 531].

Що стосується Нікія, то цілком можливо, що його також обрали стратегом після його успішних дій у 427/6 рр. до н.е. Л. Мітчелл додає у список стратегів Ламаха [192, р. 213]. Непрямим підтвердженням тут служить комедія Арістофана «Ахарняни», (590/8) [6, *Acharn.* 590-98], яка була поставлена на Ленеях (тобто кінець січня) 425 р. до н.е. Тому не виключено, що Ламах дійсно був стратегом у 426/5 рр. до н.е., або був обраний раніше в якості заміни для загиблого стратега Прокла [179, р. 121; 123, р. 127]. Можливо, що тоді стратегами були також Арістотель, син Тімократа (дем Фораі, філа X Антіохіди) [172, р. 139; 123, р. 127; 192, р. 213; 103, S. 291] і Гіерофонт, син Антімнеста [172, р. 491; 123, р. 127; 192, р. 213; 103, S. 291]. Деякі дослідники заперечують їх стратегію, як Р. Девелін [123, р. 127] і Б. Джордан [164, р. 238], посилаючись на застосовувану щодо них Фуکیدом термінологію, вважаючи їх навархами. У тексті Фуکیدіда говориться, що Арістотель і Гіерофонт були *ὄν ἥρχεν*, тобто ватажками афінської ескадри, що також може свідчити на користь того, що вони були стратегами [44, III. 105, 3]. Таким чином, більш переконлива думка Л. Мітчелл [192, р. 213] і Ч. Форнари [132, р. 38].

У політичному плані в Афінах встановилася рівновага, в колегії стратегів за цей рік були представники як помірних, так і радикалів. Серед прибічників Нікія в колегії стратегів у цьому році були Лахет, який встиг себе добре зарекомендувати в Сицилії, і, можна припустити, що Софокл і Піфодор – на підставі того, що вони були вигнані в результаті судового процесу 424 р. до н.е. А Еврімедонт, союзник Клеона, який на той час перебував на вершині свого впливу, був присуджений до штрафу.

427/6 рр. до н.е. продемонстрували зростання мілітаристських настроїв в Афінах. Співгромадяни Перікла ще не поривали остаточно з його планом ведення війни, але в їхньому середовищі зростало бажання випробувати нові і більш зухвалі методи. Серед афінян тоді не було нерозв'язних політичних протиріч,

головним питанням для них тоді було: який успішний захід принесе їм якнайшвидше і почесне укладення миру [165, р. 188].

У 426/5 рр. до н.е. афіняни розгорнули активну діяльність. Лахет деякий час залишався на Сицилії, здобувши незначну перемогу [44, III. 103, 3]. Піфодор був відправлений на Сицилію змінити Лахета [44, III. 115; 25, F 104]. Ситуація на острові погіршилася для Афін, і Піфодор зазнав поразки від локрів [44, III. 115, 6]. Щоб підсилити його корпус афіняни мали намір послати туди ж взимку Еврімедонта з Софоклом [44, III. 115, 5]. У дорозі вони дізналися, що біля Керкіри знаходиться пелопоннеська флотилія, і хотіли прибути туди, але їхні кораблі були віднесені бурею до Пілосу [44, IV. 3. 1]. Так обидва стратеги опинилися втягнутими в кампанію проти Пілосу і Сфактерії [123, р. 126]; втім, ці події слід віднести до їх стратегії за 425/4 рр. до н.е. В Афінах проти Лахета був розпочатий процес за звинуваченням у корупції. Його обвинувачем був Клеон. Лахету вдалося уникнути обвинувального вироку, враховуючи його успішні дії в Сицилії. Здається, що цей процес не мав серйозних наслідків для його подальшої кар'єри. І в кінці 420-х рр. до н.е. застаємо його разом з Нікієм при укладанні миру, який поклав кінець Архідамовій війні [117, р. 103]. Відомо, що стратег Сімонід захопив Ейон, що у Фракії, але був вибитий звідти з втратами [44, IV. 4, 7]. Гіерофонт і Арістотель брали участь у акарнанських подіях [44, IV. 105, 107, 1]. Вони діяли спільно з Демосфеном, який тоді був приватною особою. Після поразки в Етолії він посилив гарнізон Навпакту, тим самим запобігши нападу спартанців [44, III. 102, 3-5]. Акарнанці і мессенці оцінили гідно його навички полководця, тому вони поставили його ἡγεμῶν [44, III. 105, 3]. Спільно з афінським корпусом, очолюваним Гіерофонтом і Арістотелем, союзники розбили біля Ольп військо пелопоннесців. Трохи згодом така ж доля спіткала амбракіотів біля гори Ідомена [44, III. 107-114]. Після цього афіняни відпливли назад у Навпакт. Ці перемоги підкосили вплив Спарти в північно-західній Греції [243, р. 97]. Демосфен міг без побоювань повернутися в Афіни, привізши з собою 300 повних комплектів гоплітського озброєння і присвятити їх богам. Такий успіх мав реабілітувати його промах в Етолії.

У 425/4 рр. до н.е. стратегами було обрано Нікія, Нікострата, Автокла, сина Толмея з Анафліста (X філа Антіохіди) [172, р. 181; 121, р. 74], Демосфена, Арістіда, сина Архіпа [172, р. 115], Демодока з Анагіра (I філа Ерехтеїди) [172, р. 230], Ламаха, сина Ксенофана з Ей (VI філа Ойнеїди) [173, р. 2-3], Софокла, сина Состратіда, Піфодора, син Ісолоха, Еврімедонта, син Фукла.

Великі сумніви викликає стратегія Гіпербола, сина Антифону (дем Періфоїда, VI філа Ойнеїди) [173, р. 329-331; 121, р. 517]. Р. Девелін включає його до свого списку стратегів під знаком питання [123, р. 130], Л. Мітчелл і зовсім відмовляє йому у стратегії [192, р. 213]. Зазначимо, що в нашому розпорядженні немає надійних джерел, які б свідчили про цю стратегію Гіпербола. Правда, завдяки комедії Арістофана «Вершники» (1303-1315) може скластися думка, що він все-таки був стратегом (поставлена на Ленеях у 424 р. до н.е.) [6]. У даному уривку Арістофана Гіпербол прямо не названий стратегом. У схоліях до «Ахарнян» ст. 846 [39, р. 348] Гіпербола вже прямо називають στρατηγός. Це свідчення викликає скептицизм, Арістофан не мав на увазі, що Гіпербол був стратегом. Б. Болдвін вважає, що приписування стратегії Гіперболу схоліастом викликане нестачею інформації про цього політика, тому цей недолік компенсувався, особливо у пізній античності, прикрашенням його біографії, як правило, негативними відтінками [101, р. 152]. Якщо Гіпербол був би стратегом, то у складі колегії стратегів за 425/4 рр. до н.е. було б подвійне представництво філи Ойнеїди, оскільки там був обраний Ламах. З огляду на більшість випадків подвійного представництва філ, ймовірність подібного випадку дуже сумнівна; так, напарником Перікла по філі був, як правило, політичний однодумець, і один зі стратегів у багатьох випадках був досить значною політичною фігурою.

Ще одним зі стратегів у 425/4 рр. до н.е. був Клеон, син Клеєнета (дем Кідафни, III філа Пандіоніди) [172, р. 580-582; 121, р. 318; 123, р. 130]. Клеон отримав стратегію не в результаті голосування по філах, а як спеціальне призначення. Р. Девелін зазначає, що Фукідід, на відміну від інших джерел, не називає Клеона стратегом [123, р. 130], що лише свідчить на користь його надзвичайного призначення. Діодор Сицилійський називає стратегом Сіммаха,

який разом з Арістідом захопив зайнятий мітіленськими вигнанцями Антандрос [14, 12. 72]. Припускають, що в районі Антандра були задіяні три стратеги, і замість Сіммаха слід прийняти виправлення Ламах, згідно пасажу з Фуکیدіда [44, IV. 75; 123, р. 130]. Це припущення тим більше слід прийняти, враховуючи, що разом з Сіммахом у цьому році б налічувалося одинадцять стратегів.

Розглянемо політичну приналежність стратегів 425/4 рр. до н.е. З партії «поміrkованих» були представлені Нікій і Нікострат. Д. Кеген зараховує до них Автокла; втім, це вже досить усталена думка і не викликає заперечень [114, S. 1044]. Софокл, Еврімедонт і Піфодор були переобрані для сицилійської кампанії. Що стосується стратегів, що примикали до радикального крила політичних сил, то тут, передусім, слід назвати Демосфена. Його обрання було зобов'язане успіхам на заході та відкритістю для співпраці з Клеоном [235, р. 209]. До цієї ж політичної сили, ймовірно, належать Ламах і Еврімедонт. Не можемо з повною визначеністю говорити, до якого політичного табору примикали інші стратеги. На цей рахунок у істориків існують свої реконструкції. К.Ю. Белох пише, що вибори стратегів 425/4 рр. до н.е. показали, що стався повний переворот у політичній ситуації, і партія війни втратила колишню владу. Він додає до числа прибічників Нікія Демодока і Арістіда, хоча на користь цього немає ніяких свідочств, що можуть підтвердити достовірність такого припущення. Щодо Арістіда, то німецький дослідник відштовхується від його імені, яке повинно говорити про його знатне походження [103, S. 37]. Як здається, партія війни не здала своїх позицій, у список стратегів пройшли троє її представників: Демосфен, Еврімедонт і Ламах. Правда, скептично налаштовані дослідники не втомлюються підкреслювати, що Демосфен і Ламах були не політиками, а військовими [235, р. 209; 114, S. 1084]. Можна зробити висновок, що цілі радикалів і поміrkованих в Афінах не надто між собою різнилися, такий розклад дозволяв Демосфену балансувати між протилежними блоками. З одного боку, Нікій міг вітати призначення Демосфена стратегом, враховуючи його полководницькі здатності, з іншого боку, і Клеон міг покладати певні надії на винахідливість Демосфена, щоб поставити в незручне становище своїх політичних опонентів, як у випадку з

Пілософ. А. Уест вважає, що у цій ситуації для Демосфена головним була саме стратегія і співробітництво з усіма тими, хто міг би допомогти в здійсненні його планів [235, р. 209].

Тепер кілька слів про Клеона і Гіпербола. З них двох стратегом був спеціально призначений тільки Клеон. Навряд чи можна уявити собі, щоб Гіпербол був обраний стратегом по філах, а Клеон, який на той час представляв більш значну політичну фігуру, ні. Втім, їхні політичні погляди в певній мірі збігалися; так, обидва виступали за подальшу експансію Афін на захід [75, с. 76-77]. Клеон став одинадцятим стратегом у 425/4 рр. до н.е., підкреслимо, що це повинна була бути екстраординарна магістратура.

Для Афін 425/4рр. до н.е. найбільш привабливими театрами військових дій здавалися Сицилія і Керкіра, куди повинні були вирушити Софокл і Еврімедонт. Демосфен виношував плани закріплення на мессенському узбережжі, і співгромадяни дозволили йому скористатися флотилією Софокла і Еврімедонта, якщо він побажає. Д. Кеген відновлює порядок прийняття еклесією цих декретів. Так, декрет про надсилання ескадри на Сицилію був прийнятий ще взимку, тобто до виборів стратегів 425 р. до н.е. Після появи пелопоннеського флоту біля Керкіри цей декрет був виправлений для надання негайної допомоги цьому острову. На цих же зборах Демосфен міг внести свою поправку, яка і була прийнята, при цьому він не розповідав афінянам усі деталі свого плану [165, р. 220-221]. Головними подіями 425 р. до н.е. були пілоська операція і захоплення Сфактерії. План Демосфена поривав з оборонною стратегією Перікла, оскільки передбачав закріплення на ворожій землі, хоча до цього, в ході війни, афіняни кілька разів вже висаджувалися в Пелопоннесі для набігів на прибережні території [165, р. 222]. Демосфену не вдалося переконати своїх колег відразу ж приступити до реалізації свого плану, оскільки ті хотіли плисти до Керкіри, але буря пригнала їх до Пілосу.

Щоб пояснити дії Демосфена, треба взяти до уваги те, що йому було потрібно отримати чергову гучну перемогу, яка б остаточно стерла з пам'яті співгромадян його поразку і показала б його у вигідному світлі. Він не мав

впливової рідні, і йому самому доводилося шукати політичних союзників. На своєму шляху Демосфен зазнав чималі труднощі, тому його просування на політичний Олімп було пов'язане з багатьма перешкодами. Він гостро потребував однодумців, які б зуміли розгледіти всі потенційні перспективи, що відкривав його план захоплення Пілосу, і цим союзником для нього був Клеон [243, р. 103-104]. Зрештою, Демосфен зайняв Пілос і замкнув на Сфактерії спартанський десант, а афінський гарнізон був блокований переважаючими пелопоннеськими силами.

У цей час в Афінах розгорілися гострі дискусії. Клеон вимагав негайно надати обложеному допомогу, роблячи випадки проти Нікія, кажучи, що якби він був стратегом, то швидко впорався б зі спартиатами. Він побоювався за своє становище, оскільки в разі здачі афінян під Пілосом, його позиції могли похитнутися, адже через запропоновані ним умови, лакедемоняни перервали мирні переговори, які вони почали після поразки під Пілосом. Нікій повинен був виступати за укладення миру зі спартанцями, тому невдача цих переговорів може розглядатися як поразка його угруповання.

Завдяки майстерному маневруванню, Нікію вдалося звільнитися від кампанії під Пілосом і нав'язати її Клеонові. У відмові від командування Нікія не було нічого ганебного, фактично він навіть не порушував афінського законодавства, оскільки афіняни ще навіть не винесли псефізми, що наказувала йому очолити похід. Можна припустити, що Нікій не хотів ризикувати, адже ситуація під Пілосом склалася непроста. Здається, що він міг спеціально тягнути час, маючи намір зав'язати нові переговори зі спартанцями, можливо, він розраховував на укладення миру, оскільки переможна ейфорія повинна була вивітритися з голів афінян.

Клеону нічого не залишалось, як прийняти на себе командування і в званні стратега вирушити з допоміжними військами до Пілосу, де, стараннями Демосфена він здобув перемогу на Сфактерії і привіз в Афіни полонених спартанців. Про тісний зв'язок між Демосфеном і Клеоном свідчить той факт, що Клеон взяв з собою в похід легкоозброєні війська, чия ефективність зумів

оцінити Демосфен на особистому досвіді. Нікій прорахувався. Перемога, здобута Клеоном і Демосфеном, була важлива в стратегічному і психологічному відношенні, оскільки вона розвінчувала міф про непереможність спартанців і гарантувала безпеку Аттиці від нових вторгнень лакедемонян. Все це повинно було дати певну політичну перевагу партії війни. Успіх пилоської операції і захоплення Сфактерії дозволив Клеону і Демосфену бути обраними стратегами на 424/3 рр. до н.е.; крім цього, Клеону було надано ряд почестей, можна сказати, що він досяг апогею свого впливу. Користуючись цим, Клеон виступив ініціатором підвищення форосу для союзників більш ніж в два рази. Цей декрет запропонував Фудіпп (IG. I³.71). Хоча інші джерела не дають прямих вказівок у зв'язку з ним на Клеона, тим не менш, зараз практично ніхто з дослідників не сумнівається, що ідейним натхненником цієї постанови був Клеон [165, р. 249-251].

Нікій, щоб не відставати від успішних дій своїх колег, у тому ж році йде походом на територію Коринфа. Тут його супроводжували два стратеги, одним з яких цілком міг бути Нікострат, оскільки вони досить часто разом командували, і, можливо, Автокл. Нікію була потрібна гучна перемога, щоб поправити свої позиції. Якщо Демосфен здобув свої перемоги за допомогою легкоозброєних солдатів, то Нікій вирішив в цій експедиції задіяти кінноту, яка складалася зі знаті. Тут можна помітити соціальний підтекст, оскільки залучення кінноти в бойових зіткненнях Пелопоннеської війни було досить рідкісним випадком. Аристократи, більшість яких мала орієнтуватися в своїх політичних уподобаннях на Нікія, демонстрували демосу свою патріотичність і готовність захищати батьківщину.

Нікій розбив у битві коринфян і здійснив рейд на кораблях на північний захід Пелопоннесу [44, IV. 42-45]. Нікій захопив і зміцнив перешийок, на якому знаходилися Мефани, ймовірно, що тут ним керував приклад Демосфена. Д. Кеген вважає, що справжньою причиною цього походу були Мефани, тоді як розорення коринфської території повинно було завдати шкоди ворогові. Володіння Мефаною могло принести певні плоди, якби на сторону Афін перейшли Трезен і Галіада, що створило б загрозу Епідавру, до того ж Клеон в

цей час вів переговори з аргівянами, щоб вони порушили свій нейтралітет. Це припущення не позбавлене основи. Нікій міг використовувати Мефану, щоб тримати в страху Епідавр і Мегаріду і почати бойові дії в самому Пелопоннесі. До речі, у 430 р. до н.е. Перікл здійснив рейд на територію Епідавру [107, р. 388], так що поведінка Нікія в цілому не порушувала «традиційних методів» війни. У цьому поході слід підкреслити ставлення Нікія до тіл полеглих афінських воїнів, заради поховання яких, він, за словами Плутарха, був готовий пожертвувати перемогою [34, Ніс. 6]. Такі дії повинні були зустріти теплий відгук серед афінян, тим самим Нікій заробив кілька додаткових балів, що дозволило йому і його прибічникам переобратися в наступному році на посаду стратега [75, с. 49-50].

Арістід, Демодок і Ламах на чолі ескадри збирали данину з союзників. Сюди ж входить захоплення Антандра. Ламах відплив в Понт, де втратив десять кораблів [44, IV. 75]. Зауважимо, що Ламах брав участь у понтійській експедиції Перікла, чи не вважався він фахівцем з даного регіону [155, р. 244-248]?

Еврімедонт і Софокл з Пілоса прибули на Керкіру, де були розпочаті військові дії проти вигнанців, які укріпили гору Істону. До відправлення в Афіни, стратеги відвезли вигнанців, що здалися, на острів Птіхію. Цим скористалися керкірські демократи, і вигнанців спіткала сумна доля [44, IV. 46-48]. Еврімедонт і Софокл поспішали відплисти на Сицилію, тому вони не могли нікому іншому дати доручення конвоювати полонених в Афіни, оскільки тоді вони втратили б славу за їх захоплення [165, р. 255]. На Сицилії ситуація докорінно змінилася для афінян: сікеліоти уклали між собою мир і афінським стратегам, включаючи і Піфодора, довелося повернутися ні з чим в Афіни. На батьківщині стратегів віддали під суд, оскільки їх звинувачували в отриманні хабара за свій відступ з Сицилії. Піфодора і Софокла присудили до вигнання, а Еврімедонта до грошового штрафу [44, IV. 65]. Ймовірніше, що офіційне звинувачення стратегів не мало під собою реальних підстав. Успіхи останніх років запаморочили голову афінян. Демос, не знаючи всіх тонкощів стану справ у Сицилії, міг вважати, що якщо Лахету з усього лише двадцятьма кораблями вдалося досягти чималих успіхів в Сицилії, то, маючи в своєму розпорядженні ще додаткові сорок кораблів, стратеги

мали досягти вражаючих результатів. Відносно Еврімедонта і Софокла слід додати, що їх прибуття на Сицилію постійно відкладалося то подіями при Пілосі, то смутою на Керкірі [165, р. 269-270]. Цей процес демонструє вплив демагогів [150, р. 113]. Можна припустити, що завдяки саме Клеону Еврімедонт всього лише відбувся грошовим штрафом і пізніше включився в державне життя Афін.

Стратегами у 424/3 гг. до н.е. були обрані: Нікій, Нікострат, Автокл, Клеон, Демосфен, Гіппократ, Ламах, Евкл [172, р. 369] і Фукідід, син Олора з дему Галімунт, IV філа Леонтиди [123, р. 132]. Під знаком питання знаходяться Гіппонік і Лахет. Андокід [24, IV, 13] згадує, що Гіппонік в званні стратега командував афінськими військами в битві при Делії (424 р. до н.е.), але він має помилятися, плутаючи Гіппоніка з Гіппократом. Одним зі стратегів (praetor) при Делії називається Лахет, правда, ця інформація походить від пізнього джерела – Цицерона, і носить анекдотичний характер [10, de div. I. 54, 123]. Як підсумовує Р. Девелін, відсутність Гіппоніка і Лахета в оповіданні Фукідіда здається достатньою для заперечення за ними стратегії [123, р. 133].

Партія війни, перебуваючи на піку свого впливу, зуміла провести у 424/3 рр. до н.е. в колегію стратегів Клеона, Демосфена, Ламаха; до цього ж політичного угруповання відносять і Гіппократа. Фракція Нікія, крім нього самого, була представлена Нікостратом, Автоклом і істориком Фукідідом. Політичні уподобання Евкла невідомі. У складі стратегів цього року спостерігався політичний баланс. Втім, афіняни все більше пускалися на небезпечні авантюри, не стільки внаслідок впливу демагогів, скільки їх до цього підбурювали недавні успіхи [165, р. 260]. Інший погляд на політичну розстановку сил в колегії стратегів можна знайти в статті А. Уеста «Зауваження щодо деяких афінських стратегів за 424-3 рр. до н.е.» [233].

Влітку 424 р. до н.е. Нікій, Нікострат і Автокл захопили острів Кіферу. Це було продовженням нової тактики афінян, яка включала в себе захоплення периферійних пунктів на Пелопоннесі, щоб здійснювати звідти вторгнення на територію ворога. Нікій досяг успіху в цьому новому напрямку війни, захопивши Мефани і Кіферу. В рамках цієї експедиції була захоплена Фірея в Кінурії, де

були страчені поселені тут спартанцями егінці [44, IV. 56-57]. Ці ж три стратеги уклали з лакедемонянами перемир'я на рік [44, IV. 119].

Ламах тим часом після втрати кораблів дістався влітку 424 р. до н.е. до Халкедону [44, IV. 75,2]. Того ж літа, Гіппократ і Демосфен діяли проти Мегар, всі їхні досягнуті успіхи були перекреслені прибуттям Брасида [44, IV. 66-73]. Після цього афіняни організували вторгнення в Беотію. Вони узгодили план дій з деякими з беотійських громадян, які хотіли встановити у своїх містах демократію. Цією операцією командували Демосфен і Гіппократ. Демосфен був посланий у Навпакт, де він зібрав союзників, однак йому не вдалося захопити Сіфи, а Гіппократ зазнав поразки від беотійців при Делії. У числі загиблих був і він сам. Незабаром після цього Демосфен зазнав невдачі в сікіонській області. Операції по захопленню Мегар і встановленню афінської гегемонії в Беотії мають між собою ряд спільних рис, не характерних для Періклової стратегії; найімовірніше, вони розроблялися під керівництвом Демосфена і Гіппократа і були санкціоновані Клеоном. На фракійському узбережжі для афінян також складалася невдала ситуація. Евкл не втримав Амфіполь, хоча послав за підкріпленням до Фукідіда, однак останньому вдалося відстояти лише Ейон [44, IV. 104-106]. Проти Фукідіда був розпочатий судовий процес, ініціатором якого був Клеон. Цей процес також має політичний підтекст.

Рік, що минав, обіцяв афінянам багато перспектив, а закінчився важкими поразками на різних ділянках «фронту». Полководці Клеона, Демосфен і Гіппократ, зазнали в цьому році повне фіаско, тому Клеон міг скористатися падінням такого важливого для афінян міста як Амфіполь, щоб звернути загальне невдоволення на стратега опозиційної політичної сили, яким виявився Фукідід, у результаті чого його вигнали. У той же час джерела мовчать про засудження Евкла. Нічого невідомо про політичну орієнтацію цього стратега. Якщо припустити, що він все ж примикав до Нікія, то, ймовірно, був менш значимою фігурою, ніж Фукідід, який мав зв'язки у Фракії і зараз був вразливий для Клеона. Фукідід робив все від нього залежне, щоб найкращим чином захистити інтереси Афін. На цьому шляху він не був застрахований від помилок. Сили афінян на цій

ділянці бойових дій були розділені на дві групи. Проти Фукідіда діяв майстерний спартанський полководець Брасид. Противник Фукідіда мав незрівнянно кращі полководницькі навички і застосовував не зовсім традиційну тактику [165, р. 301]. Та й сам Фукідід замовчує або опускає деякі, дуже важливі, події під Амфіполем [240]. Серія поразок остудив войовничість афінян, угруповання Клеона повинно було здати низку позицій, дозволивши зміцнитися Нікію, за допомогою якого Афіни уклали зі Спартою перемир'я на один рік.

У 423/2 рр. до н.е. стратегами традиційно були обрані Нікій, Нікострат і, ймовірно, Клеон з Еврімедонтом. На підтвердження стратегії Еврімедонта можна навести відновлений напис SEG 21:75 рядок 38/39 στρατηγῶς Εὐριμέδοντι Θεοκλέος Μυρρινοσίῳ, де вказується його демотик. Р. Девелін [123, р. 124], Д. Макдауелл [182, р. 44-45] схильні визнати його стратегію, цю ж думку поділяє Т. Уейд-Джері [231, р. 33-36], хоча Д. Льюїс висловлює заперечення, припускаючи, що Еврімедонт був елліноتامієм, а не стратегом [179, р. 119]. У Макдауелла можна знайти, так само, заперечення Д. Льюїсу, які в цілому є переконливі (форос союзників у SEG 21:75 приймали не тільки еллінотамії, а й стратеги) [182, р. 44-45]. До числа малоімовірних стратегів належить також Аміній [172, р. 737; 121, р. 471; 123, р. 137], який згадується Арістофаном [6, Vesp. 1271 і наступ.] і в схоліях; він був послом у Фарсал. Уестлейк додає до числа стратегів Софокла, сина Софіла з Колону (II філа Егеїди) на підставі повідомлення Плутарха, що Софокл і Нікій разом займали посаду стратега, без будь-якої прив'язки до дати [34, Ніс. 15]. Уестлейк наводить ряд аргументів, захищаючи свою точку зору, мовляв, Софокл мав дипломатичні, а не військові навички, які були потрібні для укладення перемир'я зі спартанцями; крім того, він належав до старого покоління людей, які пам'ятали Афіни союзниками Спарти, і за своїми політичними уподобаннями він був ближчий до Кімона, ніж до Перікла [239, р. 114-115]. Ці доводи звучать цікаво, проте вони не підкріплюються конкретними свідченнями, що змушує сумніватися в стратегії Софокла у 423/2 рр. до н.е. Л. Вудбарі також висловлюється проти стратегії Софокла, помічаючи, що якщо розглянута історія, яка дійшла в біографії Нікія, «є автентичною, то вона

узгоджується з анекдотичною традицією, яка ставить більший наголос на поетичній, любовній і громадській діяльності Софокла, ніж на його військових здібностях» [236, р. 221]. Клеон у 423/2 рр. до н.е. виступив ініціатором прийняття декрету про Скіони [44, IV. 122,6], а наступні його дії припадають на літо 422 р. до н.е., тобто, до періоду його нової стратегії. Д. Кеген [165, р. 305] і Ч. Форнара [132, р. 61-62] у зв'язку з цим заперечують його стратегію. Але Клеон був досить впливовим, щоб бути обраним стратегом у 423/2 рр. до н.е., з огляду на прийняття досить жорстокого декрету про жителів Скіони і постанову негайного походу [44, IV. 122,].

Перемир'я, яке було укладено зі спартанцями, фактично так і не вступило в силу через дії Брасида в Халкідіці. Влітку 423 р. до н.е. Нікій і Нікострат захопили Менд, блокувавши Скіону [44, IV. 129-32]. Нікій домогся скромних успіхів, які не могли повною мірою задовольнити афінський демос. Коли відбулися вибори стратегів на 422/1 рр. до н.е., йому на заміну був посланий Клеон. Клеон поступався в полководницьких навичках Демосфену, який, мабуть, був одним з небагатьох афінських стратегів, який міг протистояти на рівних Брасиду. Однак не варто зовсім робити з Клеона повного профана і взагалі заперечувати наявність у нього полководницьких здібностей. Клеонові вдалося захопити Торону [64]. Використовуючи Ейон як опорний пункт, він зробив невдалий напад на Стагір і захопив Галепс. Так само, як і Нікій до нього, він почав переговори з македонським царем Пердіккою, щоб той надав афінянам допомогу згідно з союзним договором [45, V. 6]. Загинув же Клеон у битві при Амфіполі, де також загинув і Брасид.

Стараннями Нікія афіняни уклали мирний договір зі спартанцями, який став відомий як «мир Нікія», розрахований на п'ятдесят років. Не викликає сумнівів, що Нікій був у цьому році стратегом. Дослідники припускають, головним чином виходячи з переліку Фуکیدіда афінських офіційних осіб, які принесли присягу при укладанні миру, що тоді ж стратегами були Лахет, Евтідем [172, р. 359] і Прокл (І філа Ерехтеїди) з Піфодором (ІІ філа Егеїди) [173, р. 239; 121, р. 481; 123, р. 138; 94, р. 180]. Цікаво, що в цьому переліку осіб, зазначених Фуکیدідом, Нікій

стоїть на третьому місці. Ймовірно, це пояснюється тим, що спочатку йдуть жерці Лампон, і, можливо, Істміонік [94, р. 180], таким чином, Нікій вказаний першим серед стратегів. Хоча в договорі про союз зі Спартою його ім'я значиться на четвертій позиції, тоді як порядок інших імен залишився колишнім. Якщо тут є якийсь сенс, то можна припустити, що оскільки мова йшла про укладення симмахії, то першим серед стратегів поставив підпис Лахет, тому що він більше розглядався як полководець, а не політик, і що не маловажно, він був політичним союзником Нікія. З військово-політичної точки зору, Нікію була вигідна симмахія зі Спартою, оскільки вона повинна була забезпечити безпеку Афін від Фів і Коринфа [75, с. 54]. Також з цих стратегів (якщо вони все ж були стратегами) найбільш відомими були Лахет і Евтідем. Про політичні погляди останнього важко щось сказати. Д. Кеген не робить Евтідема прибічником Нікія, незважаючи на те, що він підписав мирний союз зі Спартою [168, р. 91]. Хоча Бузолт прямо приписував Евтідема до числа прибічників Нікія [114, S. 733]. Піфодор походив із заможної родини. Як справедливо зауважують Е. Ендрюс і Д. Льюїс, афінські посадові особи, які підписали «мир Нікія», переважно були надійними людьми, які не були повністю присвячені війні або миру і не були провідними політиками в той час. Дослідники підкреслюють, що головну роботу серед них виконали Нікій і Лахет [94, р. 180].

У 420-х рр. до н.е. в Афінах зміцнилася радикальна демократія на чолі з Клеоном. Останній, будучи в більшій мірі політиком, ніж військовим, обирався кілька разів стратегом і успішно протистояв політичному наступнику Перікла Нікію. Нікій також активно обирався стратегом і впливав на політичне життя Афін.

Провідні афінські політики, особливо Клеон, активно користуються послугами стратегів, які переважно займалися військовою справою і особливо не відзначилися на політичному терені (Демосфен, Еврімедонт).

У цей період відбулося кілька процесів над стратегами, які мали політичне підґрунтя. Стратеги починають боятися демосу і несправедливих звинувачень. Надалі ця тенденція лише наростатиме.

4.2. Стратеги після 421 р. до н.е.: поступова втрата політичної значущості посади стратега.

У 421 р. до н.е. Афіни і Спарта уклали між собою «мир Нікія», що поклав кінець Архідамовій війні.

З точністю невідомо, чи був Нікій стратегом у 421/20 рр. до н.е., проте Р. Девелін [123, р. 140] і Ч. Форнара [132, р. 62] схиляються на користь його стратегії на підставі десятої глави біографії Нікія у Плутарха, хоча він там і не названий стратегом. До протилежної точки зору схиляється Л. Мітчелл [192, р. 213]. Імена інших стратегів за цей відрізок часу невідомі.

Під знаком питання стратегія Нікія за 420/19 рр. до н.е. В Афінах після укладення миру з лакедемонянами швидко почало зріти невдоволення, оскільки ряд вимог афінян спартанці не поспішали виконувати, і союзники Спарти – Коринф, Мегари, Фіви – не підписали мирний договір, не була вирішена проблема з Амфіполем. У К.Ю. Белоха [103, р. 292] числиться один стратег за цей рік – Алквіад, син Клінія, дем Скамбоніда, IV філа Леонтіди [172, р. 43-49; 121, р. 9]. Головним досягненням Алквіада тоді було створення союзу з Аргосом, Мантінеєю і Елідою. Це був успішний старт політичної кар'єри Алквіада, який продемонстрував, що він був одним з кращих афінських дипломатів. Він змінив зовнішню політику Афін створенням антиспартанської коаліції. Алквіад очолив войовничі елементи демосу, що були позбавлені талановитого лідера. Спарта розуміла, наскільки небезпечною була нова коаліція для її панування у Пелопоннесі, тому відправила послів в Афіни для прояснення ситуації. Алквіаду вдалися інтриги проти спартанських послів. Тому Нікій, в числі інших послів, був відправлений в Спарту для нормалізації відносин і передачі вимог афінян [45, V. 46]. Мабуть, Нікій, виконуючи таке важливе дипломатичне доручення, займав посаду стратега, оскільки нерідко подібні функції виконували стратеги [99, р. 193]. Ніяких видимих результатів ця місія Нікія не досягла. Дипломатичний провал Нікія мав посилити позиції Алквіада.

За 419/18 рр. до н.е. відома тільки стратегія Алквіада. Влітку 419 р. до н.е. він розгорнув активну діяльність в Пелопоннесі [45, V. 52, 55]. У тому ж антиспартанському ключі було прийнято з ініціативи Алквіада афінянами рішення приписати на стелі, що фіксувала мирний договір з лакедемонянами, рядки, в яких говорилося, що спартанці порушили клятву [45, V. 56,3].

У результаті виборів 418 р. до н.е., в колегію стратегів потрапили: Нікій, Лахет, Нікострат, Демосфен, Автокл, Евтідем, Калістрат, син Емпеда з Ей, VI філа Ойнеїди [172, р. 540], Клеомед, син Лікомеда з Філи, VII філа Кекропіді [172, р. 575; 121, р. 347]. Заплутана ситуація зі стратегією Алквіада у 418/17 рр. до н.е. Відомо, що він виконував посольські функції в Аргосі [45, V. 61; 14, 12. 79]. Іноді відповідальні дипломатичні доручення покладалися на стратегів; окремі випадки вимагали авторитетності і, як правило, носили характер більшої державної ваги. У Алквіада були ксенічні зв'язки в Аргосі, що робило його вигідним стратегом у політичному плані для Афін. Метою місії Алквіада було зберегти афіно-аргоський союз. Джерела замовчують факти невдоволення Алквіадом афінянами, що заважало би йому переобратися на 418/17 рр. до н.е. Ч. Форнара визнає цю стратегію Алквіада (як і автор цих рядків) [132, р. 62-63], протилежну точку зору зайняли Д. Кеген [168, р. 90-91], Л. Мітчелл [192, р. 213-214], П. Родс [203, р. 35-36]. Дослідники відзначають, що в Афінах була тенденція, що забороняла одній людині одночасно займати кілька посад [192, р. 214]. Згадані вище дослідники не можуть дати відповіді, що спиралася би на факти, чому Алквіад не був обраний стратегом у 418/17 рр. до н.е. Поточний склад колегії стратегів показав зміцнення позицій Нікія; крім нього, там були представлені його політичні союзники: Лахет, Нікострат, Автокл. Демосфен, можливо, підтримував аргоську політику Алквіада. Про політичні уподобання інших стратегів складно що-небудь сказати, зважаючи на брак інформації. Д. Кеген вважає, що Алквіад не був обраний стратегом, тому що погляди афінян змінилися у порівнянні з минулим літом. Провал Алквіада і успіх угруповання Нікія свідчать про те, що афіняни не хотіли поспішно вводити свої війська в бій на територію Пелопоннесу, бажаючи бачити їх під керівництвом більш консервативних полководців [168, р. 91].

Проте, афіняни не залишили союз з Аргосом. Нікострат і Лахет були послані в Пелопоннес, де разом з аргів'янами прийняли капітуляцію Орхомену. Трохи пізніше вони дали спартанцям бій у Мантінеї, який закінчився безплідною перемогою спартанців. У битві загинули обидва полководця [45, V. 61, 65-74]. Цікаво, що джерела нічого практично не повідомляють про діяльність Нікія за цей рік [123, р. 144]. Демосфен вивіз афінський гарнізон з Епідавру [45, V. 80,3]. Завдяки надпису IG I³ 370 відомо про стратегію Евтідема, Калістрата і Клеомед.

У 417/16 рр. до н.е. стратегами були обрані Нікій, Алквіад, Клеомед і Тісій, син Тісімаха з дема Кефал, V філа Акамантіди [173, р. 302-303; 121, р. 501-503]. Останній був другом Алквіада, отже, їхні політичні погляди на даному етапі могли збігатися. Про стратегію Клеомеда і Тісія згадується в надписі IG I³ 370 рядки 29-32. Що стосується Алквіада і Нікія, то кожен з них продовжував проводити свою політику. Алквіад, як і раніше, залишався зацікавленим в Аргосі. За його наполяганням у 417 р. до н.е. Аргос приступив до будівництва «довгих стін», з метою чого Алквіад привіз з Афін майстрів [35, Алс. 15]. У наступному році він очистив Аргос від запідозрених в лаконофільстві елементів [45, V. 84]. Можливо, що Алквіад ще остаточно не розлучився з планами по реанімації союзу між Мантінеєю, Елідою, Аргосом і Афінами. Нікій же був зайнятий втраченими територіями на півночі в результаті діяльності Брасида. Однак, намічений похід на ці території не вдався [45, V. 83]. Нікій активно справляв літургії і у 417 р. до н.е. очолив посольство на Делос. На ці заходи Нікій не скупився, адже вони, головним чином, були спрямовані на зміцнення його політичних позицій.

Клеомед і Тісій були переобрані стратегами на 416/15 рр. до н.е. Влітку 416 р. до н.е. вони почали військову операцію проти Мелосу. Після прибуття підкріплення під керівництвом стратега Філократа, сина Демея остров'яни здалися на милість переможця [45, V. 114, 116]. Алквіад, Нікій і Ламах були також стратегами в цьому році і переобрані стратегами-автократорами на 415/414 рр. до н.е. для походу на Сицилію [123, р. 148, 150].

Повноваження автократора дозволяли стратегам приймати рішення на місці, не питаючи на це санкції еклесії. Перш, ніж їх повноваження досягли свого

максимуму, афінянам було потрібно три зібрання еклесії, на кожному з яких обговорювалася і розширювалася їхня влада [45, V. 8, 26; 148, р. 66; 141, р. 201-202]. Маючи у своєму розпорядженні розширений спектр повноважень, автократор не був вільним від службових розслідувань та дисциплінарних процедур [141, р. 202; 143, р. 127]. Автократор отримував повну свободу дій безпосередньо в зоні проведення військових дій. Стратеги, що відправлялися в Сицилію, мали між собою рівні повноваження, хоча на перших порах головну ініціативу проявляв Алквіад. Втім, з його усуненням ведення операції фактично опинилося у руках Нікія. У зв'язку з цим слід згадати надпис IG I³ 93, що представляє собою пробулевму, в якій мова йдеться про обрання одного стратега для Сицилійської експедиції, цим стратегом, імовірно, був Алквіад. Частина надпису, де мала міститися поправка, в якій були імена колег Алквіада, не збереглася [89, с. 135-136].

Нікій виступав проти проведення Сицилійській експедиції. Своє невдоволення він висловив лише після того, як його призначили стратегом у цей похід, тобто, на наступному засіданні еклесії. І.Є. Суріков висунув цікаве припущення, що Нікій озвучив свої справжні думки лише після досягнення домовленості з Алквіадам, що дозволило їм уникнути ostracism [89, с. 138-139]. Алквіад виступав активним прихильником західної експансії Афін, і на даному етапі його думка взяла гору.

До цього ж відрізка часу примикає ostracism Гіпербола. Дослідники розходяться в його датуванні, Д. Кеген вказує дату 416 р. до н.е. [168, р. 144], інші дослідники схиляються до 415 р. до н.е. [89, с. 134-140; 135, р. 170; 202, р. 122-126] або сумніваються між 416 і 415 рр. до н.е. [151, S. 35]. Вірогідно, ostracism Гіпербола дійсно припадає на час приготувань до Сицилійської експедиції, оскільки він прояснює непросту політичну обстановку в Афінах, що склалася через протидію Нікія. Протиріччя між Нікієм і Алквіадам було вирішено розв'язати за допомогою ostracism. Афіняни фактично стояли перед вибором: голосувати за політику, що відстоював Нікій, або його конкурент Алквіад. Обидва політики розуміли, чим загрожувала їм невдача, тому вони змовилися між

собою, на час відклавши протиріччя, і внаслідок остракофорії демагог Гіпербол був вигнаний з Афін. Внаслідок цієї остракофорії Алквіад позбавився від свого конкурента, тому що Гіпербол теж пропагував агресивну зовнішню політику Афін.

За 415/14 рр. до н.е. відомі стратеги: Алквіад, Нікій, Ламах і Телефон (IG I³ 370, 63) [123, р. 150]. Перші три стратеги були автократорами. Головною подією того року було звинувачення Алквіада у святотатстві та його втеча з Сицилії. Так афінське військо в Сицилії втратило найталановитішого та ініціативного полководця [35, Alcib. 18-22].

Заплутана ситуація зі списком стратегів за 414/13 рр. до н.е. Ч. Форнара налічує за цей рік одинадцять стратегів, припускаючи, що Нікій і Ламах, будучи автократорами, значилися окремо [132, р. 64]. Бузольт також налічує одинадцять стратегів, вказуючи, що після загибелі Ламаха пройшли додаткові вибори стратега [114, S. 1351]. (Але стратегів було десять, про що мова піде далі). Нікій і Ламах продовжували вести військові дії в Сицилії. Ситуація для афінян почала погіршуватися, в одній із сутичок загинув Ламах, а Нікій захворів. Нікій відправив в Афіни донесення, просячи допомогу. Замість загиблого Ламаха повинна була бути обрана заміна, Л. Мітчелл припускає, що нею міг бути Харікл, син Аполлодора [173, р. 427; 121, р. 502]. Р. Девелін вважає [123, р. 153], що Еврімедонт і Демосфен були обрані стратегами за 414/13 рр. до н.е., хоча Л. Мітчелл говорить [192, р. 214], що вони були заздалегідь обрані для 413/12 рр. до н.е. Останній варіант частково б вирішив проблему з чисельністю стратегів за 414/13 рр. до н.е. Однак він викликає заперечення. Відомо, що Демосфен разом з Харіклом здійснили ряд нападів на узбережжя Лаконіки на самому початку весни 413 р. до н.е. [46, VII. 20, 23; 14, 13. 9]. Більшість дослідників визнають, що Харікл був стратегом за 414/13 рр. до н.е., отже його експедиція з Демосфеном повинна була статися до цього відрізка часу, адже у джерелах не повідомляється, що він був обраний стратегом на 413/12 рр. до н.е. До прибуття Демосфена і Еврімедонта афіняни призначили тимчасових помічників Нікію з числа тих, що знаходилися в Сицилії – Менандра [173, р. 65] та Евтідема [172, р. 359]. Якщо

вони і були призначені стратегами, то їх призначення носило екстраординарний і тимчасовий характер. З прибуттям Демосфена та Еврімедонта вони повинні були скласти свої повноваження. Піфодор, син Епізела (II філа Егеїди) [173, р. 239; 121, р. 481], Лесподій, син Андроніма [173, р. 1; 124; 170] і Демарат влітку 414 р. до н.е. спустошували узбережжя Лаконіки [45, VI. 105]. Хоча Фулідід їх прямо не називає стратегами, але це випливає з його тексту [123, р. 153]. Інший стратег Еветіон [46, VII. 7, 9] безуспішно намагався захопити Амфіполь [172, р. 356; 121, р. 190; 123, р. 153]. Ще одним зі стратегів був Діітреф, син Нікострата зі Скамбоніди (IV філа Леонтіди) [172, р. 255]. Він був сином прибічника Нікія Нікострата. Діітреф захопив в Беотії Мікалесс, який йому потім довелося залишити [46, VII. 29].

Не цілком ясною є ситуація зі стратегією Конона у 414/13 р. до н.е. (син Тимофія, дем Анафліст, X філа Антіохіди). Л. Мітчелл [192, р. 214] і Р. Девелін [123, р. 153-154] схиляються на користь його стратегії. Відомо, що він командував у Навпакті [46, VII. 4, 5]. Р. Девелін під знаком питання додає ще одного стратега – Мелесандра IG I³ 371,3 [123, р. 153], проте, беручи до уваги погану збереженість тексту надпису [190, р. 381-382], подібне припущення малоімовірне [218, р. 105-106].

Таким чином, за 414/13 рр. до н.е. нараховуються десять стратегів, враховуючи імовірну заміну Ламаха Харіклом. Менандр і Евтідем були призначені стратегами тимчасово, тому їх можна викреслити із загального списку стратегів, обраних філами; також стратегія Мелесандра більш ніж сумнівна.

У політичному відношенні склад колегії стратегів 414/13 рр. до н.е. був строкатим. Не будемо чіпати політичні погляди Нікія, Лахета, Демосфена, Еврімедонта, Евфідема; звернемо увагу на інших стратегів. Відомо, що у подальшому Харікл, Пісандр, Діітреф, Піфодор проявили свої олігархічні нахили. Хоча до цього Харікл значився серед демократів, Бузолът навіть називає його вождем радикалів [114, S. 1350]. Лесподій, ймовірно, якщо раніше і був демократом, то пізніше брав участь у поваленні демократії в Афінах у 411 р. до н.е. Конон також належав до демократів [114, S. 1350-1351]. Політичні

уподобання інших гіпотетичних стратегів невідомі. Вибори стратегів 414/13 рр. до н.е. показали зростаючу радикалізацію афінської військово-політичної еліти. Це було не дивно з огляду на початок Декелійської війни у 413 р. до н.е. З наданого переліку стратегів половина згодом взяла участь у перевороті «Чотирьохсот».

У 413 р. до н.е. афінські сили зазнали повної поразки в Сицилії. Нікій в цілому виявив пасивність у цьому поході, що взагалі не дивно, беручи до уваги той факт, що він виступав проти нього. Афіняни замість того, щоб розгорнути масштабну експансію на Сицилії, два роки безуспішно осаджували Сіракузи. Нікій не міг з порожніми руками повернутися в Афіни, адже в кращому випадку йому загрожував ostracism. Прибуття підкріплень не змінило ситуацію на користь афінян. Під напором Демосфена Нікій уступив, і афіняни дали невдалий бій біля Епіпол. Еврімедонт загинув у морській битві з сіракузянами [46, VII. 52]. Після цього Демосфен, Менандр і Евфідем спробували прорватися на кораблях, однак і тут їх чекала невдача [46, VII. 69, 72]. Можливо, що Менандр і Евфідем були обрані постійними стратегами на 413/12 рр. до н.е. [123, р. 155], але не автократорами. Сухопутне військо афінян було взято в полон, Демосфен і Нікій страчені.

У зв'язку з Сицилійською експедицією постає питання субординації між Нікієм і іншими стратегами. Фулідід не повідомляє, щоб Еврімедонта і Демосфена афіняни наділяли повноваженнями автократора. З колишніх автократорів залишився тільки Нікій. У зв'язку з цим цікаві 48-50 розділи 7-ї книги Фулідіда [67]. Після поразки афінян біля Епіпол Демосфен запропонував відступ з-під Сіракуз, перенісши стоянку афінського війська у Фапс або Катану. Однак, Нікій був категорично налаштований залишитися під Сіракузами, в результаті його думка взяла гору. У своїй промові Нікій озвучив ряд цікавих тез. По-перше, він прямо висловив свої побоювання, що на батьківщині афіняни, коли повернуться з Сицилії, звинуватять його в отриманні хабара від ворогів за свій відступ [46, VII. 48]. По-друге, Нікій обмовився про небажання відкрито (ἐμφανῶς) говорити про відступ афінян в багатолюдному зібранні (μετὰ πολλῶν);

та сама думка простежується у нього в іншому пасажі Фукидіда, де Нікій вже не протестує проти відступу, однак не приймає відкрито (φανερώς) рішення про це [46, VII. 50]. Малоімовірно, що рішення подібного питання відбувалося на очах у всієї армії. Ймовірніше, мова йде про голосування, в якому брали участь стратеги і менші військові чини, як таксіархи, можливо, що і триєрархи [141, р. 74]. Рішення, що приймали афінські полководці, обговорювалися на спеціальних зборах. Демосфен і Еврімедонт не мали такого значного впливу, щоб подолати опір Нікія. З цих двох стратегів найбільшим авторитетом повинен був користуватися Демосфен, беручи до уваги його гучні успіхи на війні. Було б великим перебільшенням говорити, що Демосфен не користувався популярністю в афінян, як, наприклад, це робить Г. Уайлі [244, р. 27], інакше яким би чином він зумів стільки раз переобиратися на посаду стратега? Правильніше було б сказати, що Демосфен в більшій мірі володів талантами полководця, ніж політика. Після смерті Клеона він втратив надійного політичного союзника, і все ж афіняни визнали його заслуги і відправили разом з Еврімедонтом, як кращих афінських полководців, в Сицилію. Е.Ч. Вудкок справедливо відмічає, що Демосфен був першим професійним військовим в Афінах, попередником ватажків найманців Іфіктрата, Харета і Харідема [243, р. 108]. Поряд з Демосфеном сюди можна додати Еврімедонта, Лахета і Ламаха, які насамперед відомі були як полководці. Е.Ч. Вудкок правий стверджуючи, що після Демосфена керівництво на війні стало все більше відмежовуватися від лідерства в еклесії [243, р. 108].

Евфідем і Менандр, за логікою Д. Кегена, підтримали Нікія. Під його командуванням, вони були обрані стратегами. Тому вони були проти несанкціонованого еклесією рішення про відступ [168, р. 321]. Але якби Демосфен і Еврімедонт все ж були б автократорами, то, мабуть, їхні голоси значили б більше, ніж голос одного Нікія, навіть з урахуванням нижчих за рангом Евфідема і Менандра. Отже, тільки Нікій залишався стратегом-автократором. Він намагався в ряді питань не приймати самотійно рішень, ймовірно, вважаючи, що при колегіальній відповідальності йому буде менше висловлено докорів в командуванні, але вирішальне слово залишалося за ним. Сицилійська катастрофа,

крім фінансових і людських збитків, поставила Афіни перед проблемою політичного і військового лідерства. Кращі афінські стратеги полягли в Сицилії, Алквіад і Гіпербол перебували у вигнанні. Політичні сили, які виступали ініціаторами походу в Сицилію, втратили свою популярність.

З інших стратегів за 413/12 рр. до н.е. відомий Діфіл. Можливо, що він змінив біля Навпакта Конона, де він дав нічийну битву пелопоннеському флоту [172, р. 299; 46, VII. 34], хоча Р. Девелін сумнівається в його стратегії, відзначаючи, що він міг бути навархом [123, р. 155]. Далі, Арістократ (син Скеллія, VII філа Кекропіді) навесні 412 р. до н.е. був відправлений на Хіос [172, р. 131; 121, р. 56-57], оскільки афіняни запідозрили хіосців у зраді [46, VIII. 9]. Цілком ймовірно, що Гіппокл (син Меніппа) [172, р. 501] і Стромбіхид (син Діотіма з Евоніма, I філа Ерехтеїди [173, р. 278; 121, р. 161]) були також стратегами, а не навархами [123, р. 155; 164, р. 238-239]. Гіппокл перехопив пелопоннеські кораблі біля Левкади [46, VIII. 13], Стромбіхид діяв біля Хіоса [46, VIII. 15]. З цих чотирьох найкраще відомий Арістократ. Він належав до багатой сім'ї, його ім'я значиться в списку афінян, що підписали «мир Нікія». Він був помітною фігурою, брав участь у поваленні демократії у 411 р. до н.е. Стромбіхид же був демократом. Відомо, що він був страчений перед самим встановленням режиму Тридцяти в Афінах за доносом прибічників олігархів [23, XIII. 13, XXX. 14]. Про Діфіла і Гіппокла немає інформації, що свідчить про їх політичні уподобання.

На 412/11 рр. до н.е. був переобраний Стромбіхид. Його колегами були Фрасікл [172, р. 479], Діомедонт [172, р. 272-273], Леонт [173, р. 13], Фрініх син Стратоніда (дем Деїрадіот, IV філа Леонтіди [173, р. 397-398]), Ономакл [173, р. 172], Скіронід [173, р. 257], Хармін [173, р. 434], Евктемон [172, р. 374] і Евкрат (син Нікерата, дем Кідантіда, II філа Егеїди) [123, р. 157-158]. Можливо, що афіняни, обираючи стратегів на 412/11 рр. до н.е., керувалися тими ж міркуваннями, що підштовхнули їх до установи колегії пробулів після сицилійської катастрофи. Вибрані стратеги, ймовірно, публічно висловлювали політичні погляди, які дозволяли віднести їх до помірних або консерваторів. У

будь-якому випадку, вони повинні були розглядатися як надійні і шановні люди. Як зауважує Д. Кеген, історики XIX століття ділили стратегів 412/11 рр. на олігархів, помірних і демократів у більшості випадків в залежності від їх поведінки під час олігархічного перевороту 411 р. до н.е. [166, р. 52]. Проте, Д. Кеген керується тим же принципом відносно Стромбіхіда, Діомедонта і Леонта, які показали себе як справжні демократи, констатує, що Фрініх, Ономакл і, можливо, Скіронід стали прибічниками перевороту [166, р. 52]. Бузолт зараховує до помірних демократів і Евкрата, який був братом Нікія [114, S. 1412]. Можливо, що це припущення не позбавлене основи, оскільки він був страчений за наказом Тридцяти. Дж. Девіс має деякі сумніви в його відданості демократії, оскільки Лісій повідомляє [23, XVIII. 5], що Тридцять пропонували Евкрату місце в своїй колегії [121, р. 404]. До прибічників олігархічного перевороту слід додати Харміна, за участю якого був убитий Гіпербол [46, VIII. 73]. Можливо, що до цього ж крила політичних сил слід зарахувати Евктемона, оскільки він згадується разом з Ономаклом [114, S. 1412; 46, VIII. 30], хоча надійної інформації, що дозволяє зробити таке припущення, немає. Про політичні погляди Фрасікла можна лише робити припущення через відсутність надійних свідчень.

Державний переворот в Афінах готувався за участю Алквіада. В Афінському флоті, що базувався на Самосі, були прибічники повернення Алквіада. Той обіцяв їм фінансову підтримку Персії, а ті, у свою чергу, повинні були ліквідувати демократію в Афінах [46, VIII. 47]. Самоські змовники відправили до Афін Пісандра з дорученням встановити олігархію. Корнелій Непот називає Пісандра стратегом, але дослідники традиційно розглядають це свідчення як помилку [123, р. 159]. Переворот було тим легше організувати, що практично половина колегії стратегів 412/11 рр. до н.е. його підтримувала, як і пробули, які були, можливо, обмануті в своїх очікуваннях [162].

У 411 р. до н.е. було більше, ніж десять стратегів. Це було викликане тим, що стався державний переворот. Олігархи протрималися при владі кілька місяців. У зовнішній політиці вони орієнтувалися на укладення миру зі Спартою, хоча

серед них були противники такого курсу, як Ферамен. Вони встигли викликати своєю узурпацією влади невдоволення не тільки у війська, що знаходилося на Самосі, але і в Афінах. Більш того, в їх середовищі намітилися розбіжності, що призвели до їх зміщення П'ятьма тисячами, після чого демократія повернула колишні позиції в Афінах. Опозиціонери в таборі Чотирьохсот влилися в нову політичну еліту Афін.

З олігархічних стратегів відомі: Діотреф, син Нікострата з Скамбоніди (IV філа Леонтіди), влітку 411 р. до н.е. його призначили у Фракію, відомий тим, що знищив демократію на Фасосі [46, VIII. 64]; Алексікл [172, р. 38] був заарештований гоплітами в Піреї, пізніше відпущений [46, VIII. 92-93, 98]; Ферамен, син Гагнона зі Стирії (III філа Пандіоніди) [172, р. 464-466; 121, р. 228] порвав з крайніми олігархами, за своїми політичними поглядами він був ближче до «помірних», його стараннями Чотиріста були скинуті, і влада перейшла до П'яти тисяч [46, VIII. 89-93]; Тімохар (V філа Акамантиди) [172, р. 485; 121, р. 524-525] зазнав поразки у морській битві від спартанців біля Еретрії [46, VIII. 95]; Арістарх (VIII філа Гіппофоонтіди) [172, р. 113-114; 121, р. 48] обманом передав беотійцям Еною. Ксенофонт згадує, що Арістарх разом зі стратегами Арістотелем (X філа Антіохіди) [172, р. 139] і Меланфієм [173, р. 60] спорудили укріплення на міському валу Естіонеї [48, 2.3.46]; стратегія Антіфонта знаходиться під знаком питання [172, р. 88; 121, р. 327-328; 123, р. 161].

За Р. Девеліном [123, р. 162-163; 62], наступний перелік складається зі стратегів, які були обрані противниками Чотирьохсот на Самосі і в Афінах: Фрасибул, син Ліка зі Стирії (III філа Пандіоніди, [172, р. 476-479; 121, р. 240], Фрасилл [172, р. 481] – обидва були призначені стратегами на Самосі в результаті відсторонення від командування стратегів, запідозрених у симпатіях до Чотирьохсот. За пропозицією Фрасибула був запрошений Алквіад, якого теж призначили стратегом [46, VIII. 81-82]. Джерела замовчують ставлення Фрасилла до запрошення Алквіада [187, р. 266]. Е. Ендрюс припускає, що Фрасилл був політичним противником Алквіада і чинив опір його поверненню, сам же він

відносився до демократів і знаходився у дружніх відносинах з демагогом Клеофонтом [93, р. 4].

Алківіад прийняв запрошення Фрасибула, адже Чотириста не доклали жодних зусиль для його повернення, крім того він зайняв провідне місце в колегії стратегів. Ці стратеги були задіяні на східному театрі війни, головним чином біля Чорноморських проток, де була здобута перемога біля Кізіка, правда, без участі Фрасилла, який був відправлений в Афіни за підкріпленнями.

Уряд П'яти тисяч офіційно визнав Алківіада стратегом. Цей крок був зроблений зі схвалення Ферамена, який після повалення Чотирьохсот займав важливе становище в Афінах і обіймав посаду стратега [14, 13. 38]. Відомо, що він діяв у районі Евбеї і Пароса, потім брав участь у битві біля Кізіка. Стратегами також були Евмах [172, р. 349], який залишився з Фераменом біля Хрісополя, де була заснована митниця, яка збирала мито з кораблів, що впливали з Понта [48, 1. 1. 22]. Херей, син Архестрата [173, р. 407; 121, р. 346; 123, р. 163] командував частиною піхоти в битві при Кізіку. Конон був одним з міських стратегів і відправлений на Керкіру, висадивши там для зміцнення демократії десант в шість сотень месенців [14, 13. 48]. Посланий восени з Афін Фімохар, який був призначений стратегом за Чотирьохсот, зазнав поразки від спартанців біля Геллеспонта. Те, що він не був відсторонений від командування змушує припустити, що він дотримувався приблизно тих же політичних поглядів, що Ферамен. За цей період відомий ще один стратег, розбитий в бою біля Амфіполя. Дослідники розходяться в думці, як його звали, адже в Оксіринхській «Грецькій історії» його ім'я значиться у пошкодженій формі [27, 2. 4], а в схоліях до Есхіна [40, 2. 31] згадується стратег Сіміх. Р. Девелін дотримується версії Есхіна [123, р. 163]. У. Томпсон говорить, що в Афінах цього періоду не було ніякого Сіміха. Найімовірніше, тут йшлося про Стромбіхіда, який був стратегом у 412/11 рр. до н.е. [218, р. 106-107]. Беручи до уваги його демократичну спрямованість, це припущення виглядає правдоподібним.

Ряд дослідників вважають, що Фрасибул, Ферамен і Алківіад були офіційними стратегами з 410/9 до 408/7 рр. до н.е. [123, р. 165; 93, р. 3]. З весни

410 р. до н.е. до зими 409/8 рр. до н.е. стратеги біля Геллеспонта не зробили нічого видатного. Е. Ендрюс пояснює це політичними причинами. Між Фрасибулом, Фераменом і Алквіадам стався розрив з колишніми прибічниками демократії та їх стратегом Фрасиллом. Перемога біля Кізіка на початку весни 410 р. до н.е. виявилася політичною невдачею для стратегів переможців, оскільки афінський демос зміцнив своє становище. Демократи хотіли убезпечити себе від нових революцій, тому вони провели нові вибори стратегів, обійшовши Алквіада, Фрасибула і Ферамена. Демократи не ризикнули відкликати Алквіада з колегами додому, оскільки вони не були впевнені у тому, що флот прийняв би нових командувачів; замість цього вони не відправили до них підкріплень. Демократи сподівалися на експедицію в Іонію, яку повинен був очолити Фрасилл. Експедиція в Іонію носила військовий і ідеологічний характер, адже, в разі успіху Фрасилла вона повинна була продемонструвати, що віддані демократії стратеги теж вміють перемагати. Але невдача Фрасилла в Іонії вирішила політичну кризу.

Алквіад тим часом не робив ніяких кроків, розуміючи, що громадянська війна означає перемогу Спарти. Його нові перемоги у 408 р. до н.е. переконали афінян прийняти його [93, р. 4-5]. Це пояснення подій 410/8 рр. до н.е. Д. Кеген піддав критиці. Так, немає ніяких надійних підстав вважати, що між флотом і Афінами були політичні розбіжності. Принаймні, джерела замовчують це. Ксенофонт і Діодор, викладаючи події між 410/9 і 408/7 рр. до н.е., не висловлюють ніяких сумнівів в статусі Фрасибула, Ферамена і Алквіада. Складно уявити собі розбіжності між демократами в Афінах і демократичним флотом, одним з ватажків якого був Фрасибул. Чому афінські демократи повинні були вірити йому менше, ніж Фрасиллу? Що стосується Алквіада, то у Лісія говориться, що він був стратегом чотири або п'ять разів поспіль [23, XIX. 52]. Ця згадка має належати до цього часу. Ферамен встиг також зарекомендувати себе як віддана демократії людина. Який сенс було залишати Алквіада з колегами як тимчасових стратегів керувати флотом, коли вони могли використовувати його проти невгодних їм політиків в Афінах [166, р. 266-9].

Поведінка демократів в інтерпретації Е. Ендрюса виглядає «безглуздою» і «непатріотичною». «Безглуздою» тому, що вони наважилися образити стратегів, назвавши їх тимчасовими, не позбавивши їх повноважень, «непатріотичною» тому, що вони на догоду власним політичним інтересам не розвинули успіх, досягнутий при Кізіку. У афінян не було причин ворогувати з корисними для демократії стратегами. Таким чином у 410 р. до н.е. не було нових виборів стратегів, крім тих, що були проведені навесні під час правління П'яти тисяч. Підкріплення ж затримувалися через практичні міркування. Військово-стратегічна ситуація у 409 р. до н.е. змінилася, і афіняни відправили ескадру з Фрасиллом в Іонію. Там перед афінянами відкривалися привабливі перспективи [166, р. 266-269].

Проти стратегії Алквіада у 410/9 рр. до н.е. Е. Ендрюс [93, р. 3] наводить той факт, що в складі колегії стратегів за цей рік є Пасіфон з Феар [173, р. 183], який походив з філи Алквіада (IV філа Леонтіди). Однак цей факт не може свідчити проти стратегії Алквіада. Реконструкція подій, запропонована Д. Кегеном, є більш переконливою, оскільки вона уникає політичного загострення в Афінах, що повинно було знайти відображення у наративній традиції.

Завдяки надпису IG I³ 375 відомі імена ще стратегів: Евклід [172, р. 368] був в Еретрії (рядок 17); Дексікрат [172, р. 212], Пасіфон і Арістократ, син Скелля, Евмах з Евоніма (I філа Ерехтеїди) [172, р. 349] були біля Самоса (рядки 35/6) [123, р. 165-166]. У Фракії стратегом був Енобій з Декелеї (VIII філа Гіппофоонтіди) [173, р. 165]. Невідомо, чи був згадуваний Ксенофонтом Менандр стратегом, хоча залишається така можливість [1, 1.2.16].

У 409/8 рр. до н.е. стратеги Алквіад, Ферамен, Фрасибул і Фрасилл в основному діяли біля Халкедона і Візантія. Стратегами у 409/8 рр. до н.е. були Аніт, син Антеміона з Евоніма (I філа Ерехтеїди [172, р. 91; 121, р. 40-41], його послали на допомогу гарнізону Пілоса, але через буревій він повернувся до Афін, де був звинувачений у зраді; Діодор повідомляє, що він підкупив суддів і уникнув звинувачення [14, 13. 64; 8, 27.5]. Про політичні погляди Аніта відомо, що він належав до крила помірних, яких у той час очолював Ферамен; Леотрофід [173, р.

18] і Тімарх [173, р. 309] розбили мегарців біля Нісеї [14, 13. 65]. Стратегія Перікла, сина Перікла з Холарга (V філа Акамантиди) сумнівна [173, р. 200; 121, 458; 123, р. 169].

За Д. Кегеном [166, р. 266-269], стратегами у 408/7 рр. до н.е. були Алквіад, Фрасибул, Ферамен і Фрасилл. Головною подією 407 р. до н.е. було тріумфальне повернення Алквіада до Афін. Його обрали стратегом-автократором на 407/6 рр. до н.е.; винесений йому смертний вирок був скасований, конфісковане майно повернуто. Алквіад досяг піку своєї могутності в Афінах. Цікаво, що Алквіад був призначений стратегом ще до свого повернення в місто [48, 1. 4. 10]. Ю. Белох припускає, що афіняни тоді йому вже вручили спеціальні повноваження [103, S. 286]. Але зі слів Ксенофонта випливає, що це сталося вже після виборів стратегів, влітку 407 рр. до н.е., коли еклесія призначила його ἀπάντων ἡγεμῶν αὐτοκράτωρ [48, 1. 4. 20]. Діодор більш докладний: «...αὐτὸν στρατηγὸν καταστήσαντες αὐτοκράτορα καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν, ἀπάσας τὰς δυνάμεις ἐνεχείρισαν αὐτῷ. εἴλαντο δὲ καὶ στρατηγοὺς ἑτέρους οὓς ἐκεῖνος ἤθελεν, Ἀδείμαντον καὶ Θρασύβουλον» («...призначили його стратегом-автократором і вручили йому всі сили на землі, і морі. Тоді ж були обрані й інші стратеги за його побажанням, Адімант і Фрасибул») [14, 13. 69]. З Ксенофонта відомо, що Фрасибул був призначений стратегом [48, I. 4. 10]. Адімант (син Левколофіда, дем Скамбоніда, IV філа Леонтиди [172, р. 15-16]) також, як і Алквіад, був замішаний в скандалі з містеріями. Найімовірніше, що Адімант був дійсно призначений влітку стратегом, оскільки сумнівно, щоб дві такі скандальні особистості були обрані стратегами заочно, зайнявши вакансію, що звільнилася після отримання Алквіадом спеціальних повноважень (обидва походили з однієї філи) [161, р. 86]. Алквіад став формальним главою колегії стратегів; трохи пізніше його супроводжували в Азію двоє стратегів – Адімант і Арістократ, син Скелля. Під охороною Алквіада афіняни зуміли провести Елевсінські містерії. Процесія в Елевсін переслідувала одночасно декілька цілей. По-перше, вона показувала і виправдовувала те, що афіняни не випадково наділили Алквіада екстраординарними повноваженнями, і підкреслювала високий бойовий дух армії. По-друге, демонструвалася

релігійність Алквіада. По-третє, ця акція забезпечувала Алквіада «аурою невразливості, завдяки якій він домогся палкої підтримки багатьох афінян» [166, р. 291-292]. З одного боку, Алквіад зміцнив свої позиції в Афінах, але з іншого боку, в Афінах у повному обсязі відроджувалася радикальна демократія на чолі з демагогом Клеофонтом. Політичні вороги Алквіада в Афінах чекали лише зручного моменту, щоб скористатися будь-яким промахом, який можна було б списати на нього. І тут трапилася невдача при Нотії [48, 1. 5. 10-15], після якої вони змістили Алквіада з посади стратега, хоча там командував його кібернет (кормчий) Антіох. І Алквіад вирушив у добровільне вигнання. Арістократ був переобраний стратегом на наступний рік, що можна розглядати як свідчення особистої, а не колективної, відповідальності стратегів за промах біля Нотія [149, р. 111]. Що стосується Ферамена, то його становище на той час встигло похитнутися, і він не був обраний стратегом на 407/6 рр. до н.е. На зміну Алквіаду був посланий Конон, до цього він дислокувався біля Андроса [48, 1. 5. 18-20]. Біля Андроса Конона замінив стратег Фаносфен [173, р. 344], який захопив два фурійських кораблі [48, 1. 5. 18]. Також, як засвідчує IG I³ 117, стратегом був Перікл, син Перікла [123, р. 175].

У 406/5 рр. до н.е. стратегами були Конон, Діомедонт [172, р. 272-273], Лісій [173, р. 33], Перікл, син Перікла, Ерасінід [172, р. 331], Арістократ, син Скелля, Архестрат (дем Фреари, IV філа Леонтіди) [172, р. 164], Протомах [173, р. 234], Фрасилл, Арістоген [172, р. 125]. Здається, що афіняни керувалися двома основними принципами, обираючи стратегів: наявність полководницьких навичок і відсутність у них близьких зв'язків з Алквіадом [114, S. 1581; 166, р. 325-326]. Серед військових людей відзначають Фрасилла, Конона, Діомедонта [114, S. 1581]. До списку стратегів за 406/5 рр. до н.е. не пройшли Ферамен і Фрасибул. Арістократ хоча і був досить близький до Алквіада і Ферамена, за Бузольтом, перейшов до табору його противників [114, S. 1581]. Кістяк колегії стратегів за 406/5 рр. до н.е. складався з помірних демократів [103, S. 86]. Можна сказати, що афінська демократія підійшла досить тверезо до призначення стратегів на 406/5 рр. до н.е., проте, подібний настрій довго не протримався. Ці стратеги

головним чином діяли на сході. Лісій повідомляє, що Архестрат загинув біля Мітілени [23, XXI. 8]; можливо, що на заміну йому був призначений Леонт [173, р. 13; 192, р. 214-215; 48, 1. 6. 16].

У 406 р. до н.е. відбулася битва при Аргинусах, що закінчилася повною перемогою афінян. У цій битві брали участь вісім стратегів всі, крім Конона і Архестрата /Леонта. Після битви стратеги відразу ж відпливли до обложеного в Мітілені Конона. Трієрахам Ферамену і Фрасибулу було доручено підібрати потопуючих і трупи афінян, що плавали у воді. Це був релігійний обов'язок доставити тіла полеглих співвітчизників на батьківщину для поховання з усіма належними почестями. Але трієрархи не впоралися з покладеним на них завданням, оскільки почався шторм. В Афіни повернулися шість стратегів, крім Протомаха і Арістогена, які вирушили у вигнання і були відсторонені від посади. Стратеги, що повернулися в Афіни, мали зв'язки і заслуги перед містом, тому вони могли сподіватися на успішне вирішення процесу [81, с. 225]. Головне звинувачення, яке їм висувалося, було те, що вони не підбрали полеглих афінян. У підсумку, всі шість стратегів були засуджені і страчені. На зміну цим стратегам були призначені Адімант (син Левколофіда) і Філокл [173, р. 366-367].

Ксенофонт зазначає в захисній промові стратега Евріптолема, що спочатку стратеги хотіли відправити в Афіни повідомлення, де йшлося б про невиконання Фераменом і Фрасибулом дорученого їм завдання [48, 1. 7. 17-18]. Проте, стратеги вирішили перекласти всю відповідальність на бурю. Д. Кеген слушно припускає, що стратеги навмисно не хотіли звинувачувати Ферамена і Фрасибула, тому що вони були помітними політиками і ораторами, що зробило б їх небезпечними ворогами [166, р. 363]. Афіняни, дізнавшись про перемогу, раділи, але від їхньої уваги не вислизнув той факт, що полегли залишилися без відповідного поховання [14, 13. 101]. Джерела не повідомляють, щоб Ферамена і Фрасибула звинувачували у зв'язку з їх невдалою місією. Ймовірно, що невдоволення наростало, і до стратегів дійшли чутки. Вони могли вважати головним джерелом невдоволення Ферамена і Фрасибула, тому вони написали в Афіни обвинувачувальні листи [166, р. 363; 116, р. 38-39]. Згідно з версією Ксенофонта,

Ферамен скомпрометував себе в очах частини афінського суспільства участю в перевороті 411 р. до н.е. Ферамен, розуміючи, що не впорався з покладеним на нього стратегами завданням після битви при Аргинусах, може опинитися в зоні ризику, втік до Афін. І Ферамен став одним з обвинувачів аргинуських стратегів [48, 1. 6. 35, 1. 7. 4]. Діодор Сицилійський дає іншу версію подій. Стратеги, дізнавшись, що Фрасибул з Фераменом повернулися раніше за них до Афін, припустили, що ті звинуватять їх у неповазі до мертвих, і написали проти них листи. А Ферамену, у якого були досить впливові друзі, довелося захищатися [14, XIII. 101. 2-3]. Слід погодитися з тим, що версія подій, що викладається Ксенофонтом, спрямована на обілення стратегів [89, с. 257].

Не тільки у Ксенофонта у зв'язку з аргинуським процесом випадає з оповідання Фрасибул, та ж ситуація спостерігається і у Діодора. Можливо, це дійсно слід пояснити тим, що Фрасибул згодом став визволителем Афін від тридцяти тиранів, а Ферамен, навпаки, був у складі цієї колегії, тому, особливо у Ксенофонта, головна вина за засудження стратегів падає на нього. Першим, що кидається в очі в цьому процесі, те, що тут не згадується Клеофонт, і одним зі страчених стратегів був відомий демократ Фрасилл, який співпрацював з вищезгаданим демагогом. Натомість згадується Архедем [172, р. 158], який виступив обвинувачем стратега Ерасініда [48, 1. 7. 2], потім надійшла пропозиція Тімократа [173, р. 320] заарештувати стратегів, і після цього виступив Ферамен.

Цікавими тут є політичні мотиви, якими міг керуватися Ферамен. Колегія стратегів на 406/5 рр. до н.е. обиралася під впливом відсторонення Алквіада, тому туди не потрапили особи, близькі до нього, у тому числі і Ферамен. Перемога при Аргинусах могла навести афінян на думку, що нові стратеги не гірше, ніж Алквіад і його прибічники. Сумнівно, що Ферамен своєю атакою на стратегів сподівався повернути з вигнання Алквіада [175, р. 109]. Він і сам опинився в непростій ситуації під час процесу, коли стратегам вдалося багатьох схилити на свою сторону в еклесії [48, 1. 7. 7]. Белох припускає, що Клеофонт не згадується у зв'язку з цим процесом тому, що він не захотів діяти заодно з колишніми соратниками Алквіада. Це припущення здається правдоподібним: не

слід забувати, що серед підсудних знаходився Фрасилл [103, S. 86]. Фераменом у цій ситуації, головним чином, рухав інстинкт самозбереження. Є припущення, що Фрасилл після битви при Аргинусах навмисно послав Ферамена і Фрасибула підібрати тіла полеглих афінян, оскільки в разі невдачі вся відповідальність повинна була лягти на них з огляду на той факт, що вони вважалися прихильниками Алквіада [187, р. 286-288]. Можливо, що Ферамен і Фрасибул діяли заодно з Архедемом, який у той час був одним з провідних демагогів в Афінах [199, S. 52]. Архедем, як можна зробити висновок з повідомлення Лісія, був близькою до Алквіада людиною [23, XIV. 25; 103, S. 88]. З одного боку, це пояснює відсутність Клеофонта серед обвинувачів, але чому тоді джерела не згадують його серед захисників стратегів? Тут можна припустити, що йому, керуючись політичними міркуваннями, довелося залягти на дно [187, р. 288], щоб знову зайняти провідне становище в Афінах, коли афінян охопило каяття за свій надмірно суворий вирок аргинуським стратегам. Не слід думати, що всі прибічники Алквіада в Афінах підтримали Ферамена і Фрасибула. На захист стратегів говорив його двоюрідний брат Евріптолем, син Пісіанакта [172, р. 392; 121, р. 377-378; 48, 1. 7. 16-33; 149, р. 115-116]. Аргинуський процес був однією з найганебніших сторінок Афінської демократії, коли політичні баталії вирішувалися, користуючись спекуляціями на релігійному тлі. Було б помилково розглядати аргинуський процес лише як спробу зберегти демосом своє верховенство, якому погрожували «елітні громадяни», що складали колегію стратегів [96, р. 21]. Серед засуджених стратегів немає жодного, який би представляв загрозу демосу, більше того, Фрасилл був одним з відданих демократії людей. Хоча важко заперечити, що саме тому демосу було легко показати своє верховенство на їх прикладі.

На 405/4 рр. до н.е. були обрані стратегами Менандр [173, р. 65], Тідей, син Ламаха з Ей (VI філа Ойнеїди) [173, р. 328], Кефісодот [172, р. 551], Конон, Філокл [173, р. 366-367], Адімант (син Левколофіда). Ці стратеги брали участь у битві у Егоспотам, з них тільки Конону вдалося прорватися. Решта стратегів була захоплена в полон і страчена, крім Адіманта [48, 2. 1. 32]. Після поразки у

Егоспотам стратегом був призначений Евкрат, син Нікерета, брат Нікія [172, р. 372-73; 121, р. 404-405]. Не виключена стратегія і за Стромбіхом, сином Діотіма з Евоніма, І філа Ерехтеїди [173, р. 278], Діонісіодором [172, р. 286] і Калліадам [172, р. 517]; втім вони могли бути і таксіархами. Вони були страчені Тридцятьма тиранами [23, XIII. 13, XXX. 14; 123, р. 181]. Можливо, що тоді ж був стратегом Еріксімах, який брав участь у битві біля Егоспотам [121, р. 181; 204, р. 348; 147, р. 55].

Більшість стратегів 405/4 рр. до н.е. належали до представників помірної аристократії і демократії, з радикалів тут можна назвати Філокла. Командування афінянами у Егоспотам здійснювалося шляхом щоденної ротації одного з шести стратегів. Можна припустити, що діями стратегів при Егоспотамах багато в чому керував страх перед своїми співгромадянами, враховуючи аргинуський процес 406 р. до н.е. Непроста обстановка, мабуть, була і в колегії стратегів. Наприклад, Адімант в еклесії висловився проти скидання андроських і коринфських бранців в прірву, а Філокл керував цією розправою [48, 2. 1. 32]. Незадовго перед боєм в афінський табір прийшов Алквіад і дав ряд слушних порад землякам. Але стратеги відмовилися від його порад. Тідей і Менандр нагадали йому, що вони, а не він є стратегами [48, 2. 1. 27]. Ймовірно, їх ставлення до Алквіада сформувалося в ході Сицилійської експедиції, оскільки вони обидва брали участь у ній. Конон також не був товаришем Алквіада [216, р. 30]. Серед друзів Алквіада значився Адімант, цей факт не міг поліпшити його відносини з іншими стратегами. Крім того, Адіманта запідозрили у тому, що він передав афінські кораблі Лісандру, і за це йому було збережено життя. Тідей також не unikнув підозр в отриманні хабара від Лісандра [28, X. 9. 11]. Подібне звинувачення є звичайним наслідком поразки, немає ніяких доказів, що підтверджують провину Адіманта і Тідея [216, р. 30]. Лісандр міг пощадити Адіманта, щоб остаточно дискредитувати в Афінах близьких до Алквіада людей. Навіть Конон не наважувався повернутися назад до Афін цілих 12 років.

Ферамен був обраний стратегом на 405/4 рр. до н.е., проте він не пройшов докімасію, тобто, був забалотований [23, XIII. 10]. Фрасибул також був обраний

стратегом. Безсумнівно, що на вибори стратегів вплинуло каяття афінян в суворій розправі над аргинуськими стратегами, і, в підсумку, жодного з обвинувачів не обрали. В Афінах тепер займав провідне місце демагог Клеофонт. Сам Клеофонт походив із досить забезпеченої сім'ї, його батько Клеіппід обирався стратегом [44, III. 3]. У схоліях до Арістофана [38, Ра. 679], говориться, що Клеофонт був стратегом. М. Джеймсон схиляється до того, що він був стратегом у 404/5 рр. до н.е. [161, р. 86-87], припускаючи, що він був обраний як *στρατηγός ἐξ ἀπάντων*. Оскільки тоді VI філа Ойнеїди була б представлена двічі, враховуючи Тідея. Те, що Клеофонт не був обраний як *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* доказується тим, що Тідей (разом з Менандром і Кефісодотом) був обраний еклесією як додатковий стратег [192, р. 215; 48, 2. 1. 16]. Лісій дає зрозуміти, що Клеофонт не був тоді стратегом. Він пише, що на шляху олігархів після поразки при Егоспотамах були «*τοὺς τοῦ δήμου προεστηκότας καὶ τοὺς στρατηγοῦντας καὶ ταξιαρχοῦντας*», тобто, керівники демосу і стратеги з таксіархами [23, XIII. 7]. Як доводить Д. Льюїс, Клеофонт належав до першої категорії осіб, які підлягали ліквідації олігархами. Усуненню Клеофонта присвячені § 7-12 промови Лісія проти Агората про стратегів з таксіархами – § 13-42 [179, р. 123]. Ч. Форнара [132, р. 70], як і Д. Льюїс [179, р. 123], справедливо заперечує стратегію Клеофонта у 405/404 рр. до н.е. У той же час Р. Девелін не заперечує припущення про, можливо, більш ранню стратегію Клеофонта [123, р. 187].

Афіни зазнали поразки в Пелопоннеській війні. У місті була встановлена дружня Лакедемону тиранія тридцяти, до складу якої увійшли представники олігархічних гетерій; серед них були і колишні стратеги: Ферамен і Арістотель, син Тімократа.

Після смерті Перікла одним з провідних афінських політиків став Нікій. Він часто обирався на посаду стратега, і його вплив на політичне життя Афін був значним, хоча і не таким, як у Перікла. На відміну від останнього, Нікій не вмів настільки ефективно боротися з опозицією. У 20-х рр. V ст. до н.е. на політичній арені Афін великою популярністю користувалися демагоги. Нікій докладав максимум зусиль, щоб не втратити свої позиції в Афінах. Лідер радикалів демагог

Клеон також обирався стратегом, стратегії же Гіберпола і Клеофонта сумнівні. До успіху на Сфактерії Клеон не прагнув бути обраним стратегом, фактично він отримав цю посаду через помилку Нікія. Якщо слава колишніх стратегів багато в чому базувалася на успіхах у війні, то для Клеона цей пункт не був настільки обов'язковим. Палкий характер, ораторські здібності і вміння маніпулювати настроєм демосу сприяли успішній кар'єрі Клеона. Приклад Клеона багато в чому показує відділення політичної кар'єри від військової, і ця тенденція в останній третині V ст. до н.е. активно розвивалася [120, р. 143-151]. Старі аристократичні родини надавали все менше талановитих політиків-військових, що також сприяло поступовому занепаду колегії стратегів. У цей же період намітилася тенденція спеціалізації стратегів у військовій сфері діяльності. Такі стратеги, як правило, примикали до будь-яких крупних політичних угруповань, оскільки вони не були талановитими політиками.

Після смерті Клеона починається протистояння Алквіада і Нікія. Алквіад також часто обирався на посаду стратега, що дозволяло йому проводити агресивну експансіоністську політику, кульмінацією чого стала Сицилійська експедиція. Судові процеси сприяли тому, що стратеги стали побоюватися гніву демосу, чим успішно користувалися демагоги. Однак, стратеги продовжували відігравати важливу роль в історії Афін і в Декелійській війні. Це чітко простежується в подіях 411 р. до н.е. Алквіад навіть був призначений стратегом-автократором на 407/6 рр. до н.е. Останні роки V ст. до н.е. відзначилися тим, що серед стратегів не було політичних лідерів, які могли б консолідувати сили для боротьби зі Спартою. Так, в складі колегії стратегів за 406/5 рр. як і у 405/4 рр. до н.е. не було значних політиків. Найбільш відомий з них, Конон, насамперед, був військовою людиною.

ВИСНОВКИ

В античній традиції не існує жодних спеціальних джерел, предметом викладу яких була б афінська колегія стратегів. Всі відомості про них дослідники знаходять завдяки систематичному вивченню давніх джерел, епіграфічних даних. У збережених античними істориками відомостях, як правило, розглядалися ті чи інші військові операції, які доручалися стратегам і не ставився особливий акцент на питанні функціонування колегії стратегів, взаємовідносин між демосом і стратегами тощо. Найбільш інформативними античними авторами про діяльність стратегів є Фулідід, Арістотель та Плутарх.

У дослідженні залучені також епіграфічні джерела. Епіграфічні дані, головним чином, цінні тим, що можуть підтвердити або спростувати ту чи іншу сумнівну стратегію. Серед цих пам'яток слід виділити: списки загиблих в різних кампаніях афінян (як IG I³ 1147, IG I³ 873 і IG I³ 1162), декрети еклесії (декрет Фемістокла, декрет про заснування колонії Бреї IG I³ 46), фінансові документи, тексти договорів з іншими грецькими полісами (IG I³ 48 – договір про здачу Самоса), податкові списки оподаткування форосом союзників, фінансові декрети (IG I³ 145, IG I³ 34). Крім епіграфічних даних, варто виділити черепки, які застосовувалися під час остракофорій, на них надписували імена претендентів (серед них було чимало колишніх стратегів) на десятирічне вигнання, подібний вид джерел розширює наше уявлення про політичну боротьбу в Афінах V ст. до н.е.

Перші серйозні роботи, в яких висвітлювалася діяльність колегії стратегів, належать до другої половини XIX ст. і початку XX ст. (К. Белох, Г. Бузолт, А. Овет-Безналь). Тоді ж дослідники звернули увагу на характер повноважень стратегів, подвійне представництво філ та особливе положення в Афінах Перікла. У XX ст. з'явився ряд важливих досліджень, що зачіпають інституційні підвалини колегії стратегів та різні політичні аспекти цієї посади (Н. Хаммонд, Ч. Форнара, Д. Хамель та інші). Серед істориків, що мають відношення до України тут слід додати: В.П. Бузескула, М.І. Мандеса, В.В. Ставнюка.

На підставі вивченої дослідницької літератури та джерел, можна констатувати, що колегія стратегів виникла у 501/0 рр. до н.е., коли в Афінах була проведена військова реформа. В основі цієї реформи було прагнення оточення Клісфена зміцнити позиції демократії, розподіливши військове командування над афінянами поміж десятьма рівноправними стратегами, які обиралися на рік та під номінальним керівництвом полемарха.

Полемарх у 490-х рр. до н.е., мав сакральне значення, давав обітницю богам, займав почесне праве крило війська, міг виступати з енкоміями на честь полеглих на війні афінян. Посада полемарха нагадувала архонта-басилевса, що відповідав за культові питання Афін, тільки його сфера діяльності, ймовірно, поширювалася на виконання культових обов'язків царя на війні.

Мільтіад був першим стратегом, який зумів взяти політичну ініціативу в свої руки і консолідував значні політичні сили Афін перед обличчям зовнішньої загрози. За його ініціативою був прийнятий декрет, за яким афінське ополчення виступило за стіни міста для боротьби з персами. Ситуація голосування стратегів напередодні Марафонської битви показує їх рівність і важливість для Малітіада мати більшість всередині цієї колегії для проведення своїх рішень. Демос повинен був підозріло ставитися до Мільтіада через його тиранічне минуле; цим скористалися його політичні вороги, коли він повернувся з невдалої пароської експедиції. І, таким чином, Мільтіад став першим стратегом в Афінах, який опинився в ролі жертви судового процесу.

У результаті реформи обрання архонтів, ініціатором якої був Фемістокл, стратеги позбулися умовного підпорядкування полемархові, а сама посада архонтів втратила привабливість для людей, які хотіли брати активну участь у політичному житті Афін. Посада стратега мала одну важливу перевагу у порівнянні з архонтом – можливість необмежену кількість разів переобиратися на цю посаду.

Фемістокл мав досить часто переобиратися стратегом у 480-ті рр. до н.е., оскільки ця посада дозволяла йому активно втручатися у політичне життя Афін. Пік його успішної політичної кар'єри припадає саме на це десятиліття. Завдяки

майстерній політичній грі, він зумів вигнати з Афін за допомогою ostracismu своїх головних політичних опонентів. Афіняни, приймаючи рішення, багато в чому керувалися думкою Фемістокла. Його діяльність була спрямована на підрич впливу старих аристократичних родів і демократизацію Афін, для чого була реалізована його морська програма, що мала на меті перетворення Афін на найсильнішу морську державу Еллади. Призначення Фемістокла стратегом мало відобразити тодішню реальну розстановку політичних сил в Афінах.

Сама по собі посада *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* не наділяла свого власника більшими повноваженнями, ніж у інших стратегів. Зворотне враження могло скластися через те, що, як правило, на посаду *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* обиралися провідні афінські політики, що само по собі привертало загальну увагу до них, затьмарюючи при цьому інших їхніх колег, але рівність стратегів зберігалася. Обрання *στρατηγός ἐξ ἀπάντων* не було чітко регламентовано в афінському законодавстві і часто їх призначення залежало від складності зовнішньополітичного становища Афін або різних політичних міркувань. Випадки подвійного представництва філ слід пояснити тим, що одна філа могла виставити декількох сильних кандидатів на посаду стратега, тоді як інша не могла виставити навіть одного. Такі стратеги могли обиратися через свої спеціальні знання, зв'язки, підтримку гетерій, що робило їх зручними кандидатами для проведення якоїсь певної операції.

Починаючи з 479 р. до н.е., Фемістокла відсторонюють від керма влади вожді політичних угруповань, які повернулися з вигнання – Арістід, Ксантипп і Кімон. Оформився політичний альянс таких родин, як Алкмеоніди, Керіки і Філаїди, проте з усуненням з політичного життя Афін Фемістокла він розпадається. У 470-60-х рр. до н.е. головними політичними лідерами Афін були Арістід і Кімон. Їх діяльність на посаді стратегів також носила позитивний характер для Афін. Арістід і, меншою мірою Кімон, сприяли виникненню Делоської симмахії. Після відходу від політики Арістіда на плечі Кімона лягло завдання підтримки цілісності новоявленої симмахії, що було принципово важливим для Афін. Кімон активно переобирався на посаду стратега. Він мав

чималий вплив на формування зовнішньої політики Афін, знаходячи підтримку в такій консервативній державній установі, як рада Ареопагу, яка після закінчення бойових дій проти персів в Балканській Греції істотно зміцнила свої позиції. У зовнішній політиці Кімон підтримував продовження війни з Персією і збереження афіно-спартанського дуалізму, який дозволив Елладі уникнути у 470-60-х рр. до н.е. міжусобиці. У внутрішній політиці Кімона можна вважати попередником Перікла. Так, він розгорнув в Афінах широку будівельну діяльність, виводив клерухії, пишно справляв літургії і відрізнявся щедрістю. Його внутрішня політика була орієнтована на всі верстви афінського суспільства. Хоча Кімона умовно можна віднести до консервативного крила стратегів, однак його діяльність також сприяла демократизації Афін, Про це свідчить хоча б той факт, що Кімон часто використовував у своїх військових операціях проти варварів і заколотників серед союзників флот, де служили фети.

До кінця 460-х рр. до н.е. Кімон втрачає свою популярність в Афінах, головним чином, через свою підтримку Лакедемона. У його відсутність в Афінах була проведена реформа Ареопагу близько 461 р. до н.е. За цією реформою стояв Перікл, хоча вона традиційно пов'язується з ім'ям його соратника Ефіальта. Обидва ці політики вже встигли побувати стратегами у 465/4 рр. до н.е. Для Перікла і Ефіальта ареопагіти становили певну загрозу. Крім того, що вони проявляли прихильність до Кімона, в їх відомстві перебувала доκμασία і заслуховування звітів посадових осіб після закінчення терміну їх повноважень (εὔθυνος). Це демонструє, наскільки могутню зброю мав Ареопаг проти опозиційних державних діячів. У результаті реформи Ефіальта всі ці повноваження були передані народним зборам, гелієї і Раді п'ятисот.

До 462/1 рр. до н.е. колегія стратегів встигла себе вже добре зарекомендувати. Старі аристократичні організації поступово втрачали свій вплив і політичну вагу. На тлі цього посада стратега набувала особливого значення. Демос не відчував до цієї колегії особливих антипатій. Стратеги зі свого боку почали загравати з демосом. Це так само надалі набуло більшої значущості, чим активно користувалися демагоги, які також обиралися стратегами. Звільнення від

контролю ареопагітів фактично зробило колегію стратегів єдиною значною державною посадою, що відкривала дорогу у велику політику. Однак, посада стратега сама по собі не робила свого власника політично важливою людиною, багато в чому тут визначальним були зв'язки, репутація, особисті здібності, полководницький талант, виконання цивільних і релігійних обов'язків.

Після реформи Ареопагу Кімон був вигнаний за допомогою ostracismu і хоча у 450-х рр. до н.е. він повернувся до Афін, однак він вже не мав колишнього впливу на батьківщині. У 443 р. до н.е. Перікл виходить переможцем з протистояння з вождем аристократії Фулідідом, сином Мелесія. У цьому політичному конфлікті Перікл проявив себе як майстерний політик. У 440-ті рр. до н.е. він порвав свої зв'язки з гетеріями і дистанціювався від Алкмеонідів, виступаючи як чисто державний діяч, який діє в інтересах всього поліса, а не окремої групи громадян. Крім того, він розгорнув в Афінах у 440-х рр. до н.е. грандіозну будівельну програму, тим самим забезпечуючи бідних афінян засобами існування за рахунок форосу, який платили союзники. Таким чином Перікл став першим політиком в Афінах, щорічно переобираючись на посаду стратега з 443/2 до 429/8 рр. до н.е. Перікла обирали як ἐξ ἀπάντων, при ньому зафіксовано кілька випадків подвійного представництва філ в колегії стратегів. Авторитет і вплив Перікла базувався на його особистості і прихильності, яку він зумів завоювати серед більшості афінян.

Під час політичного домінування Перікла демократія функціонувала як і раніше; Перікл, займаючи пост стратега, постійно давав звіти про свою діяльність, проходив докімасію. Звинувачення Перікла у тиранії і монархії не мають під собою підстав. За час його політичного панування демократія в Афінах дозріла, саме при ньому з'явилися демагоги, які засвоїли методи загравання з демосом від провідних афінських політиків/стратегів; втім у цьому вони їх значно перевершували.

Протягом більшої частини V ст. до н.е. демос, хоча і мав всю повноту влади, проте звикся з тим, що його вела і давала поради людина, яка найбільш підходила для лідерства в силу свого таланту і становища. Одним з таких людей був Перікл.

Однак такий стан довго не міг влаштувати демос, і його улюбленці часто ставали жертвами афінської підозрливості і пересичення до одних і тих же політиків. Час домінування Перікла в Афінах головним чином припадає на мирний період, коли Афіни досягли піку своєї величі.

Займаючи посаду стратега, Перікл отримував, крім права очолювати афінян під час війни, можливість брати активну участь у політичному житті міста, що проявлялося в участі і обговореннях в буле, де він міг впливати на рішення, пропонувати декрети, які затверджувалися афінською еkkлeсією. Крім того, Перікл пропагував свої успіхи, що навіть відображено в пам'ятках архітектури. Як полководець Перікл поступався Кімону, тому він нерідко вдавався до послуг своїх більш талановитих колег стратегів: Форміона, Меніппа та ін. Негласно Перікл був першим серед стратегів, серед яких, поряд з ним, постійно обиралися його вірні товариші, які виступали у ролі його офіцерів.

Вплив Перікла на політичне життя Афін був величезним (він навіть втручався у процедуру скликання еkkлeсії у 431 та 430 рр. до н.е.), проте не слід звинувачувати його у розв'язуванні Пелопоннеської війни, як робили це його політичні опоненти. Конфлікт Спарти і Афін був просто неминучий у полісній Елладі, яка фактично була розділена на зони впливу між цими двома державами.

Слід зробити акцент на тому, що Перікл не мав екстраординарних повноважень. Формула, що зустрічається в текстах Фукидіда і Андротіона – *δέκατος αὐτός στρατηγῶν* – ні в якій мірі не свідчить про зворотне. За допомогою цього виразу Фукидід та Андротіон підкреслювали, що Перікл був одним з десяти стратегів, повноваження яких були рівними.

Антична традиція зіграла велику роль у формуванні думки про те, що окремі стратеги мали більші повноваження, ніж інші їхні колеги. Починаючи з Геродота, письменники в полі свого зору ставили таких видних політичних діячів/стратегів, як: Мільтіад, Фемістокл, Арістід, Кімон і Перікл. Завдяки цим оповіданням створюється враження, що вони здобули свої перемоги самотійно, без участі інших стратегів. Така ситуація цілком зрозуміла. Ці стратеги, кожен свого часу, мали великий вплив на політичне життя Афін, всі вони були лідерами

політичних угруповань. Їхні імена були постійно на слуху афінян. Подібний підхід античних істориків неминуче повинен був привести до того, що ми не знаємо імен більшості стратегів, починаючи з 501 р. до н.е. і закінчуючи 430-ми роками до н.е.

Посляперіклові Афіни відрізняються радикалізацією політичної боротьби. Умовним політичним продовжувачем Перікла в останній третині V ст. до н.е. можна назвати Нікія. Радикальна демократія, яку у 420-ті рр. до н.е. очолював демагог Клеон, була однією з основних політичних сил в Афінах. Зауважимо, що радикальна демократія не мала нічого проти колегії стратегів як державної посади. Навпаки, вожді цього руху або самі обиралися стратегами, як Клеон, або співпрацювали з ким-небудь зі стратегів, якщо їхні погляди збігалися на певні питання, при нагоді підтримуючи їх на виборах. В умовах відкритого протистояння з Лакедемоном в Афінах жодне політичне угруповання не мало значної переваги. І лише смерть Клеона на час послабила позиції радикалів.

У цей період намічається тенденція спеціалізації стратегів суто на військовій сфері діяльності. Основи цього підходу були закладені ще за Перікла, який користувався послугами своїх більш обдарованих у військовій справі колег стратегів. Найбільш відомим з них у 420-х рр. до н.е. був Демосфен; були, звичайно, й інші, такі, як Еврімедонт, Ламах і тощо. Більшість з таких стратегів примикали до будь-яких значних політичних угруповань, виступаючи у ролі професійних військових радників і генералів, або, як Демосфен, були здатні співпрацювати з афінськими державними діячами незалежно від політичних уподобань.

У 410-х рр. до н.е. в Афінах намітилося чітке протистояння між Нікієм і Алквіадам, який в той час відстоював агресивну зовнішню політику Афін. Обидва політики часто переобиралися на посаду стратега. Алквіад домогся великих зовнішньополітичних успіхів, організувавши в Пелопоннесі антиспартанську коаліцію. Разом з тим, він підтримував експансію Афін на західному Середземномор'ї, підсумком чого стала сицилійська експедиція. Стратеги, що очолили її, були призначені автократорами. А у 407 р. до н.е.

Алківіад сам був обраний стратегом-автократором. Звання автократора не звільняло стратегів від звітності перед еклесією, службових розслідувань та дисциплінарних процедур. Головним чином, повноваження стратега-автократора полягали у тому, що вони приймали рішення на місці, не питаючи на це схвалення еклесії. Призначення Алківіада автократором у 407 р. до н.е. диктувалося політичними причинами, беручи до уваги його військові заслуги і відсутність повноцінної альтернативи йому в Афінах. Проте становище Алківіада було хитким, і його противники в Афінах скористалися першим же випадком, щоб його позбутися.

У 411 р. до н.е. Афіни пережили політичну кризу – переворот «Чотирьохсот». Багато з його головних учасників колись обиралися стратегами і мали дружні відносини з вигнанцем Алківіадом. Афінський флот, що стояв у Самоса, відсторонив від виконання обов'язків запідозрених у причетності до перевороту стратегів і обрав на їхнє місце нових. Фактично тоді існувало дві колегії стратегів: одна в Афінах, друга на флоті. Однак афінянам вдалося уникнути великої крові завдяки розсудливості своїх вождів.

В Афінах останньої третини V ст. до н.е. політичні угруповання активно вдавалися до судових процесів, щоб завдати удару по своїм супротивникам. З таких процесів варто згадати аргинуський процес. Цей процес були спрямований проти стратегів, які примикали до поміркованого крила демократів, хоча не всіх стратегів аргинуського процесу можна туди зарахувати, але кістяк колегії стратегів 406/5 рр. до н.е., безсумнівно, дотримувався поміркованих поглядів.

Після аргинуського судилища Афіни залишилися практично без здібних полководців та політиків. В Афінах популярність знову набирали радикали, які фактично витіснили з політичного життя Афін до кінця Пелопоннеської війни стратегів. Так, одним з найздібніших стратегів за 405/4 рр. до н.е. був Конон, який передусім був військовою людиною. У цій ситуації вся політична ініціатива в Афінах перейшла до вождя радикалів – Клеофонта, що і призвело до капітуляції Афін у 404 р. до н.е.

Наприкінці V ст. до н.е. колегія стратегів вже була позбавлена колишнього політичного впливу. З того часу стратеги зосереджуються на військовій сфері діяльності і поставляють Афінам насамперед полководців, а не політиків, і ця тенденція чітко простежується в історії Афін IV ст. до н.е.

Колегія стратегів почала V ст. до н.е. як суто військова посада під номінальним керівництвом полемарха. Завдяки подальшому розвитку демократії в Афінах і діяльності Фемістокла, Ефіальта, Перікла, колегія стратегів стала найголовнішою у політичному плані посадою в Афінах. Але зовнішні та внутрішні фактори у останній чверті V ст. до н.е. сприяли поступовому занепаду колегії стратегів. Цей факт підкріплюють судові процеси проти стратегів, виродження аристократії, яка надавала найбільш талановитих стратегів, зосередження частини стратегів лише на військовій діяльності та перші ознаки кризи полісу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДЖЕРЕЛА

1. Аристотель. Афинская полития. Государственное устройство афинян / пер. и прим. С.И. Радцига. 3-е изд., испр. Москва : Флинта ; МПСИ, 2007. 240 с.
2. Лисий. Речи / перев., статья, коммент. С.И. Соболевского ; предисл. Л.П. Маринович, Г.А. Кошеленко. Москва : Ладомир, 1994. 373 с.
3. Фукидид. История / перев. Г.А. Стратановского. Москва : Ладомир ; ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. 736 с.
4. Agathiae Myrinaei historiarum libri quinque: cum versione Latina et annotationibus. Ed. B. G. Niebuhrius. Bon., 1828. 419 S.
5. Aelian. Historical Miscellany. Greek text with an Engl. transl. by N.G. Wilson. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1997. 528 p.
6. Aristophanes. The Acharnians, the Clouds, the Knights, the Wasps. Greek text with an Engl. transl. by J. Henderson. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1998. 416 p.
7. Aristotle. The Art of Rhetoric. Greek text with an Engl. transl. by J.H. Freese. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1926. Vol. XXII. 544 p.
8. Aristotle. Athenian Constitution. Eudemian Ethics. Virtues and Vices. Greek text with an Engl. transl. by H. Rackham. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1935. 512 p.
9. Athenaeus. Deipnosophistae. Kaibel. In Aedibus B.G. Teubneri. Lipsiae, 1887. Vol. III. 844 p.
10. Cicero. On Old Age. On Friendship. On Divination. Latin text with an Engl. transl. by W.A. Falconer. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1923. 576 p.
11. Cornelius Nepos. On Great Generals. On Historians. Latin text with an Engl. transl. by J.C. Rolfe. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1929. 368 p.
12. Demosthenes. Orations: De Corona, De Falsa Legatione. Greek text with an Engl. transl. by C.A. Vince and J.H. Vince. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1926. Vol. II. 496 p.

13. Diodorus Siculus. *Library of History*. Books 9-12. 40. Greek text with an Engl. transl. by C.H. Oldfather. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1946. Vol. IV. 480 p.
14. Diodorus Siculus. *Bibliotheca Historica*. Ed. Bekker, Dindorf, F. Vogel. Leipzig : Teubner, 1890. Vol. 2. 538 p.
15. Diogenes Laertius. *Lives of Eminent Philosophers*, Books 1-5. Greek text with an Engl. transl. by R.D. Hicks. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1925. Vol. I. 592 p.
16. Greek Lyric: Sappho and Alcaeus. Greek text with an Engl. transl. by D.A. Campbell. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1982. Vol. I. 512 p.
17. Harding Ph. *The Story of Athens : The Fragments of the Local Chronicles of Attika*. Milton Park : Routledge, 2007. 270 p.
18. Herodotus. *The Persian Wars*. Books I-II. Greek text with an Engl. transl. by A.D. Godley. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1938. Vol. I 528 p.
19. Herodotus. *The Persian Wars*. Books V-VII. Greek text with an Engl. transl. by A.D. Godley. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1938. Vol. III. 592 p.
20. Herodotus. *The Persian Wars*. Books VIII-IX. Greek text with an Engl. transl. by A.D. Godley. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1969. Vol. IV. 432 p.
21. Isaeus. Greek text with an Engl. transl. by E.S. Forster. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1927. 512 p.
22. Iustinus: *Trogi Pompei historiarum philippicarum epitome*. Lipsiae: In aedibus B.G. Teubneri, 1859. 490 p.
23. Lysias. Greek text with an Engl. transl. by W.R.M. Lamb. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1930. 736 p.
24. *Minor Attic Orators*. Antiphon. Andocides. Greek text with an Engl. transl. by K.J. Maidment. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1941. Vol. I. 608 p.
25. Müller C. *Fragmenta historicorum graecorum*. Parisiis, 1870. T. 1. 754 p.
26. Müller C. *Fragmenta historicorum graecorum*. Parisiis, 1873. T. 5. 738 p.
27. *The Oxyrhynchus papyri*. Ed. by B.P. Grenfell, A.S. Hunt. London, 1908. Vol. 5. 389 p.

28. Pausanias. Description of Greece. Books 6-8. Greek text with an Engl. transl. by W.H.S. Jones. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1933. Vol. III. 448 p.
29. Plutarch. Moralia. Greek text with an Engl. transl. by F.C. Babbitt. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1962. Vol. IV. 576 p.
30. Plutarch. Moralia. Greek text with an Engl. transl. by H.N. Fowler. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1962. Vol. X. 491 p.
31. Plutarch. Moralia. Greek text with an Engl. transl. by F.H. Sandbach. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1962. Vol. XI. 256 p.
32. Plutarch. Lives. Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola. Greek text with an Engl. transl. by B. Perrin. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1959. Vol. I. 608 p.
33. Plutarch. Lives. Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus. Greek text with an Engl. transl. by B. Perrin. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1959. Vol. II. 630 p.
34. Plutarch. Lives. Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus. Greek text with an Engl. transl. by B. Perrin. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1932. Vol. III. 464 p.
35. Plutarch. Lives. Alcibiades and Coriolanus. Lysander and Sulla. Greek text with an Engl. transl. by B. Perrin. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1959. Vol. IV. 480 p.
36. Plutarch Lives. Sertorius and Eumenes. Phocion and Cato the Younger. Greek text with an Engl. transl. by B. Perrin. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1959. Vol. VIII. 432 p.
37. Polyaeus. Strategemata. Lipsiae in aedibus B.G. Teubneri, 1887. 562 p.
38. Scholia Aristophanica : being such comments adscript to the text of Aristophanes as have been preserved in the Codex Ravennas. Arranged, emended, and translated by W.G. Rutherford. L. and NY, 1896. Vol. I. 640 p.
39. Scholia Aristophanica: being such comments adscript to the text of Aristophanes as have been preserved in the Codex Ravennas. Arranged, emended, and translated by W.G. Rutherford. L. and NY, 1896. Vol. II. 645 p.

40. Scholia graeca in Aeschinem et Isocratem ex codicibus aucta et emendata. Ed. Gulielmus Dindorfius. Oxonii E Typographeo Academico, MDCCCLII. 188 p.

41. Scholia in Aelium Aristidem, ex recensione Guilielmi Dindorfii. Lipsiae, 1829. Vol. III. 1042 p.

42. Strabo. Geography. Books 13-14. Greek text with an Engl. transl. by H.L. Jones. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1960. Vol. VI. 416 p.

43. Thucydides. History of the Peloponnesian War. Books I-II. Greek text with an Engl. transl. by C.F. Smith. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1919. Vol. I. 496 p.

44. Thucydides. History of the Peloponnesian War. Books III-IV. Greek text with an Engl. transl. by C.F. Smith. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1958. Vol. II. 451 p.

45. Thucydides. History of the Peloponnesian War. Books V-VI. Greek text with an Engl. transl. by C.F. Smith. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1921. Vol. III. 400 p.

46. Thucydides. History of the Peloponnesian War. Books VII-VIII. Greek text with an Engl. transl. by C.F. Smith. Cambridge, Mass : Harvard University Press, 1965. Vol. IV. 459 p.

47. Thucydides. The Peloponnesian War. Transl. by M. Hammond. Oxford, 2009. 785 p.

48. Xenophon. Hellenica. Books 1-4. Greek text with an Engl. transl. by C.L. Brownson. Cambridge, Mass : Cambridge, Vol. I. 1918. 400 p.

ЛІТЕРАТУРА

49. Бицилли П.М. К вопросу об источниках *Αθηναίων Πολιτεία*. Одесса, 1912. 13 с.

50. Блаватский В.Д. Античная археология и история. Москва : Наука, 1985. 280 с.

51. Брашинский И.Б. Афины и Северное Причерноморье в VI-II вв. до н.э. Москва : Издательство АН СССР, 1963. 176 с.

52. Бузескул В.П. Введение в историю Греции. Обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XX в. Санкт-Петербург : Издательский дом «Коло», 2005. 672 с.

53. Бузескул В.П. Всеобщая история и её представители в России в XIX и начале XX века / Составление, вступительная статья, подготовка текста, комментарии и биографический словарь-указатель И.В. Тункиной. Москва, 2008. 832 с.

54. Бузескул В.П. История афинской демократии. Санкт-Петербург : ИЦ «Гуманитарная Академия», 2003. 480 с.

55. Бузескул В.П. Перикл. Историко-критический этюд. Харьков, 1889. 418 с.

56. Бузескул В.П. Перикл. Личность, деятельность, значение. Изд. 2-е. Москва : Книжный дом «Либроком», 2009. 120 с.

57. Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса VII-I вв. до н. э.: Историко-эпиграфическое исследование. Москва : Наука, 1989. 288 с.

58. Владимирская О.Ю. Мильтиад Младший – военачальник: Марафонская битва и Паросская экспедиция. *История: мир прошлого в современном освещении* : сборник научных статей к 75-летию со дня рождения профессора Э.Д. Фролова / под ред. А.Ю. Дворниченко. Санкт-Петербург, 2008. С. 125-133.

59. Владимирская О.Ю. Мильтиад Младший: становление политика. *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. 2007. Выпуск 6. С. 211-218.

60. Волканов С.І. Было ли одиннадцать стратегов в 441/0 гг. до н.э. Перикл δέκατος αὐτός στρατηγῶν. *Гілея* : науковий вісник. №106. 2016. С. 7-9.

61. Волканов С.І. Военная реформа 501/0 г. до н.э. в Афинах. Стратеги и Полемарх в 501-487 гг. до н.э. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2015. № 9. С. 225-234.

62. Волканов С.І. Дві колегії афінських стратегів у 411 р. до н.е. *Abstracts of VIII International Scientific and Practical Conference*. Kharkiv, 2020. P. 232-8.

63. Волканов С.І. К проблеме историчности декрета Мильтиада. *Гілея : науковий вісник*. 2015. Вип. 99, № 8. С. 113-116.

64. Волканов С.І. Клеон Афинский: полководец и политик. *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2013. Вип. X. С. 143-149.

65. Волканов С.І. Некоторые проблемные вопросы поражения афинской экспедиции в Египте в 460-454 гг. до н.е. *Дні науки історичного факультету. VI міжнародна наукова конференція молодих вчених*. Київ, 2013. Вип. VI. С. 6-7.

66. Волканов С.І. Несколько замечаний о στρατηγός ἐξ ἀπάντων. *Емінак*. 2016. № 3(4). С. 25-29.

67. Волканов С.І. Образ Нікія у висвітленні Фукидіда. *Libra : збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків*. Одеса, 2017. С. 8-18.

68. Волканов С.І. Положение коллегии афинских стратегов до 501 г. до н.э. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2015. № 6. С. 209-220.

69. Волканов С.І. Представники політичних угруповань у складі афінської колегії стратегів в 490/89 рр. до н.е. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2015. Вип. 2, ч. 2. С. 69-72.

70. Волканов С.І. Реформа избрания архонтов в 487 г. до н.э. и στρατηγία Фемистокла с 489 до 481/0 гг. до н.э. *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2016. Вип. XI. С. 122-128.

71. Волканов С.І. Состав коллегии афинских стратегов в 430/29 гг. до н.э. *Norwegian Journal of development of the International Science*. 2017. № 8, part 2. С. 22-23.

72. Волканов С.І. Стратеги в политической жизни Афин 501-489 гг. до н.э. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2016. № 1. С. 204-219.

73. Волканов С.І. Стратеги и созыв экклесии. *Гілея* : науковий вісник. 2016. Вип. 105. № 2. С. 7-9.

74. Карпюк С.Г. Клисфеновские реформы и их роль в социально-политической борьбе в позднеархаических Афинах. *ВДИ*. 1986. № 1. С. 17- 35.

75. Карпюк С.Г. Общество, политика и идеология классических Афин. Москва : ИВИ РАН, 2003. 310 с.

76. Кудрявцева Т.В. Народный суд в демократических Афинах. Санкт-Петербург : Алетейя, 2008. 464 с.

77. Кудрявцева Т.В. Процессы в связи со сдачей отчета в Афинах V в. до н.э. и «дело Пахета». *ВДИ*. 2013. № 4. С. 74-84.

78. Лурье С.Я. История Греции. Санкт-Петербург : Издательство С.-Петербургского университета, 1993. 676 с.

79. Люгемиль К.Я. Историко-филологические исследования (1. Афинский царь Кодр и отмена царской власти в Афинах. 2. Архонтство и стратегия в Афинах во время Персидских войн). Изд 2-е. Москва : Ленанд, 2014. 208 с.

80. Мандес М.И. Опыт историко-критического комментария к греческой истории Диодора. Отношение Диодора к Геродоту и Фукидиду. Одесса, 1901. 479 с.

81. Никитюк Е.В. Процесс стратегов-победителей при Аргинусских островах 406 г. до н. э. и кризис афинской демократии. *Мнемон. Исследования и публикации по истории античного мира*. 2006. Вып. 5. С. 223-230.

82. Ставнюк В.В. Становлення афінського поліса. Київ : «Аквілон-Плюс», 2005. 216 с.

83. Ставнюк В.В. Фемістокл і Афіни: діяльність Фемістокла в контексті еволюції афінського поліса. Київ : Прайм-М, 2004. 248 с.

84. Строгоцкий В.М. Афины и Спарта. Борьба за гегемонию в Греции V в. до н.э. (478-431 гг.). Санкт-Петербург : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. С. 291.

85. Строгоцкий В.М. Диодор Сицилийский и его «Историческая библиотека» в оценке историографии. *ВДИ*. 1983. № 4. С. 176-186.

86. Строецкий В.М. Полис и империя в классической Греции. Н. Новгород : НГПИ им. М. Горького, 1991. 244 с.
87. Суриков И.Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи: архаика и ранняя классика. Москва : Наука, 2005. 351 с.
88. Суриков И.Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи: время расцвета демократии. Москва : Наука, 2008. 383 с.
89. Суриков И.Е. Античная Греция: политики в контексте эпохи. Година междоусобиц. Москва : Русский фонд содействия образованию и науке, 2011. 328 с.
90. Рунг Э.В. Греция и Ахеменидская держава: История дипломатических отношений в VI – IV вв. до н. э. Санкт-Петербург : Нестор-История, 2008. 484 с.
91. Фролов Э.Д. Парадоксы истории-парадоксы античности. Санкт-Петербург : Издат. СПбГУ, 2004. 420 с.
92. Фролов Э.Д. Факел Прометея. Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1981. 160 с.
93. Andrewes A. The Generals in the Hellespont, 410-407 B. C. *JHS*. 1953. Vol. 73. P. 2-9.
94. Andrewes A. and Lewis D.M. Note on the Peace of Nikias. *JHS*. 1957 Vol. 77, part 2. P. 177-180.
95. Andrewes A. The Opposition to Perikles. *JHS*. 1978. Vol. 98. P. 1-8.
96. Asmonti L.A. The Arginusae trial, the changing role of "strategoï" and the relationship between "demos" and military leadership in late fifth century Athens. *BICS*. 2006. Vol. 49. P. 1-21.
97. Azoulay V. Pericles of Athens. Transl. by J. Lloyd. Princeton University Press, 2014. 320 p.
98. Badian E. Archons and Strategoi. *Antichthon*. 1971. Vol. 5. P. 1-34.
99. Badian E. From Plataea to Potidaea Studies in the History and Historiography of the Pentecontaetia. London : The Johns Hopkins University Press Ltd, 1993. 264 p.
100. Badian E. The peace of Callias. *JHS*. 1987. Vol. 107. P. 1-39.
101. Baldwin B. NOTES ON HYPERBOLUS. *AC*. 1971. Vol. 14. P. 151-156.

102. Beck M. *A Companion to Plutarch* / ed. by M. Beck. Hoboken : Wiley-Blackwell, 2014. 643 p.
103. Beloch K.J. *Die Attische Politik seit Perikles*. Leipzig, 1884. 372 S.
104. Bicknell P.J. The Command Structure and Generals of the Marathon Campaign. *AntCl.* 1970. T. 39. Fasc. 2. P. 427-442.
105. Bloedow E.F. Pericles' Powers in the Counter-Strategy of 431. *Historia*. 1987. Bd. 36, Ht. 1. P. 9-27.
106. Boardman J. *The Cambridge ancient history. Persia, Greece and the Western Mediterranean*. Sec. ed. Ed. by J. Boardman. Cambridge University Press, 2008. Vol. IV. 946 p.
107. Boardman J. *The Cambridge ancient history. The Fifth Century B.C.* Sec. ed. Ed. by J. Boardman. Cambridge University Press, 2008. Vol. V. 620 p.
108. Boer. W. den. Themistocles in Fifth Century Historiography. *Mnemosyne*. 1962. Vol. 15. Fasc. 3. P. 225-237.
109. Bowersock G.W. Pseudo-Xenophon. *HSCP*. 1967. Vol. 71. P. 33-55.
110. Bridges A.P. The Athenian Treaty with Samos, ML 56. *JHS*. 1980. Vol. 100. P. 185-188.
111. Brunt P.A. Euboea in the Time of Philip II. *CQ*. 1969. Vol. 19, No. 2. P. 245-265.
112. Buck R.J. The Reforms of 487 B.C. in the Selection of Archons. *CP*. 1965. Vol. 60. No. 2. P. 96-101.
113. Burn A.R. *Persia and the Greeks: The Defence of the West, C. 546-478 B.C.* Stanford University Press, 1984. 640 p.
114. Busolt G. *Griechische Geschichte bis zur Schlacht bei Chaeroneia*. Band 3. T. 2. Gotha, 1904. XXXVIII + 591-1640 S.
115. Carawan E.M. Eisangelia and Euthyna : The Trials of Miltiades, Themistocles, and Cimon. *GRBS*. 1987. Vol. 28. No 2. P. 167-208.
116. Cloché P. L'affaire des Arginuses (406 AVANT J.-C.). *RHist*. 1919. T. 130. Fasc. 1. P. 5-68.

117. Cloché P. 1925: Les procès des stratèges athéniens. *RÉA*. 1925. Vol 27, Nu. 2. P. 97-118.
118. Cole J.R. Cimon's Dismissal, Ephialtes' Revolution, and the Peloponnesian Wars. *GRBS*. 1974. Vol. 15. No 4. P. 369-385.
119. Connor W. R. The Athenian Board of Generals from 501 to 404 by Ch. Fornara. *Gnomon*. 1974. Bd. 46. Ht. 6. P. 621-624.
120. Connor W.R. The New Politicians Of Fifth-Century Athens. Princeton, 1971. 230 p.
121. Davies J.K. Athenian Propertied Families, 600-300 B.C. Oxford : Oxford University Press, 1971. 684 p.
122. De Ste Croix G.E.M. Athenian Democratic Origins: and other essays. Oxford : Oxford University Press, 2005. 475 p.
123. Develin R. Athenian Officials 684-321 BC. Cambridge : Cambridge University Press, 1989. 556 p.
124. Develin R. Laispodias Andronymios. *JHS*. 1986. Vol. 106. P. 184.
125. Develin R. Miltiades and the Parian Expedition. *AntCl*. 1977. T. 46. Fasc. 2. P. 571-577.
126. Dover K.J. ΔΕΚΑΤΟΣ ΑΥΤΟΣ. *JHS*. 1960. Vol. 80. P. 61-77.
127. Effenterre Van H. Clithène et les mesures de mobilisation. *RÉG*. 1976. T. 89. Fasc. 424-425. P. 1-17.
128. Ehrenberg V. Pericles and His Colleagues between 441 and 429 B. C. *AJP*. 1945. Vol. 66. No. 2. P. 113-134.
129. Ellis J.R. Thucydides at Amphipolis. *Antichthon*. 1978. Vol. P. 28-35.
130. Fagan G. G., Trundle M. New Perspectives on Ancient Warfare. History of Warfare, 59. Leiden/Boston: Brill, 2010. 385 p.
131. Figueira T.J. The Chronology of the Conflict between Athens and Aegina in Herodotus Bk. 6. *QUCC, New Series*. 1988. Vol. 28. No. 1. P. 49-89.
132. Fornara Ch.W. The Athenian Board of Generals from 501 to 404. Wiesbaden, 1971. 83 p.

133. Fornara Ch.W., Lewis D.M. On the Chronology of the Samian War. *JHS*. 1979. Vol. 99. P. 7-19.
134. Fornara Ch.W. Themistocles' Archonship. *Historia*. 1971. Bd. 20. Ht. 5/6. P. 534-540.
135. Forsdyke S. Exile, Ostracism, and Democrac : The Politics of Expulsion in Ancient Greece. Princeton : Princeton University Press, 2005. 360 p.
136. Frost F.J. Themistocles' Place in Athenian Politics. *CSCA*. 1968. Vol. 1. P. 105-124.
137. Gillis D. Marathon and the Alcmaeonids. *GRBS*. 1969. Vol. 10. No 2. P. 133-145.
138. Grote G. A History of Greece. Vol. 6. Cambridge : Cambridge University Press, 2009. 696 p.
139. Gruen E.S. Stesimbrotus on Miltiades and Themistocles. *CSCA*. 1970. Vol. 3. P. 91-98.
140. Habicht, C. Falsche Urkunden zur Geschichte Athens im Zeitalter der Perserkriege. *Hermes*. 1961. Bd. 89. Ht. 1. P. 1-35.
141. Hamel D. Athenian Generals : Military Authority in the Classical Period. Leiden : Brill, 1998. 250 p.
142. Hammond N.G.L. The Campaign and the Battle of Marathon. *JHS*. 1968. Vol. 88. P. 13-57.
143. Hammond N.G.L. Strategia and Hegemonia in Fifth-Century Athens. *CQ*. 1969. Vol. 19. No 1. P. 111-144.
144. Hammond N.G.L. Studies in Greek Chronology of the Sixth and Fifth Centuries B.C. *Historia*. 1955. Bd. 4. Ht. 4. P. 371-411.
145. Hands A. R. Ostraka and the Law on Ostracism – Some Possibilities and Assumptions. *JHS*. 1959. Vol. 79. P. 69-79.
146. Hansen M.H. The Athenian Democracy in the Age of Demosthenes. Norman : University of Oklahoma Press, 1999. 447 p.
147. Hansen M.H. A Magisterial Inventory of Athenian Officials Athenian Officials, 684-321 B.C. by Robert Develin. *CP*. 1992. Vol. 87. No. 1. P. 51-61.

148. Harris E.M. Nicias' Illegal Proposal in the Debate about the Sicilian Expedition (Thuc. 6.14). *CP*. 2014. Vol. 109. No. 1. P. 66-72.
149. Hatzfeld J. Alcibiade et les élections des stratèges athéniens en 406. *RÉA*. 1931. Tome 33. Nu. 2. P. 109-116.
150. Hauvette-Besnault A. Les stratèges athéniens. Paris, 1885. 214 p.
151. Heftner H. Der Ostrakismos des Hyperbolos Plutarch, Pseudo-Andokides und die Ostraka. *RhM*. 2000. Bd. 143. Ht.1. P. 32-59.
152. Henderson B.W. The Great War Between Athens And Sparta : A Companion To The Military History Of Thucydides. London : Macmillan and Company. 517 p.
153. Hooff van A.J.L. From Autothanasia to Suicide Self-killing in Classical Antiquity. London : Routledge, 1990. 321 p.
154. Hornblower S. A Commentary on Thucydides. Books I – III. Oxford : Clarendon Press, 2003. Vol. I. 560 p.
155. Hornblower S. A Commentary on Thucydides. Books IV – V. 24. Oxford : Clarendon Press, 2004. Vol. II. 536 p.
156. Hornblower S. The Greek World, 479-32 BC. Fourth Edition. London : Routledge, 2011. 432 p.
157. Hornblower S., Spawforth A. The Oxford Classical Dictionary (4 rev. ed.) / ed. by S. Hornblower, A. Spawforth. Oxford : Oxford University Press, 1592 p.
158. How W.W. Cornelius Nepos on Marathon and Paros. *JHS*. 1919. Vol. 39. P. 48-61.
159. Hunt, P. Slaves, Warfare, and Ideology in the Greek Historians. Cambridge-New York-Melbourne : Cambridge University Press, 1998. 260 p.
160. Jameson M.H. A Decree of Themistokles from Troizen. *Hesperia*. 1960. Vol. 29. No. 2. P. 198-223.
161. Jameson M.H. Seniority in the Stratêgia. *TAPA*. 1955. Vol. 86. P. 63-87.
162. Jameson M.H. Sophocles and the Four Hundred. *Historia*. 1971. Bd. 20. Ht. 5/6. P. 541-568.
163. Jones L.A. The Role of Ephialtes in the Rise of Athenian Democracy. *ClAnt*. 1987. Vol. 6. No. 1. P. 53-76.

164. Jordan B. A Note on the Athenian Strategia. *TAPA*. 1970. Vol. 101. P. 229-239.
165. Kagan D. The Archidamian War. Ithaca : Cornell University Press, 1974. 392 p.
166. Kagan D. The Fall of the Athenian Empire. Ithaca : Cornell University Press, 1987. 473 p.
167. Kagan D. The Outbreak of the Peloponnesian War. Ithaca : Cornell University Press, 1981. 439 p.
168. Kagan D. The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition. Ithaca : Cornell University Press, 1981. 393 p.
169. Karavites P. [Realities and Appearances, 490-480 B.C.]. *Historia*. 1977. Bd. 26. H. 2. P. 129-147.
170. Karkavelias N. LAISPODIAS ANDRONYMOS "PAA" 600730. *AC*. 2013. Vol. 56. P. 93-113.
171. Kinzl K.H. Miltiades' Parosexpedition in der Geschichts-Schreibun. *Hermes*. 1976. Bd. 104. Ht. 3. P. 280-307.
172. Kirchner I. Prosopographia Attica. Vol. 1. Berolini, 1901. 630 S.
173. Kirchner I. Prosopographia Attica. Vol. 2. Berolini, 1903. 660 S.
174. Krentz P., Sullivan C. The Date of Phormion's First Expedition to Akarnania. *Historia*. 1987. Bd. 36. Ht. 2. P. 241-243.
175. Lang M.L. Theramenes and Arginousai. *Hermes*. 1992. Bd. 120. Ht. 3. P. 267-279.
176. Lateiner D. The Historical Method of Herodotus. Toronto : University of Toronto Press, 1989. 329 p.
177. Lenardon R. J. The Archonship of Themistokles, 493/2. *Historia*. 1956. Bd. 5. Ht. 4. P. 401-419.
178. Lenz F.W. The Athenian Strategoi of the Years 441/40 and 433/32. *TAPA*. 1941. Vol. 72. P. 226-232.
179. Lewis D.M. Double Representation in the strategia. *JHS*. 1961. Vol. 81. P. 118-123.

180. Lewis R.G. Themistokles and Ephialtes. *CQ*. 1997. Vol. 47. No. 2. P. 358-362.
181. Loader W.R. Questions about Marathon. *GaR*. 1947. Vol. 16. No. 46. P. 17-22.
182. Luschnat O. Thukydides. *RE. Suppl.* Vol. 12. Stuttgart, 1971. S. 1085-1354.
183. MacDowell D. Nikostratos. *CQ*. 1965. Vol. 15. No. 1. P. 41-51.
184. Marincola J. The Fairest Victor: Plutarch, Aristides and the Persian Wars. *Histos*. 2012. Vol. 6. P. 91-113.
185. Marsh D. Xenophon. *CTC*. 1992. Vol 7. P. 75-196.
186. McCoy W.J. Athenian Generals: Military Authority in the Classical Period by Debra Hamel. *Int. Hist. Rev.* 1999. Vol. 21. No. 3. P. 716-719.
187. McCoy W.J. Thrasyllus. *AJP*. 1977. Vol. 98. No. 3. P. 264-289.
188. Meiggs R. The Crisis of Athenian Imperialism. *HSCP*. 1963. Vol. 67. P. 1-36.
189. Meritt B.D. Athens and the Amphiktyonic League. *AJP*. 1954. Vol. 75. No. 4. P. 369-373.
190. Meritt B.D. Greek Inscriptions. *Hesperia*. 1936. Vol. 5, No. 3. P. 355-430.
191. Mitchell L.G., P.J. Rhodes. Friends and Enemies in Athenian Politics. *GaR*. 1996. Vol. 43. No 1. P. 11-30.
192. Mitchell L.G. Greeks Bearing Gifts: The Public Use of Private Relationships in the Greek World, 435-323 B.C. Cambridge : Cambridge University Press, 2002. 262 p.
193. Mitchell L. G. A New Look at the Election of Generals at Athens. *Klio*, 2000. Vol. 82. No 2. P. 344-360.
194. Mitchell L. Thucydides and the Monarch in Democracy. *Polis : The Journal for Ancient Greek Political Thought*. 2008. Vol. 25. No. 1. P. 1-30.
195. Morrison J.S., Gomme A.W. Pericles Monarchos. *JHS*. 1950. Vol. 70. P. 76-77.
196. Mosshammer A.A. Themistocles' Archonship in the Chronographic Tradition. *Hermes*. 1975. Bd. 103. Ht. 2. P. 222-234.

197. Murison C.L. The Peace of Callias: Its Historical Context. *Phoenix*. 1971. Vol. 25. No. 1. P. 12-31.
198. Murphy P.R. The Structure of Nepos' Lives of Miltiades and Themistocles. *CJ*. 1956. Vol. 52. No. 3. P. 125-128.
199. Nemeth G. Der Arginusen-Prozess. *Klio*. 1984. Bd. 66. Ht.1. S. 51-57.
200. Podlecki A.J. Athens and Aegina. *Historia*. 1976. Bd. 25. Ht. 4. P. 396-413.
201. Priestley J., Zali V. Brill's Companion to the Reception of Herodotus in Antiquity and Beyond / ed. by. J. Priestley, V. Zali. Leiden, Boston : Brill, 2016. 456 p.
202. Raubitschek A.E. Theopompos on Hyperbolos. *Phoenix*. 1955. Vol. 9. No. 3. P. 122-126.
203. Rhodes P.J. Alcibiades. Barnsley : Pen and Sword Books, 2011. 158.
204. Rhodes P.J. Athenian Officials, 684-321 B.C. by Robert Develin. *CR*. 1990. Vol. 40. No. 2. P. 347-348.
205. Rhodes P.J. A History of the Classical Greek World 478-323 BC. Chichester : Blackwell, 2003. 421 p.
206. Robinson C.A., Jr. Athenian Politics, 510-486 B.C. *AJP*. 1945. Vol. 66. No. 3. P. 243-254.
207. Roebuck C. The Archidamian War by Donald Kagan. *AJP*. 1976. Vol. 97. No. 1. P. 80-83.
208. Roisman J. The General Demosthenes and his Use of Military Surprise. Stuttgart, 1993. 84 p.
209. Schreiner J.H. Two Battles and Two Bills: Marathon and the Athenian Fleet. The Norwegian Institute at Athens. Monographs. The University of Oslo, 2004. 167 p.
210. Scott L. Historical Commentary on Herodotus Book 6. Leiden : Brill, 2005. 728 p.
211. Sealey R. Ephialtes. *CP*. 1964. Vol. 59. No. 1. P. 11-22.
212. Shefton B. B. The Dedication of Callimachus (IG I² 609). *ABSA*. 1950. Vol. 45. P. 140-164.
213. Sinclair R.K. Democracy and Participation in Athens. Cambridge : Cambridge University Press, 1991. 272 p.

214. Smart J. D. Kimon's Capture of Eion. *JHS*. 1967. Vol. 87. P. 136-138.
215. Stockton D. The Peace of Callias. *Historia*. 1959. Bd. 8. Ht. 1. P. 61-79.
216. Strauss B.S. Aegospotami Reexamined. *AJP*. 1983. Vol. 104. No. 1. P. 24-35.
217. Thomas R. Oral Tradition and Written Record in Classical Athens, Rosalind Thomas. Cambridge Studies in Oral and Literate Culture, vol. 18. Cambridge : Cambridge University Press, 1989. 334 p.
218. Thompson W.E. Two Athenian Strategoi. *Hesperia*. 1967. Vol. 36. No. 1. P. 105-107.
219. Thompson W.E. The Chronology of 432/1. *Hermes*. 1968. Bd. 96. H. 2. P. 216-232.
220. Thompson W.E. The Errors in Plutarch, Nikias 6. *CQ*. 1969. Vol. 19. No. 1. P. 160-162.
221. Thorley J. Athenian Democracy. Second edition. London : Routledge, 2004. 112 p.
222. Treu M. Der Stratege Demosthenes. *Historia*. 1956. Bd. 5. Ht. 4. P. 420-447.
223. Tuplin C.J. Fathers and Sons Ecclesiazusae 644-45. *GRBS*. 1982. Vol. 23. No. 4. P. 325-330.
224. Vanderpool E. The Ostracism of the Elder Alkibiades. *Hesperia*. 1952. Vol. 21. No 1. P. 1-8.
225. Vanderpool E. Some Ostraka from the Athenian Agora. Commemorative Studies in honor of Theodore Leslie Shear (Hesperia Supplement VIII). Princeton, 1949. P. 394-412.
226. Wade-Gery H.T., Meritt B.D. Athenian Resources in 449 and 431 B.C. *Hesperia*. 1957. Vol. 26. No. 3. P. 163-197.
227. Wade-Gery H.T. Eupatridai, Archons, and Areopagus (Continued). *CQ*. 1931. Vol. 25. No. 2. P. 77-89.
228. Wade-Gery H.T. Miltiades. *JHS*. 1951. Vol. 71. P. 212-221.
229. Wade-Gery H.T. The Question of Tribute in 449/8 B. C. *Hesperia*. 1945. Vol. 14. No. 3. P. 212-229.

230. Wade-Gery H.T. Thucydides the Son of Melesias A Study of Periklean Policy. *JHS*. 1932. Vol. 52, part 2. P. 205-227.
231. Wade-Gery H.T. The Year of the Armistice, 423 B. C. *CQ*. 1930. Vol. 24. No. 1. P. 33-39.
232. Wallace R.W. Ephialtes and the Areopagos. *GRBS*. 1974. Vol. 15. No 3. P. 259-269.
233. West A.B. Notes on Certain Athenian Generals of the Year 424-3 B.C. *AJP*. 1924. Vol. 45. No. 2. P. 141-160.
234. West A.B. Pericles' Political Heirs. I. *CP*. 1924. Vol. 19. No. 2. P. 124-146.
235. West A.B. Pericles' Political Heirs. II. *CP*. 1924. Vol. 19. No. 3. P. 201-228.
236. Westlake H.D. Athenian Aims in Sicily, 427-424 B.C. : A Study in Thucydidean Motivation. *Historia*. 1960. Bd. 9. Ht. 4. P. 385-402.
237. Westlake H.D. Individuals in Thucydides. Cambridge : Cambridge University Press, 1968. 334 p.
238. Westlake H.D. Paches. *Phoenix*. 1975. Vol. 29. No. 2. P. 107-116.
239. Westlake H.D. Sophocles and Nicias as Colleagues. *Hermes*. 1956. Bd. 84. Ht. 1. P. 110-116.
240. Westlake H.D. Thucydides and the Fall of Amphipolis. *Hermes*. 1962. Bd. 90. Ht. 3. P. 276-287
241. Williams G.M.E. The Image of the Alkmeonidai between 490 B.C. and 487/6 B.C. *Historia*. 1980. Bd. 29. H. 1. P. 106-110.
242. Woodbury L. Sophocles among the Generals. *Phoenix*. 1970. Vol. 24. No. 3. P. 209-224.
243. Woodcock E.Ch. Demosthenes, Son of Alcisthenes. *HSCP*. 1928. Vol. 39. P. 93-108.
244. Wylie G. Demosthenes the General – Protagonist in a Greek Tragedy? *GaR*. 1993. Vol 40. P. 20-30.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

Список опублікованих праць за темою дисертації

Публікації у фахових виданнях

1. Волканов С.І. Представники політичних угруповань у складі афінської колегії стратегів в 490/89 рр. до н.е. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. 2015. Вип. 2, ч. 2. С. 69-72.
2. Волканов С.І. К проблеме историчности декрета Мильтиада. *Гілея* : науковий вісник. 2015. Вип. 99, № 8. С. 113-116.
3. Волканов С.І. Стратеги и созыв экклесии. *Гілея* : науковий вісник. 2016. Вип. 105. № 2. С. 7-9.
4. Волканов С.І. Было ли одиннадцать стратегов в 441/0 гг. до н.э. Перикл δέκατος αὐτός στρατηγῶν. *Гілея* : науковий вісник. №106. 2016. С. 7-9.
5. Волканов С.І. Несколько замечаний о στρατηγός ἐξ ἀπάντων. *Емінак*. 2016. № 3(4). С. 25-29.
6. Волканов С.І. Состав коллегии афинских стратегов в 430/29 гг. до н.э. *Norwegian Journal of development of the International Science*. 2017. № 8, part 2. С. 22-23.

Публікації, що засвідчують апробацію матеріалів дисертації

7. Волканов С.І. Клеон Афинский: полководец и политик. *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2013. Вип. X. С. 143-149.
8. Волканов С.І. Некоторые проблемные вопросы поражения афинской экспедиции в Египте в 460-454 гг. до н.е. *Дні науки історичного факультету. VI міжнародна наукова конференція молодих вчених*. Київ, 2013. Вип. VI. С. 6-7.

9. Волканов С.І. Реформа избрания архонтов в 487 г. до н.э. и стратегія Фемистокла с 489 до 481/0 гг. до н.э. *Стародавнє Причорномор'я*. Одеса, 2016. Вип. XI. С. 122-128.

10. Волканов С.І. Дві колегії афінських стратегів у 411 р. до н.е. *Abstracts of VIII International Scientific and Practical Conference*. Kharkiv, 2020. P. 232-8.

Публікації, що додатково відображають результати дисертаційного дослідження:

11. Волканов С.І. Положение коллегии афинских стратегов до 501 г. до н.э. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2015. № 6. С. 209-220.

12. Волканов С.І. Военная реформа 501/0 г. до н.э. в Афинах. Стратеги и Полемарх в 501-487 гг. до н.э. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2015. № 9. С. 225-234.

13. Волканов С.І. Стратеги в политической жизни Афин 501-489 гг. до н.э. *Науковий вісник Одеського національного економічного університету*. 2016. № 1. С. 204-219.

14. Волканов С.І. Образ Нікія у висвітленні Фукидіда. *Libra* : збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків. Одеса, 2017. С. 8-18.

ДОДАТОК Б

Відомості про апробацію результатів дисертації

1. 70-та звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ імені І.І. Мечникова, м. Одеса, 23-27 листопада 2015 р. Форма участі – очна.

2. 71-ша звітна наукова конференція професорсько-викладацького складу і наукових працівників ОНУ імені І.І. Мечникова, м. Одеса, 23-25 листопада 2016 р. Форма участі – очна.

3. Дні науки історичного факультету. VI міжнародна наукова конференція молодих вчених. м. Київ, 25 квітня 2013 р. Форма участі – заочна.

4. Міжнародна наукова конференція «X читання пам'яті професора П.Й. Каришковського», м. Одеса, 11-13 березня 2013 р. Форма участі – очна.

5. Міжнародна наукова конференція «XI читання пам'яті професора П.Й. Каришковського», м. Одеса, 11-13 березня 2016 р. Форма участі – очна.

ДОДАТОК В

Основні давньогрецькі терміни

Ἄρειος πάγος (пагорб Ареса) – Ареопаг – місце засідання давньої аристократичної ради, що значно політично посилилася після 480 рр. до н.е. закінчуючи часом реформ Ефіальта 462/1 рр. до н.е. Часто виступає як символ консерватизму. Рада Ареопагу складалася з колишніх архонтів і підтримувала близьких до себе політиків, одним з яких був Кімон. До 462/1 рр. до н.е. ареопагити зосередили в своїх руках великі повноваження: заслуховування звітів державних осіб (εὔθυνα), докімасію та ін. Мали значний вплив на політику, що проводилася Афінами. Їхня влада була значно урізана Ефіальтом до суддівських функцій.

Ἀρχων – архонт – афінська посадова особа. Афіняни вважали, що посада архонта виникла поступово замість царської влади. Між трьома архонтами були розподілені основні повноваження басилевса. На честь архонта-епоніма називався рік. Архонт-басилевс відповідав за релігійні обов'язки. Архонт-полемарх був головним воєначальником. У середині VII ст. до н.е. до колегії архонтів додали шість фесмофетів (θεσμοθέται), на яких були покладені судові справи. Спочатку посада архонта була довічною, потім обмежена десятьма роками і нарешті – одним роком. Архонтом можна було обиратися тільки один раз. Після закінчення служби архонти ставали членами ради Ареопагу. У 487/6 рр. до н.е. була проведена реформа обрання архонтів. Відтепер їх обирали за допомогою жеребкування зі списку людей, яких відбирали філи, в результаті чого ця посада швидко втратила важливість і привабливість для державних діячів.

Ἀτιμία (ганьба, презирство) – атімія – повне або часткове позбавлення громадянських прав. Накладалася внаслідок порушення або невиконання доручених державою обов'язків, злочинів, махінацій тощо. Людина, піддана атімії, не могла займати державні посади.

Δέκατος αὐτός (τρίτος αὐτός) – (тобто десятий/третій стратег) – вислови, що застосовуються античними авторами для виділення окремих імен стратегів з цілого списку. Не мають на увазі за такими стратегами спеціальних повноважень.

Δοκιμασία – докімасії – перевірка афінського громадянина для заняття державної посади. Головними критеріями тут були: походження батьків, володіння всіма правами громадянина, необхідний вік для заняття посади, релігійність, участь у походах. За допомогою докімасії в Афінах могли забалотувати неугодних кандидатів. Цю функцію до реформи Ефіальта (462/1 рр. до н.е.) мав у своєму арсеналі Ареопаг.

Εὔθυνοι – евтін – спеціальна комісія з перевірки звітності посадових осіб. Обиралися жеребом від кожної з десяти філ. Приймали скарги, адресовані проти міських магістратів. Такі перевірки у V ст. до н.е. нерідко мали політичне забарвлення. Ці повноваження були відняті в Ареопагу у 462/1 р. до н.е.

Ἱππαρχος – Гіппарх – начальник кінноти. Щорічно обиралися два гіппархи на п'ять філ. Їхніми помічниками були десять філархів (φύλαρχος). Підпорядковувалися стратегам.

Στρατηγός αὐτοκράτορ – стратег-автократор, мав розширені повноваження, призначався для проведення важливих військових операцій. Але не звільнявся від розслідувань та дисциплінарних процедур.

Στρατηγός ἐξ ἀπάντων – термін для позначення ситуації, коли двох стратегів обирали з однієї філи, тоді як інша філа не мала свого представника в поточному складі колегії стратегів. Такі стратеги не мали більших повноважень ніж ті, що були обрані звичайною процедурою.

Ταξίαρχος – таксіарх – військова посада, командувач окремих загонів піхоти (таксисів). Був нижче за рангом, ніж стратеги. Кожна філа обирала одного таксіарха шляхом голосування підняттям руки (χεῖρο-τονία). Брала участь у військовій раді, допомагали у вирішенні адміністративних та судових питань. Займалися вербуванням війська.

Τριῖραρχία – трієрархія – дорога громадська повинність в Афінах. Людину, що підпадала під цю повинність, називали трієрарх – τριῖραρχος. Трієрархи були

зобов'язані на свої власні кошти підтримувати в справності державні військові кораблі (трієри) і командувати екіпажами в кампаніях. Обов'язки трієрарха тривали рік. Ніхто не міг змусити трієрарха виконувати повинність два роки поспіль. Підпорядковувалися стратегам.